

ISSN 2409-6806

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
"ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ"

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»

Серія «Історичні науки»

ВИПУСК 29

Острог
Видавництво Національного університету «Острозька академія»
2019

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету «Острозька академія»
Протокол № 6 від 19 грудня 2019 р.*

*Науковий журнал входить до переліку фахових видань з історичних наук
(наказ МОН від 16.05.2016 р. № 515) та включений до міжнародних наукометричних баз
Index Copernicus, Slavic Humanities Index і Наукова електронна бібліотека.*

Редакційна колегія:

Трофимович В. В., доктор історичних наук, професор (*головний редактор*);

Атаманенко А. Є., доктор історичних наук, професор;

Висоцький Р., доктор габілітований, професор;

Давидюк Р. П., доктор історичних наук, доцент;

Кулаковський П. М., доктор історичних наук, професор;

Лисенко О. Є., доктор історичних наук, професор;

Плохій С. М., доктор історичних наук, професор;

Яремчук В. П., доктор історичних наук, професор;

Атаманенко В. Б., кандидат історичних наук, доцент;

Близняк М. Б., кандидат історичних наук, доцент;

Марчук В. С., кандидат історичних наук;

Якубович М. М., кандидат історичних наук, доцент;

Смирнов А. І., кандидат історичних наук, доцент (*відповідальний секретар*).

Рецензенти:

Комар В. Л., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'ян Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Піскун В. М., доктор історичних наук, професор, завідувач відділу джерелознавства новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Н 34

Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки» / редкол.: В. В. Трофимович (голов. ред.) [та ін.]. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2019. Вип. 29. 146 с.

ISSN 2409-6806

Науковий журнал присвячений проблемам української і світової історії, історіографії та джерелознавства. У ньому представлені наукові зацікавлення дослідників Національного університету «Острозька академія» та інших наукових і навчальних установ України. Видається за підтримки Українського історичного товариства.

У цьому випуску значна частина матеріалів присвячена історії закордонного українства.

Випуск стане у нагоді для фахівців-істориків, викладачів, аспірантів, студентів вищих закладів освіти та усіх, хто цікавиться теоретичними та практичними аспектами діаспорознавства.

УДК 94(082)

ББК 63

ISSN 2409-6806

© Видавництво Національного університету
«Острозька академія», 2019

© Автори статей, 2019

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Георгій Потульницький

ОСНОВНІ ЕТАПИ ДИПЛОМАТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ГЕТЬМАНИЧА ГРИГОРА ОРЛИКА З ІНТЕГРАЦІЇ КОЗАЦЬКОГО ЧИННИКА ДО ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ФРАНЦІЇ У 1729–1759 РР.	6
--	---

Володимир Трофимович, Назар Мартинюк

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ ЕМІГРАЦІЙНОГО УРЯДУ УНР В КРАЇНАХ ЄВРОПИ ТА ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ (1924–1940 РР.)	15
---	----

Володимир Потульницький

РОЛЬ ТА МІСЦЕ ГЕТЬМАНИЧА ДАНИЛА СКОРОПАДСЬКОГО У РОЗГОРТАННІ УКРАЇНСЬКОГО МОНАРХІЧНОГО РУХУ В ЕМІГРАЦІЇ У 1931–1957 РР.	25
--	----

Галина Саган

ВІДРОДЖЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ ЮГОСЛАВІЇ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	33
---	----

Світлана Годжал

ДІЯЛЬНІСТЬ МАРКА АНТОНОВИЧА В СТУДЕНТСЬКОМУ ТОВАРИСТВІ НАЦІОНАЛЬНОГО СОЛІДАРИЗМУ «ЗАРЕВО»	40
---	----

Григорій Ігнатуша

ВНЕСОК ОЛЕКСАНДРА ВОРОНИНА У НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ	49
--	----

Алла Атаманенко

РОЛЬ ЗАКОРДОННИХ УКРАЇНЦІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ПУБЛІЧНІЙ ТА КУЛЬТУРНІЙ ДИПЛОМАТІЇ: ІСТОРИЧНИЙ І СУЧАСНИЙ АСПЕКТИ	54
--	----

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Галина Клинова-Дацюк

ПРОБЛЕМИ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДОБИ В ПРАЦЯХ ЧЛЕНІВ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА В НІМЕЧЧИНІ (1947–1950 РР.)	67
---	----

Наталія Конопка

МИХАЙЛО АНТОНОВИЧ ЯК ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	75
---	----

Олександр Мельник

НАУКОВІ КОНТАКТИ МИКОЛИ КОВАЛЬСЬКОГО З УКРАЇНСЬКИМИ ДІАСПОРНИМИ ІСТОРИКАМИ У 1990-Х – НА ПОЧАТКУ 2000-Х РОКІВ	88
---	----

Микола Нагірний

ХОРВАТСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ЗДРАВКИ ЗЛОДІ	97
--	----

Ігор Стамбол

ВАРШАВСЬКИЙ АРХІВ ІВАНА ТА ЮРІЯ ЛІП ЯК ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО	101
---	-----

Данило Кравець

АРХІВ МИРОСЛАВА ПРОКОПА У ФОНДАХ ВІДДІЛУ РУКОПИСІВ
ЛЬВІВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА107

о. Юрій Мицик

ЛИСТИ М.П. КОВАЛЬСЬКОГО ДО О.М. АПАНОВИЧ113

Ярослав Сеник

ЛИСТУВАННЯ Д-РА ВОЛОДИМИРА ГОРБОВОГО З ДІАСПОРОЮ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВІДДІЛУ РУКОПИСІВ ЛННБ УКРАЇНИ
ІМ. В. СТЕФАНІКА)123

Ірина Рибачок

ЖУРНАЛ «ГРОМАДЯНКА» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ
ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК НА ЕМІГРАЦІЇ132

РЕЦЕНЗІЇ

Алла Атаманенко, Назар Мартинюк

РЕЦЕНЗІЯ:

З ЛАБОРАТОРІЇ ТВОРЕННЯ «ЕНЦИКЛОПЕДІЇ УКРАЇНОЗНАВСТВА».
ВІДП. РЕД. М. ЖЕЛЕЗНЯК; ІНСТИТУТ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
НАН УКРАЇНИ. КИЇВ, 2018. 352 С.140

Назар Мартинюк, Алла Атаманенко

РЕЦЕНЗІЯ: «ВІСНИК – АНГЕЛІАФОРΟΣ 2017»: ЩОРІЧНИЙ
УКРАЇНСЬКО-ГРЕЦЬКИЙ АЛЬМАНАХ / ГОЛ. РЕД. Г. МАСЛЮК. АФІНИ,
ГРУДЕНЬ 2017. 414 С.143

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ145

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Отримано: 22.10.2019 р.

Прорецензовано: 15.11.2019 р.

Прийнято до друку: 20.11.2019 р.

e-mail: potulnytski@yahoo.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-29-6-14

Потульніцький Г. Основні етапи дипломатичної діяльності гетьманича Григора Орлика з інтеграції козацького чинника до зовнішньої політики Франції у 1729–1759 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 29. С. 6–14.

УДК: 947. 7+944]:327. 82 Григорій Орлик «1729/1759»

Георгій Потульніцький

ОСНОВНІ ЕТАПИ ДИПЛОМАТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ГЕТЬМАНИЧА ГРИГОРА ОРЛИКА З ІНТЕГРАЦІЇ КОЗАЦЬКОГО ЧИННИКА ДО ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ФРАНЦІЇ У 1729–1759 РР.

У статті автор, використовуючи закордонні та вітчизняні архівні джерела та літературу, здійснює першу спробу виокремити основні етапи політико-дипломатичної діяльності гетьманича Григора Орлика на французькій службі, скерованої на вирішення проблеми інкорпорації козацького чинника до системи зовнішньої політики Франції в першій половині XVIII ст. Автор доходить висновку, що існувала пряма обумовленість дипломатичної діяльності Григора Орлика із загальним руслом міжнародної політики Версальського кабінету в 1729–1759 рр., і встановлює, що дана обумовленість визначалася інтеграцією козацького чинника, представленого Г. Орликом до зовнішньої політики Франції в епоху її прямої конфронтації з Росією. На основі джерельних матеріалів у статті встановлено, що Г. Орлик як французький дипломат та державно-політичний діяч зумів забезпечити реальне постання справи інтеграції козацького чинника до міжнародної політики Французького королівства як її складового елементу.

Ключові слова: гетьманич, козацький чинник, дипломатична діяльність, міжнародна політика.

Heorhii Potulnytskyi

THE MAIN TRENDS OF THE DIPLOMATIC ACTIVITY OF HETMANYCH GRYGOR ORLYK IN THE FRAMEWORK OF INTEGRATION OF THE COSSACK FACTOR TO FOREIGN POLICY OF THE KINGDOM OF FRANCE IN 1729–1759

The article is devoted to the study of the Cossack factor in diplomatic activity of the son of exile hetman of Ukraine Pylyp Orlyk – hetmanych Grygor, in the period from 1729 till 1759 – the timespan of his military, political and diplomatic service in French Kingdom. The basic sources for this article are collected by the author in the materials of Diplomatic archive of the Ministry of Foreign Affairs of France, as well as in the holdings of the State Library in Berlin and in private archive of Omeljan Pritsak, located in the archive collection of the National University of “Kyiv-Mohyla Academy”. All these sources have not yet been used in complex and have not become a basis of any scientific research in Ukrainian science on the history of international relations of the eighteenth century. The author is suggesting the periodization of the political activity of hetmanych Grygor Orlyk, and is trying to make a detailed depiction of the general scheme of the integration of the Cossack factor in political life of France in the timeline of Louis XV. The first stage of the three defined by the author lasted from 1730 till 1739. At this initial stage of his political activity the young officer was trying to help his father to activate the Cossack question in Poland, Turkey, Crimea and Sweden and to favour the creation of the anti-Russian coalition of European states, headed by France. The timespan of the second stage includes 1742 to 1749. Here the Cossack hetmanych and simultaneously the general of French army Grygor Orlyk created several very important memorandums which influenced the decision of Versailles to start the policy of constructive implementation of the Cossack factor in relations with the countries of Eastern Europe. The third and final stage of the political and diplomatic activity of hetmanych lasted from 1753 till 1756. At this stage, the efforts of Grygor Orlyk were aimed to liberate the Cossacks from the Russian oppression and to support his companions-in-arms F. Myrovich and F. Nachymovski to adjust military and political cooperation of France with Crimea and Turkey. G. Orlyk's main ideas about Ukrainian question, Ukrainian-Polish and Ukrainian-Russian relations were directed in order

to integrate the Cossack question into the whole structure of French eastern foreign policy on Swedish, Polish, Turkish, Crimean and Russian directions.

Key words: *hetmanych, the Cossack factor, diplomatic activity, international politics.*

Однією з найяскравіших сторінок міжнародних відносин Франції за правління Людовіка XV (1715–1774) стали відносини з Російською імперією. Саме в контексті французько-російського антагонізму у політичних комбінаціях Версальського кабінету постало питання українського козацтва, уявлення про яке французькі урядовці отримали завдяки активній діяльності українського еміграційного гетьмана Пилипа Орлика (1710–1742), який з 1726 р. відновив контакти з тестем французького короля, колишнім польським королем Станіславом Лещинським (1704–1709; 1733), а з 1729 р. опинився в орбіті французьких політичних планів [17, с. 100].

Слід зазначити, що намагання П. Орлика актуалізувати козацьку справу перед західноєвропейським світом змогли бути реалізовані завдяки діяльності сина гетьмана Григорія Орлика, який вступивши в 1729 р. на французьку службу, згодом увійшов до вищих кіл аристократичної еліти Французького королівства. Обидва Орлики діяли в обставинах західноєвропейського політичного життя, і відповідно виступали з меморандумами та проектами, поширюючи серед монархічного світу Європи інформацію про Україну, її минуле, козацтво як військовий клас і націю та титул гетьмана козаків як їхнього керманіча. Тому вивчення дипломатичного досвіду Григорія Орликів на тлі політичних відносин Франції з провідними східноєвропейськими державами (Швецією, Польщею, Росією, Туреччиною, Кримом) є актуальним для цілісного відтворення ситуації, як діяли українські державотворці в першій половині XVIII ст.

Проблемі вивчення зовнішньополітичної діяльності гетьманіча Григора Орлика приділили чимало уваги зарубіжні дослідники, серед яких виділяються імена О. Пріцака, його учня О. Субтельного та французької дослідниці І. Дмитришин. Роботи вищезгаданих істориків відрізняє багата історіографічна база, ретельне опрацювання матеріалів французьких, турецьких та польських архівів. Разом з тим зарубіжна історіографія не проводить періодизацію основних етапів політичної діяльності Григора Орлика під час його перебування на французькій службі зі встановленням специфіки кожного з цих періодів, а також не визначає, чи існувала взаємообумовленість дипломатичної діяльності гетьманіча із загальним руслом міжнародної політики Франції в 1729–1759 рр.

Завдання, які ставить перед собою в даній статті автор, є наступними:

1. Відтворити намагання гетьманіча Григора Орлика вирішити проблему інкорпорації козацького чинника до системи зовнішньої політики Франції в 1729–1759 рр. ;
2. Провести спробу періодизації зовнішньополітичної діяльності Григора Орлика, виокремивши основні цілі та завдання, які він ставив на кожному з визначених автором етапів;
3. Розкрити значення дипломатичної діяльності Григора Орлика, як українського гетьманіча, з одного боку, та французького політика і дипломата, з іншої сторони, у справі інтеграції козацького чинника до структури європейських міжнародних відносин XVIII ст.

Для розкриття проблеми нами використані джерела, виявлені під час роботи у 2011 та 2012 роках у Дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ Франції, а також вивчені справи з фонду особистого архіву видатного науковця О. Пріцака, де автором були виявлені матеріали зі Стокгольмського архіву, а саме ксерокопії листів та меморандумів П. і Г. Орликів до шведських урядовців в період з 1711 по 1741 рр.

Розкриваючи окреслену в темі статті проблему, насамперед слід зазначити, що перші спроби легітимації прав козацтва власну державність перед політичною елітою Французького королівства були здійснені ще гетьманом Пилипом Орликом, який після розробки Конституції і договорів з Портою та Кримом, зупинився після Суассонського мирного конгресу 1728 р. на Франції, як на країні, інтереси якої з її заангажованістю в польських, турецьких і шведських справах, найбільше відповідали реалізації його планів. Починаючи з 1728 р. до самої смерті в 1742 р., він разом з сином надсилав європейським дворам меморіали та листи з обґрунтуванням потреби інкорпорувати до їхніх зовнішньополітичних завдань козацький чинник. Після смерті гетьмана Григорій Орлик продовжив справу батька і в 1740-х та 1750-х рр. став автором багатьох листів, коментарів, проектів та меморіалів до провідних французьких дипломатів.

Григорій Орлик (1702–1759) народився в Батурині, був похресником І. Мазепи. Навчався в Лундському університеті, спершу служив в армії Карла XII, а далі перебував вісім років офіцером на

службі короля Августа II, спершу в Саксонії (1721–1726), а згодом – у Польщі (1727–1729) [15, арк. 22–23]. На дипломатичну арену гетьманич вперше виходить у грудні 1729 р., коли прибуває до Франції з рекомендаційними листами від французького посла у Варшаві маркіза де Монті. Одразу після прибуття Григор мав аудієнції у Станіслава Лещинського та міністра закордонних справ маркіза Ж-Л. де Шовелена (1685–1762) [9, с. 109]. Принагідно слід зазначити, що польська перспектива французької закордонної політики стосовно Східної Європи внаслідок родинних зв'язків С. Лещинського з французьким королівським домом, з одного боку, і антиросійської скерованості тогочасної французької політики взагалі, з іншої сторони, була у XVIII ст. для королівства однією з основних [18, с. 15–19]. З часу прибуття з Варшави до Парижа гетьманич перебуває на французькій службі, під час якої неодноразово проводить як офіційні, так і таємні місії в Центральній-Східній Європі, але водночас не забуваючи за сприятливих політичних умов піднімати питання визволення козаків з-під влади Російської імперії та їх корисності для міжнародної політики Франції.

Зі вступом на французьку дипломатичну службу гетьманич відразу був скерований на турецький напрямок французької політики, оскільки Стамбул був на початку 1730-х рр., внаслідок ворожості і до Росії, і до Австрії, впливовим суперником Відня і Петербургу, і водночас союзником Франції у реалізації північно-східної стратегії королівства. Вже через декілька місяців після прибуття до Франції Г. Орлика направляють з дипломатичною місією до Константинополя, де він мав допомагати послу Франції в Порті маркізові Л-С. де Вільньову схилити Порту до підтримки справи С. Лещинського та домогтися звільнення батька з Салонік [19, с. 135].

10 грудня 1729 р. Г. Орлик мав аудієнцію у С. Лещинського у Шамборі. Тесть Людовіка XV отримав рекомендаційні листи до міністра закордонних справ де Шовелена та королеви. Після нарад із де Шовеленом французький уряд погодився фінансувати подорож Г. Орлика до Порту спершу до Салонік для зустрічі з батьком, а згодом до Константинополя, аби домогтися з'єднання П. Орлика із запорожцями [19, с. 133]. В першій половині 1730-х рр. Г. Орлик неодноразово виїжджає з дипломатичними місіями до Константинополя і Криму.

15 травня 1730 р. Г. Орлик прибув до Салонік, а вже в середині червня він з листом до великого візира Ібрагіма-паші та інструкціями для посла Франції в Порті маркіза Л-С. де Вільньова (1675–1745) був в столиці Порту [16, с. 134–163]. Де Вільньов та Г. Орлик марно намагалися переконати великого візира звільнити П. Орлика з Салонік. Це було пов'язано насамперед, як писав де Вільньов, з побоюваннями візира, що гетьман або може спровокувати війну з росіянами, або може перейти на їхній бік [5, арк. 323]. Порта вирішила притримуватися пасивної політики щодо Росії.

У 1730 р. кримським ханом став Каплан-Гірей – давній знайомий Орлика та Лещинського по бендерському періоду. Під час подорожі до Криму із заслання на о. Хіос він мав зустріч в Константинополі з де Вільньовом. Хан пообіцяв надати 150-тисячне татарське військо на допомогу Лещинському, навіть якщо Порта відмовиться підтримувати тестя французького короля. Також хан пообіцяв зробити все можливе аби «один з його добрих друзів» гетьман Орлик з'єднався із запорожцями [5, арк. 446, 449].

Така позиція Каплан-Гірея робила кримський вектор французької політики доволі перспективним. Тому в жовтні 1731 р. Г. Орлик вирушив назад до Франції за подальшими інструкціями. 9 грудня він був з візитом у Шамборі, де подав С. Лещинському меморіал зі звітом про пророблену роботу та планами на майбутнє [16, с. 651–654].

Отримавши рекомендації від Лещинського Г. Орлик направився до Версалю, де протягом останнього тижня грудня зустрічався з Шовеленом та кардиналом де Флері (1653–1743), прем'єр-міністром Франції у 1726–1743 рр. Протягом цього часу на розгляд міністра та кардинала Г. Орлик подав шість меморіалів, в яких детально обґрунтовував необхідність його місії до Криму [1, арк. 392].

Мабуть аргументи Г. Орлика справили на французьких урядовців глибоко позитивне враження, оскільки вони не тільки надали йому втричі більше коштів порівняно з попередньою місією, але Г. Орлику також було надано королівського рекомендаційного листа до хана [16, с. 634–635, с. 915–916]. Оцінюючи перші кроки Г. Орлика як французького дипломата, слід зазначити, що він домогся отримати від хана обіцянку підтримати С. Лещинського і сприяв перемовинам між ханом Каплан-Гіреєм і королем Людовіком XV.

Хоча з політичної точки зору місія Г. Орлика не мала значного успіху, оскільки на той час турки не бажали ускладнень відносин з Росією, та для сина гетьмана вона мала надзвичайну вагу, адже з неї розпочалася його блискуча кар'єра при Версальському дворі. В майбутньому він став одним з

головних радників французького уряду в питаннях Північно-Східної Європи та, перейнявши естафету від свого батька, став провідником ідей козацької державності перед французьким урядом. Це пояснюється тим, що П. Орлик, який не мав змоги покинути Салоніки без турецького дозволу, міг підтримувати українську справу, лише надсилаючи листи чи меморіали до дворів Європи та даючи поради сину.

У другій половині 1730-х рр., після інтронізації С. Лещинського, Г. Орлик ще двічі, як французький дипломат і український патріот активізував свою діяльність у справі обґрунтування необхідності враховувати козацький фактор на обох фронтах антиросійської французької політики: турецькому і шведському. Так, після провалу спроби П. Орлика залучити запорозьке військо до активних збройних дій проти російської армії, розпуску тих загонів, що залишалися в його підпорядкуванні, в 1736 р. за посередництва гетьманіча була влаштована таємна зустріч між Ю. Потоцьким і турецьким посланцем в Польщі Ібрагімом-пашею, на якій велися переговори щодо дозволу Речі Посполитої ввести турецькі і татарські війська на Правобережжя [6, арк. 159].

З завершенням російсько-турецької війни Г. Орлик звертає увагу на Швецію, у якої за посередництва Франції на рубежі 1730–1740-х рр. пожвавилися прагнення реваншу за поразку у Північній війні. Обидва Орлики поновили контакти зі шведами на початку 1738 р. Саме в цьому році на сесії риксдагу перемогли лояльні до Франції, антиросійського спрямування аристократи з партії «капелюхів». Гетьманіч тісно співпрацював з секретним шведським посланцем до Порти бароном Сінклером, який був підступно вбитий російськими агентами при поверненні до Стокгольму влітку 1738 р. [11, с. 270]. Російські агенти планували також знешкодити й Г. Орлика.

У січні 1739 р. гетьманіч пише лист до лояльного Франції шведського державного діяча Карла Юленборга і радить шведам, враховуючи кризу, яку переживає Росія і можливість там революції, використати ці обставини і повернути собі відірвані провінції [13, с. 66]. Для цього Г. Орлик пропонує Швеції відновити союз з Туреччиною і атакувати Росію ще в 1739 р., підкреслюючи, що не треба випускати з уваги при укладенні цього договору і козацької України, де його батько П. Орлик як гетьман може викликати революцію [13, с. 66–67]. До свого листа К. Юленборгу гетьманіч докладає листа П. Орлика до нього з Ясс, що в Молдавії, так само від січня 1739 р. В цьому листі гетьман, зазначивши, що «...Порта строго вирішила продовжувати війну, щоб здобути почесний та вигідний для себе мир», нагадує про свій проєкт звільнення України від домування Росії [14, арк. 250–252].

З початком російсько-шведської війни гетьманіч склав французькою мовою проєкт нової коаліції проти Москви, який надіслав шведським політичним діячам. Цей проєкт, складений на восьми рукописних сторінках, обґрунтовував з екскурсом в історію війн Порти з Росією і так званих польських справ можливість та засади вирішення українського питання в контексті постанови своєїрідної конфедерації, в яку мали входити на чолі з Францією Швеція, Порта, Крим, Польща, козаки і навіть Пруссія [14, арк. 268–275]. В цьому проєкті Г. Орлик виразно проводить легітимацію соціально-політичного статусу козацтва як політичного народу, інкорпорує як французький дипломат козацький чинник до зовнішньої політики Швеції. Можна зробити висновок, що французькі впливи при шведському дворі, з одного боку, і проєкт Г. Орлика, який розгортав ідеї конфедерації антиросійських сил на чолі з Францією, з іншого, склали певний вплив на той факт, що в липні 1741 р. Швеція оголосила війну Росії.

Подальше впровадження козацького чинника до зовнішньої політики Франції, розпочате у польсько-французьких справах С. Лещинського і активізоване у шведських справах, Г. Орлик розгортає більш цілеспрямовано і концептуально на другому етапі своєї політичної діяльності, який протікав з 1742 по 1749 рр. Плановості концептуального підходу сина гетьмана сприяв той факт, що в 1742 р. він вже посідає значне становище серед еліти королівства. За цей час Г. Орлик складає, зокрема, три дуже важливих меморіали.

Перший меморіал, адресований Міністерству закордонних справ Французького королівства, був написаний 5 квітня 1742 р., коли Росія завершила війну з турками і продовжувала вести бойові дії проти Швеції. В цьому меморіалі Г. Орлик доводить своїм респондентам думку про небезпеку Росії для Франції, оскільки перша, на його переконання, здійснює послідовний план експансії на сусідні землі. Він зазначає, що «цариця [Анна Іванівна. – Г.П.] не бажає знищити працю Петра і повернути Швеції ті провінції, якими він оволодів, оскільки володіння ними дозволяє Росії зберігати плацдарм у Європі, мати перевагу на Півночі і бути страховиськом для сусідніх держав. Більше того, історія Росії доводить, що навіть у часи, коли варварство було на найвищому рівні в Московії, багато царів,

особливо Іван Васильович, завжди стреміли розширити свої домагання в обширі Балтійського, Чорного і Каспійського морів. Таким чином Петро тільки здійснив те, що його предки запроєктували» [8, арк. 204].

Зробивши вищенаведене розлоге обґрунтування, гетьманич робить висновок практичного значення щодо конкретних політичних заходів, які, на його думку, слід здійснювати французьким дипломатам, аби досягти успіху у протидії Російській імперії на турецькому, шведському та польському напрямках одночасно. При цьому він не лише не забуває про козацький чинник, але, діючи як чільний член французької політичної еліти, відводить йому важливе місце у міждержавних транзакціях. «Необхідно настроїти Порту, – веде мову далі Г. Орлик, – проти Росії. Природним мотивом для цього буде нація козаків, в якій зацікавлені Швеція та Польща. Потрібно зробити цінною ідею залучити націю козаків до Польщі без попередження про це Росії» [8, арк. 212].

Свій висновок гетьманич підкріплює аргументом існування власного досвіду у проведенні подібних заходів щодо Росії, Порту і активізації козацького чинника, нагадуючи про свій успішний, дипломатичний вояж до Порту і Криму з аналогічними завданнями, здійсненими Г. Орликом в 1730-х рр. за завданням Версальського кабінету. «Ця місія, – завершує свій аналіз в меморіалі гетьманич, – вже була одного разу виконана, коли граф Орлик був направлений до Порту для підтримки спільних інтересів Франції, Швеції та Польщі з метою аби Порту протиставила себе Росії» [8, арк. 213].

Свій другий меморіал складає в 1746 р., коли Росія виступила внаслідок російсько-австрійської угоди на стороні Австрії (1744), що спонукало Францію повернутися до ідеї «Східного бар'єру», покликаною об'єднати Швецію, Польщу та Порту під егідою Франції. В цьому меморіалі Г. Орлик безпосередньо активізує ідею легітимації соціально-політичного статусу козацтва, як міжнародного чинника і політичного народу, який слід брати до уваги з новою силою в контексті постановки ідеї «Східного бар'єру». Г. Орлик наголошує на необхідності підняття революції на українських землях, рушійним фактором якої вважає козацтво. Вагомою підставою для практичної реалізації проекту революції він вважає історичне підґрунтя цього питання. Тому до меморіалу він додає копії привілеїв султана та шведського короля, наданих ними гетьману Пилипу Орлику, і текст союзного договору між Військом Запорозьким і татарами, за якими вищезазначені сили (Порта, Швеція, Крим) гарантували збереження свободи та імунітет козацької нації, а також права батька Г. Орлика, який був їхнім очільником. «По цим документам Ви [міністр закордонних справ Франції маркіз де Пюїзье. – Г.П.] можете бачити зв'язок інтересів мого батька та козацької нації з інтересами Швеції, Польщі, Порту та татар, що є природними союзниками Франції» [8, арк. 221].

Менталітет Г. Орлика як члена аристократичної еліти Франції і дипломата короля Людовіка XV яскраво виявився і в третьому меморіалі 1740-х років, написаному ним до маркіза де Пюїзье в 1749 р. [10, с. 93]. Саме тоді в 1748 р. завершилася війна за австрійську спадщину, в результаті якої Франція не отримала жодних територіальних надбань і шукала реваншу. В цьому контексті генерал Г. Орлик активізував козацьке питання вже не прямо, а опосередковано через Польщу, за яку йдеться в документі головним чином в контексті міжнародних інтересів Франції. Бажаючи отримати призначення на дипломатичну посаду в Речі Посполитій, Г. Орлик починає свій меморіал з нагадування, що за час своєї кар'єри він працював на користь інтересів Французької корони у всіх головних столицях між Стокгольмом та Константинополем, і постійно доводив своїм французьким покровителям, що він міг би найбільш ефективно прислужитися Франції у Польщі. Саме там, вважає гетьманич, Франція має сконцентрувати всі зусилля для протидії російській експансії [10, с. 93].

У цьому своєму запиті до міністра Г. Орлик дає оцінку не лише польському питанню, але і підносить роль вирішення його як такого, що зможе посприяти планам Франції вершити долю Європи. «Тут [у Франції. – Г.П.], – пише Г. Орлик, – є бажання підготувати найпростіші і найбільш прямі засоби для мети, яка гідна уваги такого великого короля як Його Величність [Людовік XV. – Г.П.], гідна славної французької нації і гідна безприкладної мудрості її міністрів – покласти кінець зухвальству держави, котра бажає домінувати над іншими. Франція таким чином зможе запобігти згубній ролі, яку вона [Росія. – Г.П.], як необмежений правитель і вершитель долі готує для її північних сусідів і можливо для усієї Європи» [8, арк. 259]. Як ми бачимо з тексту цього меморандуму, Григорій Орлик знову діє як член аристократичної еліти, відводячи місце вирішенню польського питання в контексті загальних інтересів Франції.

Резюмує Г. Орлик свій запит констатуванням, що захист Польщі від утисків Росії знаходиться в цілковитих інтересах Франції, оскільки примножить славу королівства з захистом ним справедливої

справи – оборони Польщі від зазіхань Російської імперії. «На мою думку, – завершує гетьманич свій меморіал, – інтереси Франції, щоб піднести її славу полягають в тому, аби не дати утискати цю вільну націю [Польщу – Г. П.] Росією» [8, арк. 260].

У 1750-х рр. Г. Орлик складає листи, коментарі та меморіали до провідних тогочасних дипломатів Франції – консула у Криму де Ля Файарді, одного з провідних чиновників Міністерства закордонних справ Ж.-П. Терсьє (1704–1767) та до міністра іноземних справ А.-Л. де Руйє (1689–1761), який обіймав цю посаду з липня 1754 р. по червень 1757 р. і був пов'язаний родинними зв'язками з дружиною гетьманича маркізою де Дентевіль. Як відомо, у 1750-х рр. Франція вступила в союз з Австрією, а незабаром до антипруської коаліції приєдналася і Росія. Проте й офіційно, і таємно Франція не забувала своїх старих союзників – Польщу, Швецію і Порту. Г. Орлик, не будучи задіяним у новій структурі дипломатичних відносин з Австрією та Росією, продовжував діяти на старих напрямках, сконцентрувавши свій досвід на Оттоманській Порті та Кримському Ханаті. Він знову намагається впровадити козацьких чинників до зовнішньої політики Франції і діє тут не лише як козацький легітиміст, а розкриває історичні перипетії варіантів пошуку легітимації прав козацтва у Франції. Ці перипетії конструюються ним з певної кількості елементарних взаємовідносин французьких політичних еліт, що склалися між самим Г. Орликом та іншими представниками дипломатичного корпусу королівства.

Так, у 1753 р. Г. Орлик наголошує у своїх листах до французького консула в Бахчисараї де Ля Файарді про необхідність активізації діяльності козацького чинника, підкреслюючи волелюбність козацької нації та продемонстровану нею не раз у своїй історії готовність скинути російське ярмо. «Ви знаєте, – пише генерал, – наскільки козацька нація віддана своїй свободі. Її невтомний дух завжди готовий скористатися з нагоди аби здобути свої права від російської тиранії» [2, арк. 528–529]. Г. Орлик наголошує, що основним завданням консула мала би стати спонукати Порту і татар підтримати повстання в Україні, завдавши рішучого удару по Російській імперії на південному напрямі бойових дій [3, арк. 80–82].

Апелюючи до іншого дипломата – Ж.-П. Терсьє – Г. Орлик оперує схожими аргументами, зазначаючи, що Російська імперія не довіряє Війську Запорозькому, яке неодноразово виступало проти її спроб нівелювати козацьку свободу і волелюбність. У своїх листах, що були написані майже в один час з листами до де Ля Файарді, Г. Орлик не лише наголошує на намірах Росії «знищити Військо Запорозьке», але і радить чиновнику скористатися з цієї недовіри, як приводом для розгортання козацького повстання в Україні з метою звільнення від непосильної тиранії Росії» [3, арк. 475–477]. Гетьманич нагадує французькому дипломату про континуїтет та переймання ним позицій свого батька як лідера мазепинської еміграції, підкреслюючи, що він не лише є репрезентантом французької політики, але й особою, яка має певний вагомий статус в українських колах як син екзильного гетьмана [3, арк. 389–390].

У своїх листах до Терсьє Орлик нагадує про постійні скарги козаків на утиски з боку урядовців Російської імперії, про облаштування на українських землях поселень та військових укріплень, які дають імперському війську нагоду тримати під контролем козацьку територію та її народ. На думку Г. Орлика, ці фортеці можуть стати об'єктом нападу у випадку війни Російської імперії проти татар і поляків. Гетьманич пропонує Терсьє вирвати запорозьких козаків з-під ярма Росії, використавши факт їхнього перманентного незадоволення утисками зі сторони імперських урядовців та поставити їх під протекцію кримського хана і Порту. На переконання Г. Орлика, така акція може послужити прямим приводом для розгортання в Україні повстання, яке допоможе позбутися російського гніту і суттєво послабити сили Петербургу [4, арк. 5–6].

У листуванні з міністром закордонних справ А.-Л. де Руйє Г. Орлик до турецького та кримського чинників у французькій політиці додає чергову актуалізацію ним і інших напрямків північно-східної політики Франції – шведського та польського. Він наголошує, що головним засобом для ослаблення Росії в політиці королівства має послужити застосування комплексу факторів з одночасним синхронним розгортанням цих традиційних напрямків, особливо підкресливши, що надії Швеції та Польщі невід'ємні від інтересів Франції і можуть суттєво ослабити Росію, а також вирвати з-під її влади Військо Запорозьке [4, арк. 341–343].

Аби посилити свої аргументи Г. Орлик пересилає міністрові де Руйє переклад листа своїх сподвижників Ф. Мировича та Ф. Нахимовського про стан справ в Запоріжжі і в Криму, додавши до листа власний коментар. У коментарі для підкріплення своїх аргументів щодо активізації всіх напрямків антиросійської політики Францією гетьманич знову нагадує про традиційність залучення

шведського, польського та турецького чинників в контексті всієї історії України, починаючи від зародження козацтва. Він перераховує основні етапи козацької історії (повстання Б. Хмельницького, Гадяцька угода, Полтавська битва), та завершує аналіз політикою свого батька – гетьмана П. Орлика [12, с. 199-200]. Міністерські службовці Франції, даючи оцінку коментаря Г. Орлика щодо інформації своїх сподвижників, кваліфікували цей документ як міркування щодо походження і формування армії запорозьких козаків, надіслані де Руйє [12, с. 201].

У 1754 р. Г. Орлик надсилає Ф. Нахимовського і Ф. Мировича до Криму, щоб звідти вони, вже як представники Франції, зав'язали стосунки із Запоріжжям [13, с. 70]. З цього приводу Г. Орлик спершу пише з Версаля листа до вищезгаданого консула Франції у Криму де Ля Файарді: «...можливо свого часу та за певних сприятливих обставин вони [Ф. Мирович та Ф. Нахимовський. – Г.П.] посприяти би Вам у справі завдання рішучого удару по російській потузі та спонуки Порти та Криму підтримати повстання в Україні» [3, арк. 80–82].

З призначенням у 1755 р. нового французького посла у Стамбулі де Вержена, Г. Орлик нагадує міністрові де Руйє про обох мазепинців та засвідчує, зокрема, що хан приязно прийняв їх у Бахчисараї та обіцяв подбати про їхнє забезпечення. «Прошу Вас наказати пану Вержену, – пише Г. Орлик, – аби він подбав про королівський захист для обох і підтримав їх складенням рекомендації на ім'я хана і Порти» [7, арк. 113–114]. Результатом клопотання став лист де Вержена до міністра з пропозицією сплачувати обом старшинам за службу на користь французької корони по 100 піастрів від французького уряду.

Таким чином, Ф. Мирович і Ф. Нахимовський, починаючи з 1756 р., стали на французьку службу і своєю антиросійською та патріотично українською позицією повністю задовольняли Версальський кабінет як особистості, спроможні прислужитися справі Французької корони на теренах Порти та Криму. Про дієву службу Ф. Мировича і Ф. Нахимовського з метою протидії Росії в Криму свідчить вже згаданий вище при характеристиці політичної діяльності Г. Орлика переклад одного з листів обох мазепинців до гетьманича з Бахчисараю. У коментарі, який Г. Орлик склав до цього листа, знаходиться і обґрунтування потреби подальшої підтримки Версальським кабінетом обох посланців французької корони у Криму. Гетьманич згадує про обох сподвижників свого батька як про людей, котрі перебували в контексті французьких інтересів, також і у своєму останньому листі до де Руйє від 3 вересня 1756 р. У 1756 р. завершується третій і останній етап політико-дипломатичної діяльності Григора Орлика, скерованої на інтеграцію козацького чинника до зовнішньої політики Французького королівства.

Діяльність Г. Орлика у справі інтеграції козацького чинника до зовнішньополітичної стратегії Версальського кабінету можна розділити на три етапи. Це, відповідно, 1730-ті, 1740-ві та 1750-ті рр.

На першому етапі, який тривав з 1730 по 1739 рр. Г. Орлик діє в орбіті політики свого батька і заангажований в реалізації французько-українських інтересів на всіх трьох актуальних напрямках північно-східної політики Французької корони: польському, турецькому та шведському. Співпрацюючи з державним секретарем закордонних справ Ж.-Л. де Шовеленом та послом в Порті маркізом Л.-С. де Вільньовим, гетьманич, як французький дипломат виконує секретні доручення в Польщі, Туреччині та Криму, допомагаючи батькові паралельно активізувати козацький фактор у великій політиці. Згодом він співпрацює зі шведськими дипломатами, виступаючи промотором вирішення українського питання в контексті постановня коаліції держав на чолі із Францією.

На другому етапі своєї дипломатичної діяльності на службі Французької корони (1742–1749 рр.) гетьманич, перейнявши справу батька і вислуживши в 1742 р. генеральський чин у французькій армії, вже як член «Секретного кабінету» короля стає одним з головних радників Версаля в питаннях Північно-Східної Європи. Впроваджуючи козацький чинник до системи міжнародної політики Франції та наголошуючи на його історичній тягlostі з давніх часів, Г. Орлик надсилає до французького уряду низку меморандумів. Основні аргументи гетьманича – тема визволення козаків з-під гніту Москви з резюме, що їхнє незадоволення може бути використане в інтересах Франції та її союзників у регіоні.

Протягом останнього, третього етапу дипломатичної діяльності (1753–1756) гетьманич пише листи та меморандуми та коментарі на ім'я провідних тогочасних політиків та дипломатів Франції, знову наполегливо нагадуючи урядовцям про можливість залучення козацького чинника до міжнародної політики королівства. Він надсилає ці документи до чиновників Міністерства закордонних справ королівства, серед яких перш за все слід виділити А.-Л. де Руйє та Ж.-П. Терсьє, знову наголошуючи на козацькому питанні в польському, османському та кримському векторах політики Версалю. На

цьому етапі помічниками Г. Орлика стають старі мазепинці Ф. Мирович та Ф. Нахимовський, які перебувають на французькій службі та сприяють справі проведення політики королівства у зв'язку з активізацією козацького чинника в Криму. Ветерани підтримали гетьманича в реалізації справи налагодження військово-політичної співпраці Франції з Кримом та Портою.

Насамкінець слід зазначити, що Григорій Орлик, як французький дипломат та військово-політичний діяч, з одного боку, та український гетьманич, з іншої сторони, зумів забезпечити реальне постання справи інтеграції козацького чинника до міжнародної політики Версальського кабінету як її складового елементу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. Correspondance politique: Pologne. Vol. 180: Correspondance diverse (1727–1730, Suppl.)
2. Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. Correspondance politique: Pologne. Vol. 239: Broglie, de Lafayardie, résident à Varsovie (1752, décembre – 1753, décembre).
3. Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. Correspondance politique: Pologne. Vol. 240: Broglie, de Lafayardie, de Linau et Gérauld, à Varsovie (1754, janvier – juillet).
4. Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. Correspondance politique: Pologne. Vol. 241: Broglie, documents divers (1754, août – septembre).
5. Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. Correspondance politique: Turquie. Vol. 82: Le mis de Villeneuve, ambassadeur (1730, janvier – décembre).
6. Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. Correspondance politique: Turquie. Vol. 93: Le mis de Villeneuve, ambassadeur (1735, janvier – mai).
7. Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. Correspondance politique: Turquie. Vol. 127: Des Alleurs, ambassadeur (1754, janvier – décembre).
8. Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. Mémoires et documents : Pologne. Vol. 2: 1660–1753. 320 f.
9. Dmytrychyn I. Grégoire Orlyk: un cosaque ukrainien au service de Louis XV. Paris: L'Harmattan, 2006. 370 p.
10. Subtelny O. Mazepists and Stanisławists: The First Ukrainian and Polish Emigres. *Poland and Ukraine: Past and Present* / ed. by Ivan L. Rudnytsky. Edmonton; Toronto: The University of Alberta, 1980. Pp. 83–95.
11. Subtelny O. The Unwilling Allies: The Relation of Hetman Pylyp Orlyk with the Crimean Khanate and the Ottoman Porte, 1710–1742: a thesis presented to the Committee on History and Middle Eastern Studies in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the subject of History and Middle Eastern Studies. Cambridge, Mass.: Harvard University, 1973. 316 p.
12. Дмитришин І. «Спільна справа», або мазепинці на французькій службі: невідомі Мирович і Нахимовський. *Пилип Орлик: життя, політика, тексти: матеріали Міжнарод. наук. конф. «Adfontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. (Київ, НаУКМА, 14-16 жовтня 2010 р.)*. Київ: «Пульсари», 2011. С. 190–206.
13. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): його життя і доля. Київ: «Дніпро», 1991. 78 с.
14. НаУКМА. Науковий архів. Ф. 10 (Омелян Осипович Прицак (1919–2006) – видатний вчений, філолог, сходознавець, історик). Оп. 1. Спр. 1575 (Документи, пов'язані з життям П. Орлика (1654–1741)). 275 арк.
15. НаУКМА. Науковий архів. Ф. 10 (Омелян Осипович Прицак (1919–2006) – видатний вчений, філолог, сходознавець, історик). Оп. 1. Спр. 323 (Pylyp Orlyk's Political Writings (1980-ti pp.)). 135 арк.
16. Орлик П. Діаріуш подорожній, який в ім'я Троїці найсвятішої, розпочатий в року 1720 місяця жовтня дня 10-го. Київ: Темпора, 2013. Т. V. 1012 с.
17. Потульницький Г.В. Передумови появи козацького чинника у зовнішній політиці Франції за правління Людовіка XV. *Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2013. Т. 26. С. 93–104.
18. Потульницький Г.В. Річ Посполита в контексті антиросійської політики Франції в епоху правління Людовіка XV (1715–1774). *Гістарычныя шляхі, узаемадзяння і узаемауплывы беларускага народа і суседзяў: зборнік навуковых артыкулаў*. Гомель, 2014. С. 15–19.
19. Субтельний О. Мазепинці: український сепаратизм на початку XVIII століття. Київ: «Либідь», 1994. 240 с.

References

1. Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. Correspondance politique: Pologne. Vol. 180: Correspondance diverse (1727–1730, Suppl.)
2. Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. Correspondance politique: Pologne. Vol. 239 : Broglie, de Lafayardie, résident à Varsovie (1752, décembre – 1753, décembre).
3. Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. Correspondance politique: Pologne. Vol. 240: Broglie, de Lafayardie, de Linau et Gérauld, à Varsovie (1754, janvier – juillet).
4. Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. Correspondance politique : Pologne. Vol. 241: Broglie, documents divers (1754, août – septembre).
5. Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. Correspondance politique: Turquie. Vol. 82: Le mis de Villeneuve, ambassadeur (1730, janvier – décembre).
6. Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. Correspondance politique: Turquie. Vol. 93: Le mis de Villeneuve, ambassadeur (1735, janvier – mai).

7. Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. Correspondance politique: Turquie. Vol. 127 : Des Alleurs, ambassadeur (1754, janvier – décembre).
8. Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. Mémoires et documents: Pologne. Vol. 2: 1660–1753. 320 f.
9. Dmytrychyn I. Grégoire Orlyk: un cosaque ukrainien au service de Louis XV. Paris: L'Harmattan, 2006. 370 p.
10. Subtelny O. Mazepists and Stanisławists: The First Ukrainian and Polish Emigres. *Poland and Ukraine: Past and Present* / ed. by Ivan L. Rudnytsky. Edmonton; Toronto: The University of Alberta, 1980. Pp. 83–95.
11. Subtelny O. The Unwilling Allies: The Relation of Hetman Pylyp Orlyk with the Crimean Khanate and the Ottoman Porte, 1710–1742: a thesis presented to the Committee on History and Middle Eastern Studies in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the subject of History and Middle Eastern Studies. Cambridge, Mass.: Harvard University, 1973. 316 p.
12. Dmytryshyn I. «Spilna sprava», abo mazepyntsi na frantsuzkii sluzhbi: nevidomi Myrovych i Nakhymovskyi. *Pylyp Orlyk: zhyttia, polityka, teksty: materialy Mizhnarod. nauk. konf. «Ad fontes» do 300-richchia Benderskoi konstyuttsii 1710 r. (Kyiv, NaUKMA, 14-16 zhovtnia 2010 r.)*. Kyiv: «Pulsary», 2011. S. 190–206.
13. Krupnytskyi B. Hetman Pylyp Orlyk (1672–1742): yoho zhyttia i dolia. Kyiv: «Dnipro», 1991. 78 s.
14. NaUKMA. Naukovyi arkhiv. F. 10 (Omelian Osypovych Pritsak (1919–2006) – vydatnyi vchenyi, filoloh, skhodoznavec, istoryk). Op. 1. Spr. 1575 (Dokumenty, poviazani z zhyttiam P. Orlyka (1654–1741)). 275 ark.
15. NaUKMA. Naukovyi arkhiv. F. 10 (Omelian Osypovych Pritsak (1919–2006) – vydatnyi vchenyi, filoloh, skhodoznavec, istoryk). Op. 1. Spr. 323 (Pylyp Orlyks Political Writings (1980-ti rr.)). 135 ark.
16. Orlyk P. Diariush podorozhnii, yakyi v imia Troitsi naisviatishoi, rozpochaty v roku 1720 misiatsia zhovtnia dnia 10-ho. Kyiv: Tempora, 2013. T. V. 1012 s.
17. Potulnytskyi H.V. Peredumovy poiavy kozatskoho chynnyka u zovnishnii politytsi Frantsii za pravlinnia Liudovika XV. *Naukovi zapysky: zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*. Kyiv, 2013. T. 26. S. 93–104.
18. Potulnytskyi H.V. Rich Pospolyta v konteksti antyrosiiskoi polityky Frantsii v epokhu pravlinnia Liudovika XV (1715–1774). *Historychnyia shliakhi, uzaemadzeiannia i uzaetauplyvny belaruskaha naroda i susedziau: zbornik navikovykh artykulau*. Homel, 2014. S. 15–19.
19. Subtelny O. Mazepyntsi: ukrainskyi separatyzm na pochatku XVIII stolittia. Kyiv: «Lybid», 1994. 240 s.

Отримано: 20.09.2019 р.

Прорецензовано: 25.09.2019 р.

Прийнято до друку: 10.10.2019 р.

e-mail: volodymyr.trofymovych@oa.edu.ua;

nazar.martyniuk@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-29-15-24

Трофимович В., Мартинюк Н. Зовнішньополітичні аспекти діяльності еміграційного уряду УНР в країнах Європи та Північної Америки (1924–1940 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 29. С. 15–24.

УДК 94(477). 15:327 «1924/1940»

Володимир Трофимович, Назар Мартинюк**ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ
ЕМІГРАЦІЙНОГО УРЯДУ УНР В КРАЇНАХ ЄВРОПИ
ТА ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ (1924–1940 РР.)**

У статті охарактеризовано становище і діяльність дипломатичної служби екзильного уряду Української Народної Республіки в країнах Європи та Північної Америки у 1924–1940 рр. З'ясовано, що Варшава та Париж були центрами здійснення й координування тогочасної зовнішньої політики УНР. Показано ставлення зарубіжних держав до українського питання. Проаналізовано основні віхи зовнішньополітичної активності, роботу дипломатичних представництв і послів еміграційного уряду. Звернено увагу на те, що дипломатична діяльність носила винятково громадський характер, оскільки після підписання Ризького договору 1921 р. еміграційний уряд УНР не мав офіційних представництв в іноземних державах. Наголошено на тому, що активна зовнішньополітична діяльність здійснювалася не лише в західно-європейських державах, а й у регіоні Центрально-Східної Європи. Висвітлено зовнішньополітичну та суспільну активність у Сполучених Штатах Америки та Канаді.

Ключові слова: уряд УНР в екзилі, дипломатичне представництво, дипломатична місія, посол, еміграційний уряд, *de facto*, українське питання, офіційне визнання.

Volodymyr Trofymovych, Nazar Martyniuk**FOREIGN POLICY ACTIVITIES OF THE UNR EMIGRATION GOVERNMENT
IN THE COUNTRIES OF EUROPE AND NORTH AMERICA (1924–1940)**

The article describes the position and activity of the diplomatic service of the Exile Government of the Ukrainian National Republic in the countries of Europe and North America in 1924–1940. The scientific problem raised attracted the attention of representatives of the Ukrainian emigration and a number of modern Ukrainian researchers. However, the topic presented has not been adequately reflected in the national Historical science. The diplomatic service was an integral part of the foreign policy activity of the UNR emigration government and represented its interests among the world community.

These are the reasons for the elimination of the Tarniv branch of the UNR. The role of S. Petliura in the intensification of diplomatic activity is illustrated. It is revealed that Warsaw and Paris were centers of implementation and coordination of the then foreign policy of the UNR. The attitude of foreign states to the Ukrainian issue is shown. The main milestones of foreign policy activity, work of diplomatic missions and ambassadors of the emigration government are analyzed. It is pointed out that the diplomatic activity was of a purely public nature, since after the signing of the Treaty of Riga in 1921, the UNR emigration government had no official representative offices in foreign countries. It was thanks to a cohort of UNR representatives who lived in different countries of the world that they were able to support work in the international arena (M. Eremiev, E. Onatsky, R. Smal-Stotskyi, O. Shulhyn, etc.).

It is emphasized that active foreign policy activity was carried out not only in Western European countries but also in the region of Central and Eastern Europe. Foreign and social activity in the United States and Canada is covered.

The authors conclude that the Warsaw-Paris period of UNR activity in exile is a testament to the continuity of the Ukrainian foreign policy service in the international arena, which has lost its official status due to the complex international situation and Bolshevik influences. The foreign policy of the exile government was closely intertwined with the socio-political, cultural and scientific vectors of the UNR government.

Key words: *the UNR government in exile, diplomatic mission, diplomatic mission, Ambassador, emigration government, de facto, Ukrainian issue, official recognition.*

На сучасному етапі спостерігається позитивна тенденція зростання зовнішньополітичної активності України, розбудова та розвиток дипломатичної служби, впровадження оптимальних методів її функціонування. З огляду на це, актуальним залишається вивчення досвіду міжнародної діяльності екзильного уряду УНР у вказаний період, оскільки це слугуватиме ґрунтовнішому розумінню витоків української зовнішньої політики, застереженню української дипломатії від можливих помилок і прорахунків.

До цього часу немає комплексного дослідження, присвяченого виключно цій проблемі. Серед сучасних українських дослідників різні аспекти вказаної теми вивчали П. Брицький [1], Б. Гончар [5], І. Матяш [16, 17; 18], І. Панова [23], В. Піскун [24; 25] та інші. Особливий науковий інтерес викликають монографія В. Піскул «Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ ст.)» [24] та наукова розвідка І. Матяш «Про невідому посаду Симона Петлюри на дипломатичній службі» [18]. Тут у новому руслі описана дипломатична діяльність, ґрунтовно висвітлені окремі аспекти зовнішньої політики УНР в екзилі, критично проаналізовані конкретні кроки унерівців та ставлення іноземних держав до українського питання.

Представлена тема привертала увагу представників української діаспори, які були безпосередніми учасниками діяльності дипломатичної служби УНР в екзилі. Особливий інтерес для висвітлення теми мають праці М. Лівницького [11], С. Онацького [22], О. Шульгина [37] та ін.

Базовою, на наш погляд, для вивчення діяльності еміграційного уряду є праця одного із колишніх очільників УНР в екзилі, активного громадського діяча, журналіста М. Лівницького «ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками» [11]. Автор висвітлює діяльність УНР на еміграції в цілому, особливо не деталізуючи окремі її аспекти. Так, лише фрагментарно розкрито роботу дипломатичної служби, обділені увагою військова ділянка роботи, зв'язки з Україною. Тут є посилання на власні спогади та спостереження, звернення до документальних свідчень, однак останні представлені фрагментарно. Для дослідження проблеми важливою також є праця О. Шульгина «Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині» [37]. Автор навів чимало різноманітних документальних джерел, наголосив на окремих аспектах зовнішніх зносин та контактів УНР на еміграції, висвітлює її співпрацю з міжнародними організаціями. У цілому, праці представників української діаспори містять багатий фактичний матеріал, але не позбавлені й недоліків, в першу чергу пов'язаних із суб'єктивністю оцінок.

Таким чином, незважаючи на значний науковий доробок, присвячений питанням зовнішньополітичної діяльності УНР в екзилі в окреслений нами період, ця проблема все ще потребує висвітлення. Тому метою статті є висвітлити деякі аспекти зовнішньополітичної діяльності еміграційного уряду УНР у країнах Європи та Північної Америки в 1924–1940 роках.

Як відомо, після підписання Ризького договору 1921 р. було поступово ліквідовано офіційні дипломатичні представництва та місії еміграційного уряду УНР у країнах Європи, Азії та Америки. Відома українська дослідниця історії дипломатії І. Матяш в одній із своїх наукових статей зауважувала, що у «тарнівський період» діяльності УНР (1921–1923) деякий час продовжували діяти місії в Австрії, Бельгії, Голландії, Великій Британії, Італії, Німеччині, Румунії, США, Туреччині, Чехословаччині, Швейцарії [16, с. 59]. Вона також відзначила той факт, що останнім серед українських представництв у Європі припинила діяльність Надзвичайна дипломатична місія УНР в Угорщині (травень 1924 року) [16, с. 59]. Пріоритетні завдання роботи МЗС еміграційного уряду вбачалися у консульських функціях та ефективній взаємодії із представниками зарубіжних країн, оскільки після втрати державної території УНР становище, організаційні та правові проблеми консульської служби суттєво загострилися [10, с. 135–136]. Символічне значення в умовах припинення роботи офіційних консульств мала практика продовження створення посад українських почесних консулів у іноземних державах [16, с. 59]. Упродовж 1918–1923 рр. були створені перші почесні консульства в Азербайджані, Швеції, Нідерландах, Швейцарії, Данії, Сирії та Лівані [10, с. 191]. В умовах втрати державної території це мало винятково важливе значення для екзильного уряду, оскільки це демонструвало подальшу українську присутність в різних країнах [10, с. 191]. Останнім отримав призначення на посаду почесного консула в Дамаску Олекса Боголюбський [16, с. 59]. Почесні консули допомагали українцям, які опинилися у вимушеній еміграції [16, с. 59; 10, с. 191].

Упродовж 1924–1940 рр. зовнішньополітична робота представників УНР була тісно пов'язана із їх громадсько-політичними контактами та науковою діяльністю, адже уряд Республіки втратив колишній статус суб'єкта міжнародної діяльності [32, с. 42]. І. Матяш зауважила, що після припинення діяльності офіційних дипломатичних установ та представництв УНР, ДЦ реалізовував свою роботу в цьому напрямку у формі участі в роботі міжнародних конференцій та публікації відповідних матеріалів у своїх періодичних виданнях [16, с. 59]. Зовнішня політика та розвиток дипломатичних відносин із різними державами були пріоритетними для екзильного уряду. Дипломатична служба слугувала одним із основних засобів, потужним інструментом у боротьбі за офіційне визнання останнього та відстоювання його інтересів серед світового співтовариства.

Першопочатково саме у польському місті Тарнові уенерівці знайшли надійне пристанище для своєї роботи. Упродовж тарнівського періоду (1921–1923 рр.) відбувалося становлення зовнішньополітичної служби Державного Центру УНР (ДЦ УНР) на еміграції, формування основних векторів дипломатії. Однак, поразка Другого Зимового походу на чолі з генералом Юрієм Тютюнником дала поштовх до ліквідації цього осідку еміграційного уряду. Повна невдача посяла розгубленість серед керівництва УНР і прискорила розпад Тарнівського осередку [11, с. 18; 28, с. 69]. Загалом зауважимо, що проблема згуртування українських політичних сил на еміграції гостро стояла упродовж усього міжвоєнного періоду діяльності й не зникла у подальшому. Це пояснюється наявністю внутрішніх суперечок та протиборств [33, с. 5].

Окремої уваги заслуговує фінансовий чинник, адже у зв'язку з недостатньою кількістю коштів масово скорочувався державний апарат та видатки на інші сфери діяльності [33, с. 4]. Як зазначав колишній президент УНР в екзилі М. Лівіцький, «фінансові засоби зманіли до мінімуму, а тому неможливо було втримати таку велику установу, якою була Рада Республіки, і виплачувати посольські дієти членам Ради. Люди в пошукуванні зарібкової праці почали масово роз'їздитися з Тарнова» [11, с. 16]. Отже, із середини 1923 р. представники уряду та інші громадсько-політичні діячі почали залишати Тарнів. Більшість з них виїхали до Варшави, дехто – до Праги та Бухареста. Голова Директорії УНР Симон Петлюра та заступник голови уряду В'ячеслав Прокопович оселилися в Парижі [11, с. 18]. Таким чином, було сформовано два центри подальшої роботи й зовнішньополітичної активності еміграційного уряду – Варшава та Париж [8, с. 132]. В історіографії період існування ДЦ УНР в екзилі з 1924 до 1940 року отримав назву «варшавсько-паризького». З 1927 р. міжнародна діяльність екзильного уряду активно зосереджувалась на форумі Ліги Націй у Женеві [28, с. 70].

Упродовж 1923–1924 рр. тривала дискусія, метою якої було визначення організаційної структури еміграційного центру: чи повинен надалі існувати уряд, чи потрібно створити замість нього спеціальний комітет або раду. Врешті-решт перемогла ідея існування екзильного уряду, котру підтримував Симон Петлюра. Останній зауважив з цього приводу: «Опинившись в умовах перебування на чужині, правительство не повинно ліквідувати ні себе, ні своєї роботи державної, а, навпаки, вжити заходів до скріплення свого становища і зміцнення тих кроків, яких воно повинно вжити в інтересах майбутнього відновлення праці на теренах України» [цит. за: 36].

Такої ж позиції дотримувався і Микола Лівіцький: «Спираючись також на погляди наших визначних діячів, що залишилися в Україні (Єфремов та інші), – зазначав він, – перемогла ідея утримання при житті екзильного уряду, як доказ того, що Україна і український народ не скапітулювали перед ворогом і продовжують свою боротьбу не як якась опозиція супроти комуністичного режиму в Україні, але маючи за кордоном легітимних речників України і домагаючись не лише полегшень для українського населення, але усунення чужоземної окупації і відновлення цілковитої суверенності української держави, Української Народної Республіки. Таким чином було втримано Державний Центр, що складався з екзильного голови держави (Голови Директорії, Головного Отамана С. Петлюри) і уряду (Ради Міністрів)» [11, с. 19–20].

Міністр закордонних справ УНР Олександр Шульгин зауважував, що екзильний уряд переживав внутрішню кризу, а протягом 1922–1927 рр. його дипломатична діяльність істотно звузилась [37, с. 77]. Після підписання вищезгаданого договору в Ризі уряд УНР опинився у становищі, в якому був майже позбавлений можливості виступати на міжнародній політичній арені. Крім того, відбулося надзвичайне погіршення відносин із Західною Європою: неможливість отримання віз, уряд був відрізаний від європейських політичних центрів, від своїх представників за кордоном, позбавлений будь-якої можливості репрезентувати українське питання перед зарубіжними державами і контролювати діяльність своїх посольств і місій [24, с. 174–175]. Попри це, на думку В. Трембіцького:

«...все в ДЦ йшло по лінії законності, послідовності, легітимності, навіть і після 1924–1925 років, коли дипломатичні представництва були закриті, а їх місце зайняли «політичні представництва УНР» та «горожанські комітети» як замісники консулятив» [цит. за: 23, с. 73].

У 1924–1925 рр., завдяки зусиллям С. Петлюри, зовнішньополітична робота поступово активізувалася [37, с. 77]. Значною мірою цьому сприяв його переїзд до Парижу [28, с. 70]. Зокрема, під час подорожі він відвідав Будапешт, Цюрих, Відень і Женеvu. Переїздом Голови Директорії займалися представники зовнішньополітичної служби УНР М. Василько та В. Сікевич.

Як довела І. Матяш, С. Петлюра виконував обов'язки керівника прес-бюро Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Будапешті. За його дорученням у місцеві газети передавалися повідомлення про останні події в Україні [18, с. 294]. Він підтримував також тісні контакти із послом-міністром М. Васильком, оскільки цінував думки і поради цього авторитетного дипломата, котрий представляв УНР в Італії та Швейцарії, мав зв'язки з німецькою політичною елітою [18, с. 291]. Генерал В. Сікевич, колишній очільник дипломатичної місії в Угорщині, отримав повноваження від Голови Директорії щодо здійснення спеціальної місії з метою «виучити імміграційні обставини в Канаді» [18, с. 294–295].

У жовтні 1924 р. С. Петлюра прибув на постійне місце проживання до Парижу, де розгорнув широку громадсько-політичну діяльність. Саме звідси він координував роботу екзильного уряду, підтримував зв'язок із його членами та послами, розкиданими по всьому світу, завдяки чому активізувалися міжнародні зв'язки УНР. За його сприяння готувалося видання тижневика «Тризуб». Метою останнього було висвітлення діяльності УНР на еміграції, подій на окупованій радянською владою Україні, стану розробки українського питання на міжнародній арені тощо. До роботи над виданням були залучені дипломати, діячі культури, освіти, науки: М. Єремійв, М. Лівницький, О. Шульгин, С. Наріжний, Д. Дорошенко та ін. Також «Тризуб» став свідченням існування постійного зв'язку між українською політичною еміграцією в Польщі і Франції [24, с. 185]. Адміністратором цього часопису був Іларіон Косенко (із 1925 р. і до червня 1940 р.), який належав практично до усіх громадських організацій, створених українцями у Франції. Разом з представниками уряду УНР він працював задля об'єднання сил української еміграції [25, с. 262–263]. Іларіон Федорович листувався з дописувачами «Тризуба», відомими послами та дипломатами УНР. Під псевдонімом «І. Заташанський» він опублікував низку статей на політичну тематику [25, с. 263].

У Франції також проживали В. Прокопович, Я. Токаржевський-Карашевич (останній мав контакти з місцевими дипломатичними і політичними колами), О. Шульгин (очільник дипломатичної місії в Франції, потім – міністр закордонних справ УНР, у 1939–1940 рр. – голова уряду УНР в екзилі), О. Удовиченко, М. Кривецький та ін. Фактично, з 1922 року неофіційно продовжувала існувати Місія УНР, Генеральна Рада і пізніше Головна Рада, які були посередниками між українською еміграцією та урядом Франції [24, с. 267]. З 1925 р. українські послы і громадсько-політичні діячі Я. Токаржевський-Карашевич, О. Шульгин, М. Шульгин, М. Шумицький та інші увійшли до комітету Франс-Оріан у Парижі [24, с. 267]. Він об'єднував впливових політиків як Франції, так і багатьох країн Східної Європи [8, с. 132]. У спеціально присвячених Україні додатках бюлетеня цього Комітету в 1925–1929 рр. часто друкувався В. Прокопович [34, с. 183].

Журналіст і дипломат Михайло Єремійв прибув до Парижу в 1927 р., а пізніше, у 1928 р. – переїхав до Швейцарії. Тут очолив пресове агентство «Ofinor», яке на багатьох європейських мовах видавало щотижневі відомості про Україну та в цілому про СРСР (зокрема, бюлетені видання були поширені не тільки в Парижі, а й у Римі, Женеві, Мадриді) [2, с. 428]. Зазначимо, що з 1928 до 1939 рр. М. Єремійв був акредитований в якості журналіста при Лізі Націй і висвітлював усі її конференції та асамблеї в Женеві, Лугано, Парижі, Римі, Локарно [17, с. 52].

Безпосередньо за сприяння міністра закордонних справ екзильного уряду О. Шульгина в Парижі створено Головну Еміграційну Раду (1929 р.), котра налагодила організаційну роботу серед українських емігрантів, здійснювала зовнішню інформаційну агітацію [5, с. 648]. Останній, будучи уповноваженим екзильним урядом, активно заявляв про себе на форумі Ліги Націй, а також намагався всіляко захищати інтереси українських емігрантів у країнах Європи. Він уважав, що світове співтовариство не може ігнорувати факту існування української держави [35, с. 11].

Як уже зазначалося, другим центром дипломатичної діяльності еміграційного уряду стала Варшава. З цього приводу М. Лівницький писав: «Головним одначе, тереном діяльності уряду була все таки Польща з уваги на таку обставину: в Польщі перебувала аж до 1939 р. найбільша частина української

військової і цивільної еміграції і під Польщею опинилися чисто українські землі з понад 7-ма мільйонами українського населення» [11, с. 21].

Український громадсько-політичний діяч і дипломат Роман Смаль-Стоцький переїхав з Лондону до польської столиці у 1925 р., де очолював клуб «Прометей», працював професором Варшавського університету і секретарем Українського наукового інституту. Але надалі залишався активним діячем ДЦ УНР на еміграції. Його квартира, фактично, представляла собою своєрідне посольство, де приймали дипломатів західних держав, а також малий музей і місце «наочного навчання дипломатів» [1, с. 691–692]. Досвідчений політик підтримував зв'язки між екзильним урядом й Українським національно-демократичним об'єднанням (УНДО) та його Парламентським представництвом. Неодноразово зустрічався із головою Української військової організації (УВО) Євгеном Коновальцем [1, с. 692].

На теренах Другої Речі Посполитої у серпні 1923 р., грудні 1928 р. та жовтні 1937 р. відбулися з'їзди української еміграції, де обговорювались актуальні питання правового забезпечення, культурно-освітньої діяльності тощо. До їхньої роботи активно долучалися і дипломати [24, с. 182–186].

У Польщі діяв Український центральний комітет (УЦК), який був тут головною легальною організацією, що переймала на себе деякі повноваження уряду УНР [24, с. 150]. У боротьбі з більшовіками українці-наддніпрянці були союзниками поляків, а це, певною мірою, зобов'язувало офіційну Варшаву до запровадження відповідного юридичного статусу їхнього перебування та давало змогу в завуальованих формах продовжити подальше політичне життя уряду УНР і Голови Директорії С. Петлюри [24, с. 198]. Також часто навідувалися представники УНР, а головне – послы європейських держав, із якими її дипломати намагалися сконтактувати задля утвердження важливості українського питання на міжнародній арені.

Слід зазначити, що офіційна Варшава матеріально допомагала екзильному уряду. Зокрема, активізація контактів між ними розпочалася 4 серпня 1926 р. з пропозицією відновити україно-польський союз. З цього часу розпочалося співробітництво не тільки в галузі дипломатичних зносин, а й у розвідці та контррозвідці [12, с. 9]. Наприклад, у 1935 р. із щомісячного загального бюджету на унерівську еміграцію виділялося 23 тис. злотих, частина з яких використовувалися на: утримання Голови ДЦ УНР – 2100; відділення українців у Болгарії – 450; Румунії – 400; військові організації в Югославії та Румунії – 340 та 240 відповідно; видання періодики – 4689 тощо [12, с. 9; 30, с. 52–53].

Наголосимо, що консолідувало українську еміграцію та дало поштовх до розгортання діяльності в різних напрямках трагічне вбивство С. Петлюри 25 травня 1926 р. в Парижі. Після суду над убивцею, дипломатична активність УНР під керівництвом О. Шульгина, котрого на початку цього року було призначено міністром закордонних справ, не припинялася [5, с. 645; 37, с. 78]. Головою екзильного уряду після смерті С. Петлюри до 1939 року був В. Прокопович, а Директорію очолив А. Лівіцький, який перейняв і посаду головного отамана військ УНР в екзилі. Останній також керував ДЦ УНР у Варшаві, але знаходився під постійним наглядом польської поліції [34, с. 187].

У країнах Західної Європи залишалися проживати представники зовнішньополітичної служби УНР на еміграції, які продовжували здійснювати політичну й інформаційно-пропагандистську діяльність [11, с. 35–36]. Зокрема, у Празі – М. Славинський, у Відні – М. Троцький, у Берліні – В. Хотько, у Римі – Є. Онацький та ін.

У 1924–1925 рр. дипломатичні контакти з англійським політикумом підтримував Р. Смаль-Стоцький, який представляв інтереси УНР під час свого наукового стажування у Великобританії [39; 1, с. 691]. Як відомо, остання тоді мала дуже напружені відносини з СРСР, а пізніше – значний інтерес до становища українців у Польщі [11, с. 40]. Упродовж 1935–1938 рр. діяв Англо-Український комітет, який являв собою неформальне об'єднання представників політичної еліти Великобританії, котрі зацікавились українським питанням. До нього входили член парламенту Сесил Л'естрєндж Малоун, лорд Дікінсон, лорд Ноель-Бакстон, Дж. Мандер, Роберт Вільям Сігон-Вотсон та ін. Комітет підтримував тісні зв'язки із Українським Бюро у Лондоні, а у 1935 р. навіть видав брошуру «Українське питання та його значення для Великої Британії» [38]. Журналіст Е. Амменде у 1936 р. опублікував книгу «Людське життя в Росії», де розповів про голод в Україні упродовж 1932–1933 рр. Низку статей, присвячених українській тематиці, у багатьох англійських часописах надрукував британський журналіст Л. Логон. В одній з них він привернув увагу місцевих політиків на плани А. Гітлера щодо України, захоплення якої, на його думку, принесло б шкоду економічними стратегічними інтересам Великобританії. Він також радив включити Україну в систему Західної Європи,

оскільки вона необхідна для збереження миру [7, с. 289]. За січень-травень 1936 р. побачили світ понад 280 статей та різноманітних інформаційних матеріалів на українську проблематику в англійських журналах і газетах. Вона неодноразово обговорювалася на засіданнях товариства «Близький і Середній Схід», а у лютому 1939 р. Л. Лотон виступив з доповіддю «Україна: найбільша проблема Європи», в якій наголошував на необхідності відродження української державності [7, с. 289].

Р. Смаль-Стоцький у Королівському інституті міжнародних відносин виголосив доповідь на тему: «Устремління національностей у СРСР» (1936 р.) [40]. У ролі неофіційного посла він також представляв інтереси УНР в екзилі, крім Великобританії, ще й у Чехословаччині, Польщі, Болгарії, Німеччині, Угорщині, Румунії, Фінляндії, Бельгії, прибалтійських країнах, періодично здійснюючи у ці держави поїздки [1, с. 691]. Р. Смаль-Стоцький встановлював контакти із представниками зарубіжних посольств задля підтримки українського питання на міжнародній арені. Окрім того, він читав лекційні курси у згаданих країнах [1, с. 692].

Бурхливу діяльність в Італії розгорнув Євген Онацький – дипломат, письменник і журналіст. Завдяки своїм зв'язкам із представниками місцевої політичної еліти, він читав курси українознавчих дисциплін у навчальних закладах Риму, добився від її уряду призначення університетських стипендій для вивчення україністики, зумів видати «Словник українсько-італійський», налагодив тісні контакти з тамтешніми журналістами, був кореспондентом часописів «Діло», «Свобода», «Новий час» та інших [14, с. 24]. У його працях збереглися відомості про контакти уряду УНР із Апостольським престолом («Українська дипломатична місія до Ватикану»). У 1930-ті роки Є. Онацький опублікував багато статей, присвячених міжнародним проблемам [3, с. 10].

Новий етап у житті Є. Онацького розпочався після його знайомства із Є. Коновальцем у 1929 р. Останній високо цінував здібності нового приятеля, увів його до кола наближених до себе осіб, радився із ним у питаннях міжнародної політики та призначив представником ОУН в Італії. У співпраці з українським політичним діячем, дипломатом, публіцистом, членом Проводу ОУН Д. Андрієвським Є. Онацький визначав вектори зовнішньополітичної діяльності Організації. Уваги заслуговує і його участь у форумі Ліги Націй, а також державотворчих процесах у Карпатській Україні. На думку Л. Винара: «В роках 1928–1939 Є. Онацький вибився на одного з найвидатніших українських журналістів, спеціаліста в міжнародній політиці» [3, с. 10].

5 грудня 1922 р. припинило свою діяльність дипломатичне представництво УНР в Німеччині [26, с. 465], а 6 лютого 1923 року Р. Смаль-Стоцький примусово залишив приміщення Посольства УНР [19, с. 469]. Таким чином, офіційні дипломатичні відносини УНР і Німеччини припинилися. Найбільш потужною організованою українською силою в останній були у 1920-х роках прибічники гетьманського руху. Однак, зусиллями дипломатів УНР наприкінці 1930-х рр. двосторонні відносини дещо пожвавилися [15, с. 9–13]. Так, під час конференції в Мюнхені у вересні 1938 р. до А. Гітлера, Б. Муссоліні, Е. Далад'є і Н. Чемберлена було вислано меморандум уряду УНР. У ньому робився акцент на тому, що без відновлення незалежної української держави та інших неросійських народів СРСР мир в Європі та світі буде під постійною загрозою, йшлося про державнобудівничі процеси в Карпатській Україні [28, с. 72–73]. Пізніше, протести уряду Третього Райху надсилали А. Лівницький, полковник А. Мельник (ОУН) та митрополит А. Шептицький [28, с. 73]. Проте, усі вони були проігноровані. Гітлерівська Німеччина була вороже налаштована до екзильного уряду, оскільки він орієнтувався на колишню Західну Антанту [28, с. 73]. У вересні майбутнього року уряд УНР у Парижі задекларував свою солідарність із західними демократичними державами, засудив тоталітарні режими Німеччини та Радянського Союзу [36].

Хоча у міжвоєнний період політика екзильного уряду була зосереджена переважно на Великобританії та Франції, проте, паралельно здійснювалася зовнішньополітична та громадська діяльність у Чехословаччині, Румунії, Польщі [11, с. 41; 13, с. 300].

Значною мірою завдяки зусиллям представників дипломатичної служби УНР Чехословаччина перетворилась якщо не на політичний, то на культурний та науковий центри українських емігрантів у Європі. Свідченням цього було те, що тут відкрились Український громадський комітет, Музей визвольної боротьби України, Український вільний університет, Українська господарська академія в Подєбрадах, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова тощо [21]. Крім того, науково-культурні установи українців у міжвоєнний період діяли в Польщі (Український науковий інститут у Варшаві) [9] та Німеччині (Український науковий інститут в Берліні) [21, с. 210–219]. На перераховані інституції опиралися у своїй роботі українські дипломати.

Українська еміграція в Празі займалася також виданням різноманітних журналів, газет, листівок українською мовою, частина з яких виявлена у фондах українських архівів [цит. за: 27].

Із 1923 по 1927 рр. у Празі проживав О. Шульгин, який разом із М. Славинським, О. Лотоцьким, Д. Чижевським, А. Левицьким відновив Радикально-демократичну партію. У 1925 р. тут був утворений позапартійний Радикально-демократичний клуб, що всіляко сприяв створенню єдиного Державного центру УНР та політичному відродженню українського громадянства [5, с. 648]. Представники зовнішньополітичної служби УНР підтримували з цим клубом тісні контакти.

До 1925 р. активну культурно-просвітницьку, наукову, видавничу діяльність здійснював Український громадський комітет (УГК) у Чехословаччині. Він перестав існувати 25 травня того ж року через нестачу коштів, хоча було декілька невдалих спроб відродити його діяльність. Наступного року було створено Український комітет у Празі, у 1928 – Українську громаду в Чехословаччині й Українське об'єднання [6, с. 586]. Проте вони не мали того впливу, яким користувався УГК. Адже завдяки йому розвивалася не тільки науково-освітня робота, а й забезпечувалася підтримка української еміграції в різних державах, доволі багато її представників знайшли прихисток у містах ЧСР.

Зовнішньополітичні контакти із румунською владою підтримував голова дипломатичної місії Кость Мацієвич та представник уряду УНР Гнат Порохівський. Останній листувався із Головою Директорії А. Лівичем, очільником українського уряду В. Прокоповичем, дипломатами, міністрами О. Шульгиним, Р. Смал-Стоцьким, О. Лотоцьким та ін. Він виконував також завдання уряду УНР в Австрії, Болгарії, Німеччині, Італії, Угорщині, Франції, Польщі тощо [29, с. 12]. З 1932 р. Г. Порохівський працював референтом з політичної й економічної розвідки у країнах Західної Європи, а в 1940 р. очолив Громадсько-допомоговий комітет української еміграції в Румунії [29, с. 12].

Офіційну дипломатичну місію в Румунії ліквідували у 1923 р. Замість неї було створено Громадський допомоговий комітет. Серед його діячів виділявся журналіст і громадський діяч Дмитро Геродот, який часто публікувався на сторінках тижневика «Тризуб», висвітлюючи життя українців у Румунії, діяльність дипломатичної місії УНР, різноманітні політичні проблеми української еміграції, тему Голоду 1932–1933, події на окупованій Україні тощо [4]. Він також підтримував зв'язки із очільниками редакції «Тризуба», дипломатами, діячами ДЦ УНР О. Шульгиним і В. Прокоповичем.

Більшість політичних емігрантів після ліквідації дипломатичного представництва в Румунії, яке захищало інтереси українців, виїхали до Чехословаччини, а ті, хто залишився, продовжували активну громадську діяльність та долучалися до участі в роботі міжнародних організацій [24, с. 300].

Генерал В. Сікевич у 1924 р. емігрував до Вінніпегу, а пізніше поселився у Торонто, де з головою поринув у громадські справи [20, с. 488]. Зокрема, брав участь українського товариства «Просвіта» імені Михайла Грушевського в Торонто. Крім того, він продовжував підтримувати контакти із Радою Української бібліотеки імені С. Петлюри в Парижі [20, с. 488; 18, с. 295].

Через недостатнє фінансування було закрито офіційну дипломатичну місію УНР в США (грудень 1921 р.), котра не змогла розв'язати питання про офіційне визнання екзильного уряду [31, с. 204]. Проте, наприкінці 1930-х рр. відбулося поживлення українсько-американських відносин. Так, було встановлено контакти з послом США у Варшаві А. Бідлом. Стараннями Р. Смал-Стоцького були направлені звернення еміграційного уряду до президента Ф. Рузвельта у 1937 р. – нота за підписом міністра закордонних справ В. Прокоповича, а в 1939 – телеграма, підписана головою уряду А. Лівичем [1, с. 694–695]. Їхньою метою було привернення уваги офіційного Вашингтона до українського питання. Еміграційний уряд мав надію, що останній підтримає прагнення українського народу до відродження незалежної держави, але дива не сталося.

Отже, хоча офіційні дипломатичні представництва та місії УНР були ліквідовані, завдяки ентузіазму українських дипломатів у більшості європейських країн проводилася активна громадсько-політична робота, підтримувалися зовнішньополітичні контакти з їхніми політичними та дипломатичними колами. Науково-освітнім центром української еміграції стала Чехословаччина. Крім того, представники еміграційного уряду розгорнули зовнішньополітичну та суспільну діяльність у країнах Північної Америки – США та Канаді задля привернення світової уваги до українського питання.

Варшавсько-паризький період еміграційного уряду УНР став свідченням неперервності роботи української зовнішньополітичної служби на міжнародній арені, котра навіть втрапивши свій офіційний статус у багатьох державах, продовжувала існувати й була тісно переплетена із культурницьким, суспільно-політичними та науковим напрямками його діяльності.

Список використаних джерел та літератури:

1. Брицький П. Роман Смаль-Стоцький: дипломатична, громадсько-політична та науково-педагогічна діяльність. *Україна дипломатична: науковий щорічник*. Київ, 2004. Вип. 4. С. 682–698.
2. Веденєєв Д.В. Єремійв Михайло Михайлович. *Енциклопедія сучасної України*. Київ, 2009. Т. 9: Е–Ж. С. 427–428.
3. Винар Л. Євген Онацький – чесність із нацією (1894–1979). Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто, 1981. 31 с.
4. Власенко В. Публікації Дмитра Геродота на сторінках паризького тижневика «Гризуб». *Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україніки*. 2012. С. 97–108.
5. Гончар Б. Олександр Шульгин – перший міністр закордонних справ незалежної України. *Україна дипломатична: науковий щорічник*. Київ, 2003. Вип. 3. С. 631–654.
6. Даниленко О. Чехословацька влада і українська еміграція в 1920-ті роки: порозуміння й співпраця. *Україна дипломатична: науковий щорічник*. Київ, 2005. Вип. 6. С. 576–587.
7. Дробот І. Зовнішньополітична орієнтація української еміграції 1920–1930 рр. *Україна дипломатична: науковий щорічник*. Київ, 2002. Вип. 2. С. 281–305.
8. Ішук-Пазунок Н. Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Введення. *Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: статті і матеріали* / ред. Любомир Р. Винар, Наталія Пазунок. Філадельфія; Київ; Вашингтон, 1993. С. 129–137.
9. Козак С. Український Науковий Інститут у Варшаві (1930–1939). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 59–68.
10. Консульська служба України: становлення та розвиток / за ред. Г.М. Перепелиці. Київ: Логос, 2018. 440 с.
11. Лівницький М.А. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. Мюнхен; Філадельфія: В-во Українське Інформаційне Бюро, 1984. 72 с.
12. Малій Б.А. Виконавчі органи ДЦ УНР в еміграції. *Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Суми, 18-19 травня 2017 року)*. Суми: Сумський державний університет, 2017. С. 7–10.
13. Малота О. Органи влади ЗУНР та УНР в екзилі у 20–40-і рр. ХХ ст.: боротьба за національну державність як форму організації повсякденного життя української еміграції. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст.* Київ, 2007. Вип. 12. С. 287–308.
14. Мартинюк Н. Євген Онацький – дипломат, письменник, журналіст. *Актуальні питання зовнішньої політики України: Матеріали Х Міжнародної науково-практичної конференції для студентів та молодих вчених (м. Чернівці, Україна, 25 листопада 2016 року)*. Чернівці, 2016. С. 23–25.
15. Мартинюк Н. Нариси дипломатії екзильного уряду УНР у країнах Європи (1924–1940). *Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 5-6 травня 2017 року)*. Київ: ГО «Київська наукова суспільствознавча організація», 2017. С. 9–13.
16. Матяш І. Головні події та знакові постаті інституційної історії української дипломатії 1917–1924 років. *Україна дипломатична: науковий щорічник*. Київ, 2017. Вип. 18. С. 47–62.
17. Матяш І. Дипломатична кар'єра та еміграційне буття Михайла Єреміїва. *Зовнішні справи*. 2014. № 2. С. 50–55.
18. Матяш І. Про невідому посаду Симона Петлюри на дипломатичній службі. *Україна дипломатична: науковий щорічник*. Київ, 2006. Вип. 7. С. 289–305.
19. Меморандум повіреного в справах УНР в Німеччині Р. Смаль-Стоцького міністрові закордонних справ Німеччини фон Розенбергу про обставини припинення діяльності посольства УНР в Німеччині. *Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): Документи і матеріали* / упор. В.М. Даниленко, Н.В. Кривець. Київ: Смолоскип, 2012. С. 468–469.
20. Мушка Ю. Генерал Сікевич – військовий і дипломат. *Україна дипломатична: науковий щорічник*. Київ, 2005. Вип. 6. С. 483–490.
21. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Прага, 1942. Част. 1. 372 с. / Репринтне перевидання (передмова та вступне слово Любомир Винар та Алла Атаманенко). Львів; Кент; Острог, 2008.: доп. 232 стор. фотоілюстрацій.
22. Онацький Є. Під омофором барона М. Василька (Записки журналіста й дипломата від 3.9.1920 до 31.12.1921). *Український історик*. 1980. Ч. 1–4. С. 110–133.
23. Панова І.Ю. Еволюція правового становища ДЦ УНР в екзилі. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 61. С. 71–77.
24. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття). Київ: МП «Леся», 2006. 672 с.: іл.
25. Піскун В. Портрет діяча УНР Іларіона Косенка за спогадами друзів і офіційними документами. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2015. Вип. 23. С. 261–265.
26. Повідомлення керуючому справами Директорії М. Мироновичу про закриття посольства УНР в Німеччині. *Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): Документи і матеріали* / упор. В.М. Даниленко, Н.В. Кривець. Київ: Смолоскип, 2012. С. 465–466.
27. Різдявні листівки української еміграції. URL: <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2015/01/14/146783/#11> (дата звернення: 12.03.2019).
28. Самійленко І. Перший етап Державного Центру УНР в екзилі (1920–1948). *Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: статті і матеріали* / ред. Любомир Р. Винар, Наталія Пазунок. Філадельфія; Київ; Вашингтон, 1993. С. 64–74.

29. Сапсай О.В. До біографії представника уряду УНР в Румунії Гната Порохівського. *Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Суми, 18-19 травня 2017 року)*. Суми: Сумський державний університет, 2017. С. 10–13.
30. Сідак В., Вронська Т. Спецслужба держави без території: люди, події, факти: військова розвідка та контррозвідка ДЦ УНР в екзилі 1926–1936 рр. Київ, 2003. 240 с.
31. Терещенко О.В. Дипломатична місія УНР у США в листах Юліана Бачинського. *Архіви України*. 2015. № 4. С. 201–229.
32. Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. Київ: Парламентське вид-во, 2008. 928 с.
33. Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали. 1920–1992 / упор. В. Яблонський. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2012. 840 с.
34. Уряди України у ХХ ст.: науково-документальне видання. Київ: Наукова думка, 2001. 608 с.
35. Ціватий В., Ващук Л. Особистість першого Міністра закордонних справ України крізь призму архівних документів (політико-дипломатична та інституційна діяльність Олександра Шульгина). *Зовнішні справи*. 2014. № 12. С. 10–13.
36. Чернявська С. Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі (1920-ті рр.). URL: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/2/. /cherniavska.pdf (дата звернення: 11.05.2019).
37. Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду У.Н.Р. на чужині. Париж: Меч, 1934. 251 с.
38. Anglo-Ukrainian Committee. *Ukrainians in the United Kingdom: online-encyclopedia*. URL: <http://www.ukrainiansintheuk.info/eng/03/aucomm1935-e.htm> (Last accessed: 03.05.2019).
39. Krawec R. Diplomatic mission of the UNR. *Ukrainians in the United Kingdom: online-encyclopedia*. URL: <http://www.ukrainiansintheuk.info/eng/03/dipmissunr-e.htm> (Last accessed: 19.04.2019).
40. Smal-Stocki, Roman. *Ukrainians in the United Kingdom: online-encyclopedia*. URL: <http://www.ukrainiansintheuk.info/eng/02/smalstocki-e.htm> (Last accessed: 11.05.2019).

References

1. Brytskyi P. Roman Smal-Stotskyi: dyplomatychna, hromadsko-politychna ta naukovo-pedahohichna diialnist. *Ukraina dyplomatychna: naukovyi shchorichnyk*. Kyiv, 2004. Vyp. 4. S. 682–698.
2. Viedenieiev D.V. Yeremiiv Mykhailo Mykhailovych. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*. Kyiv, 2009. T. 9: E–Zh. S. 427–428.
3. Wynar L. Yevhen Onatskyi – chesnist iz natsiieiu (1894–1979). Niu-York; Miunkhen; Toronto, 1981. 31 s.
4. Vlasenko V. Publikatsii Dmytra Herodota na storinkakh paryzkooho tyzhnevnyka «Tryzub». *Visnyk Tsentralnoho derzhavnogo arkhivu zarubizhnoi ukrainiky*. 2012. S. 97–108.
5. Honchar B. Oleksandr Shulhyn – pershyi ministr zakordonnykh sprav nezalezhnoi Ukrainy. *Ukraina dyplomatychna: naukovyi shchorichnyk*. Kyiv, 2003. Vyp. 3. S. 631–654.
6. Danylenko O. Chekhoslovatska vlada i ukrainska emihratsiia v 1920-ti roky: porozuminnia i spivpratsia. *Ukraina dyplomatychna: naukovyi shchorichnyk*. Kyiv, 2005. Vyp. 6. S. 576–587.
7. Drobot I. Zovnishnopolitychna oriientatsiia ukrainskoi emihratsii 1920–1930 rr. *Ukraina dyplomatychna: naukovyi shchorichnyk*. Kyiv, 2002. Vyp. 2. S. 281–305.
8. Ishchuk-Pazuniak N. Derzhavnyi Tsentr Ukrainkoi Narodnoi Respubliki v ekzyli. Vvedennia. *Derzhavnyi Tsentr Ukrainkoi Narodnoi Respubliki v ekzyli: statti i materiialy* / red. Lubomyr R. Wynar i Nataliia Pazuniak. Filiadelfiia; Kyiv; Vashington, 1993. S. 129–137.
9. Kozak S. Ukrainskyi Naukovyi Instytut u Varshavi (1930–1939). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*. 2012. Vyp. 22. S. 59–68.
10. Konsulska sluzhba Ukrainy: stanovlennia ta rozvytok / za red. H.M. Perepelytsi. Kyiv: Lohos, 2018. 440 s.
11. Livytskyi M.A. DTs UNR v ekzyli mizh 1920 i 1940 rokamy. Miunkhen; Filadelfiia: V-vo Ukrainke Informatsiine Biuro, 1984. 72 s.
12. Malii B.A. Vkonavchi orhany DTs UNR v emihratsii. *Reformuvannia pravovoi systemy v konteksti yevrointehratsiinykh protsesiv: Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Sumy, 18-19 travnia 2017 roku)*. Sumy: Sumskyi derzhavnyi universytet, 2017. S. 7–10.
13. Maliuta O. Orhany vlady ZUNR ta UNR v ekzyli u 20–40-i rr. XX st.: borotba za natsionalnu derzhavnist yak formu orhanizatsii povsiakdennoho zhyttia ukrainskoi emihratsii. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka: Zb. st.* Kyiv, 2007. Vyp. 12. S. 287–308.
14. Martyniuk N. Yevhen Onatskyi – diplomat, pysmennyk, zhurnalist. *Aktualni pytannia zovnishnoi polityky Ukrainy: Materialy X Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii dlia studentiv ta molodykh vchenykh (m. Chernivtsi, Ukraina, 25 lystopada 2016 roku)*. Chernivtsi, 2016. S. 23–25.
15. Martyniuk N. Narysy dyplomatii ekzylnoho uriadu UNR u krainakh Ievropy (1924–1940). *Suspilni nauky: istoriia, suchasnist, maibutnie: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Kyiv, Ukraina, 5-6 travnia 2017 roku)*. Kyiv: HO «Kyivska naukova suspilstvoznavcha orhanizatsiia», 2017. S. 9–13.
16. Matiash I. Holovni podii ta znakovi postati instytutsiinoi istorii ukrainskoi dyplomatii 1917–1924 rokiv. *Ukraina dyplomatychna: naukovyi shchorichnyk*. Kyiv, 2017. Vyp. 18. S. 47–62.
17. Matiash I. Dyplomatychna kariera ta emihratsiine buttia Mykhaila Yeremiiva. *Zovnishni spravy*. 2014. № 2. S. 50–55.
18. Matiash I. Pro nevidomu posadu Symona Petliury na dyplomatychnii sluzhbi. *Ukraina dyplomatychna: naukovyi shchorichnyk*. Kyiv, 2006. Vyp. 7. S. 289–305.
19. Memorandum povirenoho v spravakh UNR v Nimechchyni R. Smal-Stotskoho ministrovu zakordonnykh sprav Nimechchyny fon Rozenberhu pro obstavyny prypynennia diialnosti posolstva UNR v Nimechchyni. *Ukrainski*

dyplomatychni predstavnytstva v Nimechchyni (1918–1922): Dokumenty i materialy / upor. V.M. Danylenko, N.V. Kryvets. Kyiv: Smoloskyp, 2012. S. 468–469.

20. Mushka Yu. Heneral Sikevych – viiskovyi i diplomat. *Ukraina dyplomatychna: naukovyi shchorichnyk*. Kyiv, 2005. Vyp. 6. S. 483–490.

21. Narizhnyi S. Ukrainska emihratsiia: Kulturna pratsia ukrainskoi emihratsii mizh dvoma svitovymy viinamy. Praha, 1942. Ch. 1. 372 s. / Reprintne perevydannya (peredmov a ta vstupne slovo Lubomyr Wynar ta Alla Atamanenko). Lviv; Kent; Ostroh, 2008.: dop. 232 stor. fotoilustratsii.

22. Onatskyi Ye. Pid omoforom barona M. Vasylika (Zapysky zhurnalista i diplomata vid 3-ho serpnia 1920 do 31-ho hrudnia 1921). *Ukrainskyi istoryk*. 1980. Ch. 1–4. S. 110–133.

23. Panova I.Iu. Evoliutsiia pravovoho stanovyscha DTs UNR v ekzyli. *Derzhava i pravo. Yurydychni i politychni nauky*. 2013. Vyp. 61. S. 71–77.

24. Piskun V. Politychnyi vybir ukrainskoi emihratsii (20-ti roky XX stolittia). Kyiv: MP «Lesia», 2006. 672 s.: il.

25. Piskun V. Portret diiacha UNR Ilariona Kosenka za spohadamy druziv i ofitsiinymy dokumentamy. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia «Istorychni nauky»*. Ostroh, 2015. Vyp. 23. S. 261–265.

26. Povidomlennia keruiuchomu spravamy Dyrektorii M. Myronovychu pro zakryttia posolstva UNR v Nimechchyni. *Ukrainski dyplomatychni predstavnytstva v Nimechchyni (1918–1922): Dokumenty i materialy* / upor. V.M. Danylenko, N.V. Kryvets. Kyiv: Smoloskyp, 2012. S. 465–466.

27. Rizdviani lystivky ukrainskoi emihratsii. URL: <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2015/01/14/146783/#11> (data zvernennia: 12.03.2019).

28. Samiilenko I. Pershyi etap Derzhavnogo Tsentru UNR v ekzyli (1920–1948). *Derzhavnyi Tsentru Ukrainskoi Narodnoi Respubliky v ekzyli: statii i materialy* / red. Lubomyr R. Wynar, Nataliia Pazuniak. Filiadelfiia; Kyiv; Washington, 1993. S. 64–74.

29. Sapsai O.V. Do biohrafii predstavnyka uriadu UNR v Rumunii Hnata Porokhivskoho. *Reformuvannia pravovoi systemy v konteksti yevrointehratsiinykh protsesiv: Materialy Mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii (Sumy, 18-19 travnia 2017 roku)*. Sumy: Sumskyi derzhavnyi universytet, 2017. S. 10–13.

30. Sidak V., Vronska T. Spetssluzhba derzhavy bez terytorii: liudy, podii, fakty: viiskova rozvidka ta kontrrozvidka DTs UNR v ekzyli 1926–1936 rr. Kyiv, 2003. 240 s.

31. Tereshchenko O.V. Dyplomatychna misiia UNR u SShA v lystakh Yuliana Bachynskoho. *Arkhivy Ukrainy*. 2015. № 4. S. 201–229.

32. Ukrainska politychna emihratsiia 1919–1945: Dokumenty i materialy. Kyiv: Parlamentske vyd-vo, 2008. 928 s.

33. Ukrainskyi parlamentaryzm na emihratsii. Derzhavnyi tsentr UNR: dokumenty i materialy. 1920–1992 / uporiad. V. Yablonskyi. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 2012. 840 s.

34. Uriady Ukrainy u XX st.: naukovy-dokumentalne vydannia. Kyiv: Naukova dumka, 2001. 608 s.

35. Tsivatyi V., Vashchuk L. Osobystist pershoho Ministra zakordonnykh sprav Ukrainy kriz pryzmu arkhivnykh dokumentiv (polityko-dyplomatychna ta instytutsiina diialnist Oleksandra Shulhyna). *Zovnishni spravy*. 2014. № 12. S. 10–13.

36. Cherniavska S. Derzhavnyi Tsentru Ukrainskoi Narodnoi Respubliky v ekzyli (1920 rr.). URL: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/2/.cherniavska.pdf (data zvernennia: 11.05.2019).

37. Shulhyn O. Bez terytorii. Ideolohiia ta chyn Uriadu U. N. R. na chuzhyni. Paryzh: Mech, 1934. 251 s.

38. Anglo-Ukrainian Committee. *Ukrainians in the United Kingdom: online-encyclopedia*. URL: <http://www.ukrainiansintheuk.info/eng/03/aucomm1935-e.htm> (Last accessed: 03.05.2019).

39. Krawec R. Diplomatic mission of the UNR. *Ukrainians in the United Kingdom: online-encyclopedia*. URL: <http://www.ukrainiansintheuk.info/eng/03/dipmissunr-e.htm> (Last accessed: 19.04.2019).

40. Smal-Stocki, Roman. *Ukrainians in the United Kingdom: online-encyclopedia*. URL: <http://www.ukrainiansintheuk.info/eng/02/smalstocki-e.htm> (Last accessed: 11.05.2019).

Отримано: 19.10.2019 р.

Прорецензовано: 20.11.2019 р.

Прийнято до друку: 30.11.2019 р.

e-mail: potulnytskyva@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-29-25-32

Потульницький В. Роль та місце гетьманіча Данила Скоропадського у розгортанні українського монархічного руху в еміграції у 1931–1957 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 29. С. 25–32.

УДК 94(477):329(-054. 72) Данило Скоропадський «1931/1957»

Володимир Потульницький

РОЛЬ ТА МІСЦЕ ГЕТЬМАНИЧА ДАНИЛА СКОРОПАДСЬКОГО У РОЗГОРТАННІ УКРАЇНСЬКОГО МОНАРХІЧНОГО РУХУ В ЕМІГРАЦІЇ У 1931–1957 РР.

Автор статті, опираючись на маловідомі та невідомі дослідникам архівні джерела та літературу, досліджує політичну діяльність сина гетьмана Павла Скоропадського гетьманіча Данила та виокремлює його роль та місце у розгортанні гетьманського руху в еміграції у міжвоєнну добу. Автор пропонує власну періодизацію політичної діяльності гетьманіча, яка охоплює три етапи: німецький, американський та британський. Кожен з етапів відобразив основні віхи політичної діяльності Данила Скоропадського та втілював ті завдання, які гетьманіч виконував у різних країнах для розповсюдження та ствердження ідеї українського монархізму у світі. Автор доходить висновку, що перебування Данила Скоропадського у США, а згодом в Англії врятувало український монархізм як поліперспективне та цілісне суспільно-політичне явище і забезпечило його подальший розвиток у післявоєнну добу.

Ключові слова: український традиційний консерватизм, гетьманський рух, українська монархічна еміграція, гетьманіч.

Volodymyr Potulnytskyi

THE ROLE AND PLACE OF HETMANYCH DANYLO SKOROPADSKYI IN THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN MONARCHIAL MOVEMENT IN EMIGRATION PERIOD (1931–1957)

Using the archival sources from Switzerland and Ukraine which are unknown for the researchers, as well as the rare literature, the author undertakes the first attempt to delineate the role and place of the son of hetman Pavlo Skoropadskyi – hetmanych Danylo in the developing of Ukrainian monarchial movement in interwar and postwar emigration. Simultaneously, the author suggests the periodization of the political activity of Danylo Skoropadskyi. The first of the three stages defined by the author might be called the German stage, which lasted from 1931 till 1937. It witnessed the birth of a new political leader of Ukrainian monarchism, who in 1933 became officially proclaimed the hetman's successor and the bearer of the Ukrainian monarchial national title – hetmanych. The timespan of the second – American – stage was from the September 1937 until March 1939. During this time, the hetmanych deeply recognized the Ukrainian people in the framework of his visits to main centers of the USA and Canada and fulfilled important tasks of his father – the former hetman of Ukraine, whose aim had been to strengthen the conservative traditional Ukrainian movement there. The final British stage lasted from the beginning of the Second World War until the death of Danylo Skoropadskyi in 1957. Most of the groups of Ukrainian monarchists in Great Britain, West Germany, the USA and Canada collaborated with each other under the guideness of hetmanych Danylo, who was the head of this movement from 1948 until 1957. The tradition of Ukrainian monarchism continued abroad and the role of hetmanych Danylo in its development was of primary importance for its preservation as a multiperspective phenomenon in the future, on the one hand, and the phenomenon of continuation of the dynastic form of government in Ukrainian case, embodied in its national, hetman's perspective, on the other hand.

Key words: Ukrainian traditional conservatism, hetman's movement, Ukrainian monarchial emigration, hetmanych.

Якщо за гетьмана Павла Скоропадського та очолюваний ним в еміграції консервативно-монархічний рух написано вже чимало наукових розвідок, постать його сина та спадкоємця Данила Скоропадського (1904–1957) ще чекає на свого дослідника. В одному з попередніх досліджень автора в контексті виведення структуризації перспектив вивчення історії держави нами була подана детальна біографія гетьманича [4, с. 13]. У цій статті ми зацікавлені дати відповідь на наступні питання:

1. Якими були основні віхи та етапи політичної діяльності Данила Скоропадського?
2. Які завдання гетьманич виконував для розгортання українського монархічного руху у світі, перебуваючи в різних державах?
3. Якою була роль гетьманича у монархічному русі, значення його суспільно-політичної діяльності, і чим вони були обумовлені?

Джерела, на які ми опиратимемося при дослідженні, наступні. Насамперед, це щоденник гетьмана Павла Скоропадського, який він вів в еміграції з 1919 по 1945 рр., і який зберігається в особистому архіві родини Павла Скоропадського в місті Кюснахт, Швейцарія. При проведенні дослідження автор використовував і матеріали Центрального державного історичного архіву у м. Львові, зокрема фонд Осипа Назарука, де міститься листування галицького монархіста з батьком і сином Скоропадськими, а також численні дослідницькі та історіографічні матеріали, серед яких вирізняються опубліковані джерела, літописи і хроніки, а також надруковані українською та іноземними мовами монографії та статті. На основі цих джерел автору статті вдалося прослідкувати, що політична діяльність Данила Скоропадського розподіляється на три основні етапи, які ми визначаємо за місцем перебування гетьманича у певні роки його політичної кар'єри. Це німецький етап (1931–1937); американо-канадський (1937–1939) та британський (1939–1957). Розкриємо їх ширше.

1. Німецький етап.

Перша зафіксована згадка про залучення молодого гетьманича до справ гетьманського центру датована 1 листопада 1931 р. Саме під цим числом гетьман зазначив у щоденнику, що «Шемер, Данило і Лілі (донька П. Скоропадського гетьманівна Єлизавета. – В.П.) весь день працювали для «Investigator» [10, с. 212]. Журнал «Investigator» подавав інформації про відмінність гетьманської ідеології та ідеї від інших українських ідеологічних течій, зокрема від ідей унеерівських, а також пропагував українську монархічну (гетьманську) ідею серед англійських дворянських кіл. Привабливість останньої головний редактор журналу, посланець колишнього гетьмана до Великої Британії і водночас довірена особа німецьких військових кіл та таємної поліції Володимир Коростовець (1888–1953), намагався проводити в контексті обґрунтування двох інших ідей: російської загрози і небезпеки більшовизму для Англії і Європи. Журнал видавала англійською мовою група англійців консервативного і ліберального спрямування, що поставили собі за мету боротися з більшовизмом і вважали, що найкращим засобом для боротьби з більшовиками є підтримка тих державотворчих українських сил, які під проводом монарха (гетьмана) прагнуть до відокремлення України від більшовицької Росії і створення суверенної української монархічної держави [1, с. 1]. Журнал, який мав досить багато передплатників серед англійської аристократії, членів консервативної та ліберальної партій, припинив своє видання в 1934 р.

Хоча гетьман і не конкретизував, які саме завдання 27-літній гетьманич виконував для «Investigator», можна припустити, що Данило Скоропадський, як знавець трьох західноєвропейських мов виконував функції перекладача низки статей журналу з української на англійську, і разом з тим, за задумом гетьмана, знайомився з цілями та завданнями гетьманського руху, отримуючи тим самим про нього популярне уявлення. Як бачимо, над випуском часопису працювала мало не вся родина гетьмана, особливо його діти Данило і Єлизавета, котрі, на відміну від гетьмана, котрий навчався в Пажеському корпусі і трохи знав німецьку та французьку мови, англійською не володів. Судячи з інформації гетьмана, Данило працював вже над другим випуском журналу, бо вже 7 листопада гетьман отримав з Великої Британії перший примірник «Investigator» [12, с. 212].

В першій половині 1930-х років у Німеччині відбулася за участю Данила Скоропадського і одна з найбільш знаменних подій в історії консервативного руху в еміграції. Нею стало офіційне призначення Данила Скоропадського (1904–1957) гетьманом-наступником із правами і обов'язками старшого в монаршому роді Скоропадських. Подія з призначенням Данила Скоропадського гетьманом-наступником з присвоєнням йому титулу «гетьманич» відбулася у будинку Скоропадських у містечку Ваннзее під Берліном в липні 1933 р. Призначення наступником та присвоєння титулу 29-літньому Данилові Скоропадському було юридично оформлено через декілька місяців у жовтні 1933 р. [1, с. 2].

Характеризуючи свою діяльність в гетьманському русі за п'ятилітній період з 1932 по 1937 роки гетьманіч 15 серпня 1937 р. пише лист Осипу Назаруку, де, зокрема, зазначає: «За останні п'ять років зроблено багато (для розгортання гетьманського руху. – В.П.) – агітація серед військових, збільшення нашого впливу на загальну українську пресу, поглиблення праці з заокеанською еміграцією, розбудова зв'язку із краєм, посилення в середовищі закордонних політичних кіл і ведення серед них методичної української пропаганди, і роботи по зв'язку з Великою Україною» [9, арк. 20].

В другій половині 1930 рр. гетьманіч на думку гетьмана, був покликаний виконати вже і перше складне завдання: закласти підвалини співробітництва і поставлення на надійну основу взаємні стосунки гетьманського руху в Європі з рухом в США та Канаді, з одного боку, і Англії, з іншої сторони.

2. Американсько-канадський етап.

Тут, насамперед, слід зазначити, що гетьманський рух у США і Канаді у 1930-ті роки набрав величезного розмаху. Його представники, серед яких була більшість греко-католиків та вихідців з Галичини, будучи очолюваними своїми ієрархами та єпископами, що активно діяли на території США та Канади і так само поділяли засади гетьманської ідеології, забажали особисто познайомитись якщо не з гетьманом, то, принаймні, з гетьманічем.

Мотивуючи мету й завдання своєї майбутньої поїздки до США, Канади та Англії, гетьманіч Данило в цьому самому листі до О. Назарука від 15 серпня 1937 р. пише: «Наші стремління – створення справжньої міцної центральної організації, де критерієм підвищення в ієрархії мусить бути не тільки ідеологічна чистота, але також уміння працювати, чи в площині ідейній, чи організаційній... На думку Батька, гетьман і його син мусять брати активну участь у боротьбі. Тільки така участь, підсилена легендою про гетьманський рід і нашою ідеологією, дасть необхідну внутрішню спайку в Русі (гетьманському. – В.П.), без якої не буде перемоги... Гадаю, що дальшим завданням було б ясно і недвозначно сформулювати, що рух гетьманський нерозривно зв'язаний з визвольною боротьбою цілого українського народу, а не являється тільки рухом, що стремить до поліпшення державної системи. Надання рухові такого характеру боротьби надзвичайно збільшить вплив його на широкі українські маси» [9, арк. 26].

12 вересня 1937 р. гетьман записав у щоденник констатацію того, що гетьманіч Данило вже перебуває в Америці [13, с. 55]. Саме цього дня – 12 вересня, у Чикаго відбулося в присутності 2500 українців та іноземних гостей приурочене до приїзду гетьманіча до США освячення п'ятимісного літака моделі «Релінг», супроводжене парадом уніформованих відділів II Чикагського округу Союзу гетьманців-державників (СГД) з українськими та американськими прапорами [5, с. 85–86].

Згадана справа з літаками тягнулася у США, а відтак і в Канаді ще з 1933 р. Саме тоді були засновані Перша Авіаційна школа в Чикаго та Друга Авіаційна школа у Детройті, тобто в містах, де перебували найміцніші гетьманські сили в Америці, відповідно II та IV округи СГД [5, с. 83]. 1935 р. були відкриті ще дві школи у містах Сіракузи у США та Вінніпезі у Канаді. В усіх чотирьох школах навчалися українські дівчата та хлопці віком від 16 років, які закінчили не менше як два роки високої школи (high school) американської тодішньої загальноосвітньої системи, і після дворічного теоретичного курсу та залежно від кількості практичних годин у повітрі отримували, під керівництвом досвідчених інструкторів, диплом приватного льотчика [5, с. 83–84].

Започаткування та втілення в життя «летунської акції» було розраховано на залучення до гетьманського руху саме молоді і плекання в ній зв'язку з українською історичною традицією. Тому на кошти, зібрані з українських емігрантів, починаючи з серпня 1934 р. закуплялися літаки типів «Травелер» та «Релінг», які діставали відповідні назви українського спрямування – «Львів», «Київ», «Україна» та інші [5, с. 84–85].

У своїй промові на святі, яка водночас стала і першою промовою гетьманіча на американському континенті, Данило Скоропадський зазначив, що гетьман Павло Скоропадський надає великого значення саме авіації, бо «ще ні одна нація не здобула незалежного державного життя тільки самою ідеєю та самим словом. Тільки ідея сполучена з організацією матеріальних сил народу може привести до перемоги. Те, що Ви тут за океаном заходилися організувати українське авіаційне діло, є важне не тільки тому, що дає змогу цілому рядові українських патріотів здобути знання цієї найважливішої ділянки техніки так потрібної для військової справи, але ця летунська акція важлива ще й тим, що вона взагалі звертає увагу українського суспільства на величезне значення матеріальної сили в ділі визволення Народу» [2, с. 40].

Наступним кроком гетьмана для зміцнення позицій гетьманича Данила не лише серед українських еміграційних, а й серед впливових американських кіл, стало написання ним особистого листа чинному президенту США Франкліну Делано Рузвельту (1933–1945 рр.) про уможливлення особистого прийому останнім гетьманича для бесіди. «Пишу листа Рузвельту, – зазначає гетьман 25 вересня 1937 р. – про прийом Данила. Вельми корисно для німців, що наш рух в Америці є значним і життєздатним» [13, с. 62].

Проте до особистого прийому чинним президентом сина колишнього гетьмана, звісно, не дійшло. Натомість гетьманич протягом свого офіційного перебування в США та Канаді, яке тривало з 11 вересня 1937 до 10 січня 1938 р. зустрічався з керівниками американської та канадської адміністрації, зокрема, з генерал-губернатором Канади лордом Твідсміором, (який перед як обійняти посаду генерал-губернатора був послом-дипломатом та видавцем у Лондоні), підприємцями, серед котрих з автомобільним магнатом Генрі Фордом, та представниками різних громадських і професійних об'єднань тощо [2, с. 88, 176–177]. Гетьман у щоденнику особливо відзначив зустрічі гетьманича з Фордом: «Отримав листа від Данила, котрий був у Форда і мав чотири бесіди. Розмовляли про Україну» [13, с. 64].

Проте надзвичайно помпезно проходили зустрічі гетьманича з усіма, навіть найвіддаленішими, українськими колоніями США та Канади, де Данило Скоропадський відвідав відділи СГД, українські громадські, культурно-освітні, наукові та духовні інституції та організації. Поїздки гетьманича до США та Канади висвітлювали 33 канадських (англомовні, франкомовні та україномовні часописи), 13 американських (англомовних та україномовних), а також україномовні часописи у Франції (три журнали), Галичині (сім) й по одному часописові у Аргентині та Бразилії [2, с. 295–304].

На різних прийомах, концертах та зборах гетьманич виступав чотирма мовами: англійською та українською перед усіма, а також німецькою і французькою перед американськими німцями та франкомовними канадцами. Його промови, як відзначала численна преса, не лише мали неабияке значення для зростання авторитету американських гетьманців, а й впливали на процес об'єднання українців різних соціальних верств, походження, конфесійної й професійної приналежності і політичних уподобань [5, с. 87].

Так, 17 жовтня 1937 р. в Українському Народному домі міста Клівленда у США, беручи слово після промови, виголошеної мером Клівленда Гарольдом Г. Бьортоном, гетьманич Данило виступив англійською мовою з такими словами: «Нація українська роздerta сьогодні на чотири частини. Національна боротьба нашого Народу ведеться в різних формах, в залежності від місцевих умов усюди, де живуть Українці. Але найголовнішим нашим ворогом, який стоїть на перешкоді до здійснення наших національних ідеалів, є більшовики. Крім того, що вони захопили найбільшу частину нашої Землі, вони стараються внутрішньо розкласти наші ряди, так як розкладають вони інші народи. Тому ми повинні скрізь безкомпромісно поборювати більшовизм. І я певний, що здоровий націоналізм є сильніший від ідеї всесвітньої революції і тому я не боюся за наше, українське майбутнє» [2, с. 96–97].

В організації зустрічей та прийомів на честь гетьманича Данила в кожному місці його перебування брала участь майже вся місцева українська громада, а орендовані концертні та готельні зали для урочистих прийомів, розраховані більш як на 1000 чоловік, не вмщували всіх бажаючих побачити або поспілкуватись з гетьманичем, якого іншомовна преса іменувала не інакше, як принц. Каверза полягала в тому, що не розуміючи до пуття змісту незвичного для американського вуха титулу «гетьманич», і не знайшовши в англійській і французькій мові відповідника цьому титулу, більшість франкомовних і англомовних часописів, попри протест національно свідомих українців, ухвалила вживати на йменування Данила Скоропадського зрозумілішого для їхніх читачів титулу принц [2, с. 300]. Проте не всіх задовольняло таке ототожнення з уніфікацією українського національного династичного титулу з загальноєвропейським. Газета «Українське слово», яку видавали противники гетьмана – націоналісти у Франції, навіть умістила статтю з промовистою назвою «Принц не є принцом» [8, с. 1].

Даючи загальну оцінку цій масовості і згуртованості, виявленій стосовно гетьманича, персони українського гетьмана та уособленої ними гетьманської ідеї заокеанськими українцями у США та Канаді, гетьман, напередодні виступу Данила Скоропадського у Клівленді, написав Осипу Назаруку до Львова наступні рядки: «Я не перебільшую значення подорожі Данила, хоч не можу сказати, щоб ця подорож не мала значення, але є один бік справи, що робить мені велику радість. Це те, що Данило, нарешті, в дорослих літах побачив Український нарід. Тепер, після всього того доброго, що він

серед українців зазнав, я заспокоївся, бо знаю, що коли мене не стане, Данило буде з ще більшим, ніж я запалом, і вірою, подовжувати наше Діло. Це для мене велика втіха» [10, арк. 14].

Неофіційна частина перебування гетьманича за океаном тривала від 11 січня до 30 липня 1938, за даними українських емігрантів у США та Канаді – видавців збірника «За Україну» [2, с. 298]. Проте насправді неофіційна частина перебування гетьманича у США та Канаді, судячи з більш правдоподібних джерел – а саме щоденника гетьмана, тривала аж до 4 березня 1939 р., тобто чотирнадцять місяців. Оцінюючи загалом діяльність гетьманича за океаном, Павло Скоропадський в листі до Осипа Назарука від 28 березня 1938 р. пише, що «Данило в Америці та Канаді гетьманців не виставляв в першу голову, а працював виключно над об'єднанням всього українства, і в цьому напрямі зробив дещо позитивне» [10, арк. 37].

3. Велика Британія.

Ще під час перебування гетьманича у США Павло Скоропадський написав Осипу Назаруку про намір скерувати сина до Англії. 14 квітня 1938 р. він в листі до Назарука зазначає: «Данило ще буде в Америці пару місяців, а потім планується його поїздка до Англії» [10, арк. 50]. Через півроку, 28 листопада гетьман підтвердив свій намір скерувати сина до Великої Британії. «Писав Данилові, – занотував у щоденнику гетьман, – раджу заїхати до Англії після повернення (до Німеччини. – *В.П.*)» [13, с. 118]. Проте, якщо аналізувати думки гетьмана, висловлені в листах опосередкованим чином, можна стверджувати, що намір відіслати сина до Англії визрів у гетьмана ще на початку 1938 р.

Стосовно цього гетьман пише у Львів до Назарука, пояснюючи останньому, що мав би робити, на його переконання, гетьманич у острівному королівстві, та якою він уявляв основну сферу докладавання зусиль Данилом Скоропадським на весь час перебування у Великій Британії. «Практика життя показує, – зазначає гетьман у листі від 25 січня 1938 р., – що нам потрібно в кожній країні мати свого Представника. Він (представник Головної Управи СГД. – *В.П.*) буде одержувати велику повновасть для зовнішньої і внутрішньої організації праці. Коли одна людина не може, в залежності від своїх здібностей, до тієї або іншої роботи надаватись, тоді Головна Управа може розділити ці дві галузі діяльності. Приклад: Коростовець має широку повновасть, але до внутрішніх справ (гетьманського руху) ніякого дотику не має. Вірно, в Англії і українців дуже мало, але хоч би їх було і багато, я б Коростовця представником Гетьманської Управи по внутрішнім справам не призначив. Він до цього немає хисту. Але в Празі, наприклад Гомзин (мається на увазі Борис Гомзин, член СГД, активний діяч гетьманського руху. – *В.П.*) у мене є представником і по внутрішнім, і по зовнішнім справам. Представник такий це те, що в державній дипломатії називають чрезвычайний (надзвичайний. – *В.П.*) посол з великими повновастями» [10, арк. 21].

Бажання якомога швидше мати біля себе гетьманича саме в Англії висловлював і Володимир Коростовець, особливо після того, як англійська палата громад таки більшістю (при ста голосах проти) проголосувала за схвалення Мюнхенської угоди з Гітлером [11, с. 89]. Оскільки останній вже 10 жовтня завершив окупацію відступлених йому областей Чехословаччини, порушивши при цьому низку обумовлених угодою кордонів, тимчасовий мир спонукає активізуватись і В. Коростовця. Останній, розуміючи, що мир лише тимчасовий і Гітлера ніхто і ніщо не зупинить, і перебування усієї гетьманської родини у Німеччині вилучить гетьманський рух з великої політики, пише, відповідно, гетьманові і гетьманичу листи від 23 грудня 1938 та від 13 лютого 1939 р. з настійливим наполяганням обов'язковості приїзду Данила Скоропадського до Англії [13, с. 125, 132].

Отже, гетьман планував створити такого надзвичайного посла гетьманського руху у Англії з двох персон, які б доповнювали один одного і відповідали вкупі за зовнішні справи (Коростовець) і внутрішні справи гетьманського руху (Данило Скоропадський). Оскільки для виконання всіх завдань головної управи, як Борис Гомзин у Чехословаччині, кожен з них не надавався, роль Данила, окрім самого факту перебування у монархічній традиційній країні, полягала у кращому тлумаченні гетьманського руху в Англії, забезпеченні зв'язку з батьком, і допомозі Коростовцю у веденні зовнішніх справ [3, с. 193].

4 березня 1939 р. напередодні окупації Чехії німецькими військами Данило Скоропадський усе ж повертається до Берліна. Гетьман констатує факт його приїзду і відразу доручає йому функцію у Головній Управі СГД як уповноваженого з розробки ідеологічних питань [13, с. 132]. Як затверджений ідеолог Данило Скоропадський пише 28 березня 1939 р. листа вже з Німеччини до Осипа Назарука, в якому подає на основі перебування в США і контактів з тамтешніми політиками і вивчення листів до нього Коростовця свою оцінку становища в Англії та можливості майбутньої війни. «В англійських

впливових колах, – зазначає гетьманіч, – відразу до співпраці з більшовиками. Думаю, що всі будуть старатися всіма силами її (війну. – *В.П.*) оминати, бо вона була б тільки на руку більшовикам» [10, арк. 59].

20 липня 1939 р. Данило Скоропадський таки переїхав, як і сподівався гетьман Скоропадський з Берліна до Лондона, і проживав там (як уже Скоропадський не сподівався), отримавши внаслідок подій Другої світової війни постійне місце проживання, до самої своєї смерті в 1957 р.) [3, с. 227]. Стосовно переїзду гетьман зазначив у щоденнику наступне: «Данило поїхав до Лондона (перед цим вирішували, чи то Данило шукає місце в Німеччині, а чи їде до Англії)» [13, с. 149].

Прибувши до Англії, гетьманіч мав зустріч і розмову з радником (згодом керівником) північного департаменту Форин Оффіс (Міністерство зовнішніх справ) Лоуренсом Кольєром. У розмові з британським дипломатом гетьманіч Данило зауважив, що «партія його батька жодним чином не пов'язана з Німеччиною, а якщо вони тепер і співпрацюють з німцями, то лише тому, що не бачать більше нікого, хто був би готовий або спроможний їм допомогти» [6, с. 453].

Після переїзду до Англії гетьманічу запропонували, відповідно з його дипломом про вищу освіту (закінчив у 1928 р. Берлінський Вищий технічний інститут), і досвіду роботи на локомотивному заводі Siemens – Schuckertwerke (Сіменса і Шукерта) в передмісті Потстдама в 1922–1923 рр., а також інженером у фірмі Siemens und Halske (Сіменс – Гальське) в Шпандау в 1928–1932 рр., престижну професію інженера у лондонській філії промислового підприємства Генрі Форда – автомобільного американського магната, з яким Данило мав зустріч, гостюючи 21 жовтня 1937 р. на віллі Форда в Грінфілд-Вілледж у Діаборн під час перебування гетьманіча в США [2, с. 94].

Гетьман Павло Скоропадський не лише не заперечував проти такої ініціативи британських кіл, а й навпаки схвалив її, назвавши цю роботу «вільною службою», яка не тільки не буде деструктивно впливати на участь гетьманіча в гетьманській діяльності Коростовця і на можливість бути в курсі справ гетьманського руху, а ще й надасть Данилові офіційну позицію в Великій Британії [14, с. 10–11]. Відтоді й під час війни, і до кінця свого життя після неї, гетьманіч Данило мешкав у Лондоні і працював за своїм безпосереднім фахом на промислових підприємствах, ставши в 1948 р. саме в Англії ще й Головою Гетьманського руху в Європі та Америці.

Подальший зв'язок гетьманіча з батьком був дуже ускладнений внаслідок розгортання Другої світової війни. Тому він був дуже спорадичним. Принаймні, в щоденнику гетьмана останній згадував про сина вперше в грудні 1939 р, відзначивши, що пише йому листа з порадою триматися строгого нейтралітету, та ще двічі в травні та червні 1941 р., де, відповідно, гетьман вказав на шляхи отримання листів від гетьманіча через Швейцарію, а також на вимогу можновладців Рейху (за винятком Розенберга, який стояв за перебування гетьманіча в Англії. – *В.П.*) Данилового приїзду до Німеччини [14, с. 28, 35].

Що ж до перебігу спорадичних контактів Павла Скоропадського з гетьманічем Данилом під час війни, наймолодша донька гетьмана Олена Скоропадська (1919–2014), яка була очевидцем цих подій, зазначає наступне: «Непокоїло його (Павла Скоропадського. – *В.П.*) те, що контакт з Данилом, який усе-таки зберігався протягом перших років війни через Швейцарію і Фінляндію, вже довгий час був перерваний. На Англію тепер падали бомби Фау-1 і Фау-2. Говорилося навіть про ще страшнішу зброю «відплати». «Але, – казав мені батько, – як добре, що Данило по той бік, Бог його збереже. Данило продовжить нашу справу, коли мене не стане» [7, с. 160].

Стосовно років життя гетьманіча в Англії децимію інформації подає Олена Скоропадська, яка зазначає: «В Англії він (Данило Скоропадський. – *В.П.*) був повністю зданий на власні сили. Окрім Володимира Коростовця, який вже віддавна мешкав у Англії як представник інтересів мого батька, Данило не мав там жодного знайомого. Попервах Данило жив у дуже скромних умовах на селі у брата Коростовця. На своє утримання він заробляв, я думаю, працюючи креслярем на фабриці. Щойно влітку 1940 р. Данилові вдалося перебраться до Лондона» [7, с. 446–447].

Контакти з гетьманічем гетьманська родина підтримувала через листи, які йшли спершу через Фінляндію (через генерала Маннергейма), а після війни СРСР з Фінляндією – через Швейцарію. Під кінець війни, як повідомляє Олена Скоропадська, гетьманіч разом з Володимиром Коростовцем в Англії організував мовні і спеціальні інформаційні курси для більш як 40 тисяч військовополонених з дивізії «СС–Галичина», а також вояків Української Повстанської армії (УПА). Займався він і утворенням допоміжної та культурної інституції для українців у Англії – Союзу Українців Британії (СУБ), а також постановам в нових, післявоєнних умовах, Гетьманської організації в Англії, працюю-

чи водночас технічним директором фірми Dzus Fastener (Дзус-Фастенер), і таким чином заробляючи собі на прожиток [7, с. 450, 452, 455].

В усій своїй діяльності гетьманич Данило своє головне завдання завжди вбачав у тому, щоб переконати українців, які жили в еміграції, що, піднявшись над різними політичними партійними сварками, вони повинні шукати спільність. «Він був переконаний у тому, – пише далі Олена Скоропадська, – що майбутня раніше чи пізніше знову відродиться, в те, що вона може бути створена лише за взаємної толерантності й співпраці всіх творчих сил українського народу, незалежно від різниці переконань. ... В Гетьманському русі, як у надпартійному утворенні, він вбачав, не будучи обмеженим гетьманцем, найкращий шлях для об'єднання всіх людей доброї волі, щоб досягти спільної мети – самостійної вільної України. Це було властиве кредо всієї його праці» [7, с. 464–465].

Таким чином, будучи інкорпорованим до гетьманського руху у 28-річному віці у 1932 р., гетьманич Данило свідомо перейнявся його цілями та завданнями і став дієвим помічником свого батька Павла Скоропадського. Якщо в Німеччині він лише опановував сутність гетьманського руху та його значення і традиції в історії України, в Америці, і особливо у Великій Британії він став свідомим провідником його ідей та пропагандистом гетьманського руху за кордоном.

Гетьман Павло Скоропадський, не ставлячи у 1930-х роках у своїй політиці лише на одну з сторін – Німеччину, і розуміючи, що гетьманський рух охоплює і Америку, і Азію, й перебуває у полі зору також острівних монархій, вирішує відрядити гетьманича Данила Скоропадського як спадкоємця гетьманського титулу, спершу до США та Канади, на яких спиралася у своїй політиці Велика Британія, а відтак – до самої Англії.

У зв'язку з нагодою освятити так звану «летунську акцію» гетьманич Данило Скоропадський 12 вересня 1937 р. опиняється в США. Перебування його за океаном тривало чотири місяці по 11 січня 1938 р. (офіційна частина), і ще чотирнадцять місяців, по 4 березня 1939 р. (неофіційна частина). За цей час гетьманич відвідав усі українські еміграційні осередки, започаткував контакти з впливовими американськими і канадськими політичними діячами, і посприяв розголосу про існування гетьманського руху у світі, отримавши і сам уяву про український народ як спільноту.

Напередодні Другої світової війни рішення про переїзд гетьманича до Англії визріло остаточно, оскільки якби він залишився в Берліні, то це навіки поховало б гетьманський рух як поліперспективне суспільно-політичне явище. 20 липня 1939 р. гетьманич переїжджає до Лондона і долучається до праці, започаткованої там іще 1931 р. Володимиром Коростовцем, не перериваючи зв'язку з Павлом Скоропадським через Швейцарію до грудня 1943 р. До кінця життя гетьманич був переконаним українським монархістом і працюючи у Великій Британії з 1939 р. до кінця життя за фахом інженера, не лише не поривав з політичною діяльністю, а очолив гетьманський рух з 1948 р. і керував ним 9 років до смерті в 1957 р. Відповідаючи на питання щодо ролі та місця гетьманича у розгортанні монархічного руху у ХХ ст., слід констатувати наступне:

1. Роль Данила Скоропадського у русі була центральною, оскільки рух був монархічним і династичним. Без забезпечення спадкоємності такі рухи не існують.

2. Гетьманич, починаючи з початку 1930-х років виявив спроможність зрозуміти гетьманський рух і обрати політичну кар'єру замість виробничої.

3. В результаті ознайомлення з рухом через журнал гетьманич вже в 1933 р. у віці 29 років прийняв самостійне свідоме рішення щодо записання, проголошення його гетьманом – наступником та прийняття титулу гетьманич.

4. У 1937–1939 рр. Данило Скоропадський успішно виконав покладену на нього місію в США та Канаді.

5. Усвідомивши необхідність та погодившись на переїзд до Англії напередодні проголошення Другої світової війни у 1939 р., гетьманич після смерті батька у 44-річному віці очолив гетьманський рух в Європі та Америці і перебував його керівником до кінця життя, спмагаючись протягом 20 років сполучати професійну працю інженера в англійській фірмі з активною політичною діяльністю в українському монархічному еміграційному русі, де, за його словами, праця інженера була необхідною для заробітку на прожиття, а політична робота була духовною життєвою необхідністю, справою родинної честі та обов'язку.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бюлетень Гетьманської Управи. Берлін, 1933. Ч. 18 (жовтень).
2. За Україну. Опис подорожі гетьманіча Данила Скоропадського до Злучених Держав і Канади. Осінь 1937–весна 1938 рр. / Укладач Іван Ісаїв. Едмонтон, 1938. 318 с.
3. Потульницький В. Дипломатія Павла Скоропадського. Військово-дипломатичні стосунки гетьмана з острівними монархіями. Харків, 2014. 312 с.
4. Потульницький В. Щодо дослідницьких пріоритетів у справі створення нового академічного синтезу української історії в контексті історії світової. *Український історичний журнал*. 2014. № 1. С. 4–20.
5. Сидорчук Т. Гетьманський рух в еміграції на території США та Канади (1918–1939 рр.). *Київська старовина*. 2002. № 1. С. 72–88.
6. Сирота Р. З історії одного судового процесу або гетьманська справа у міжвоєнній Великій Британії. *Україна модерна*. Львів, 2000. Ч. 4-5. С. 350–472.
7. Скоропадська-Отт О. Остання з роду Скоропадських. Львів, 2004. 472 с.
8. Українське слово. Париж. 6.03.1938 р.
9. ЦДІА (Центральний державний історичний архів) України у Львові. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 315.
10. ЦДІА України у Львові. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 316.
11. Черчилль У. Мускулы мира. Москва, 2002. 528 с.
12. Щоденник гетьмана Павла Скоропадського. Рукопис. Т. 1. (01.01.1919–06.06.1929). *Особистий архів родини гетьмана Павла Скоропадського в місті Кюснахт, Швейцарія*.
13. Щоденник гетьмана Павла Скоропадського. Рукопис. Т. 2. (30.12.1932–4.07.1933). *Особистий архів родини гетьмана Павла Скоропадського в місті Кюснахт, Швейцарія*.
14. Щоденник гетьмана Павла Скоропадського. Рукопис. Т. 3. (1937–1945). *Особистий архів родини гетьмана Павла Скоропадського в місті Кюснахт, Швейцарія*.

References

1. Biuletyn Hetmanskiej Uprawy. Berlin, 1933. Ch. 18 (zhovten).
2. Za Ukrainu. Opys podorozhi hetmanycha Danyla Skoropadskoho do Zluchenykh Derzhav i Kanady. Osin 1937 – vesna 1938 rr. / Ukladach Ivan Isaiv. Edmonton, 1938. 318 s.
3. Potulnytskyi V. Dyplomatiiia Pavla Skoropadskoho. Viiskovo-dyplomatychni stosunky hetmana z ostrivnymy monarkhiiamy. Kharkiv, 2014. 312 s.
4. Potulnytskyi V. Shchodo doslidnytskykh priorytetiv u spravi stvorennia novoho akademichnoho syntezy ukrainskoi istorii v konteksti istorii svitovoi. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2014. № 1. S. 4–20.
5. Sydorhchuk T. Hetmanskyi rukh v emihratsii na terytorii SShA ta Kanady (1918–1939 rr.). *Kyivska starovyna*. 2002. № 1. S. 72–88.
6. Syrota R. Z istorii odnogo sudovoho protsesu abo hetmanska sprava u mizhvoiennii Velykii Brytanii. *Ukraina moderna*. Lviv, 2000. Ch. 4-5. S. 350–472.
7. Skoropadska-Ott O. Ostannia z rodu Skoropadskykh. Lviv, 2004. 472 s.
8. Ukrainske slovo. Paryzh. 6.03.1938 r.
9. TsDIA (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv) Ukrainy u Lvovi. F. 359. Op. 1. Spr. 315.
10. TsDIA Ukrainy u Lvovi. F. 359. Op. 1. Spr. 316.
11. Cherchyll U. Muskuly mira. Moskva, 2002. 528 s.
12. Shchodennyk hetmana Pavla Skoropadskoho. Rukopys. T. 1. (01.01.1919 – 06.06.1929). *Osobystyi arkhiv rodyny hetmana Pavla Skoropadskoho v misti Kiusnakht, Shveitsariia*.
13. Shchodennyk hetmana Pavla Skoropadskoho. Rukopys. T. 2. (30.12.1932 – 4.07.1933). *Osobystyi arkhiv rodyny hetmana Pavla Skoropadskoho v misti Kiusnakht, Shveitsariia*.
14. Shchodennyk hetmana Pavla Skoropadskoho. Rukopys. T. 3. (1937–1945). *Osobystyi arkhiv rodyny hetmana Pavla Skoropadskoho v misti Kiusnakht, Shveitsariia*.

Отримано: 10.09.2019 р.

Прорецензовано: 15.09.2019 р.

Прийнято до друку: 20.09.2019 р.

e-mail: galinasagan@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-29-33-39

Саган Г. Відродження релігійного життя українців Югославії після Другої світової війни. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 29. С. 33–39.

УДК 327(477+497. 1)

Галина Саган

ВІДРОДЖЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ ЮГОСЛАВІЇ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано процес відродження релігійного життя українців Югославії після Другої світової війни. Окреслено коло проблем, які супроводжували відновлення релігійного життя в усіх його вимірах. Успіх справи вимагав від українців вирішення з одного боку матеріальної сторони питання, з іншого – вибороти у влади право на вільний національний розвиток. Чимало зусиль йшло також на гуртування самої української громади, спільними зусиллями якої можна було досягнути успіху у відродження повноцінного релігійного життя.

Ключові слова: українці Югославії, релігійне життя, Балкани, українська діаспора.

Halyna Sahan

THE REVIVAL OF RELIGIOUS LIFE OF UKRAINIANS OF YUGOSLAVIA AFTER WORLD WAR II

The paper contains the analysis of the process of revival of religious life of the Ukrainians of Yugoslavia after the Second World War. The research is based on the reports, memoirs and other materials which were published in the Ukrainian diaspora's periodicals such as "Nova Dumka" ("The New Thought", Zagreb), "Ukrainske Slovo" ("The Ukrainian Word", Novi Sad), "Nasha Hazeta" ("Our Newspaper", Novi Sad), "Nasha Hazeta" ("Our Newspaper", Vukovar), "Dumky z Dunaiu" ("The Thoughts from the Danube", Vukovar) and others.

The author outlines the set of problems that followed the process of the religious life renewal in all of its aspects. The problems were generated by the fact that the war caused heavy losses to the religious life of the Ukrainians of Yugoslavia. Namely, churches, parochial houses and monasteries which needed reconstruction were destroyed by fire. Moreover, active representatives of Ukrainian diaspora (primarily, priests) were persecuted by the punitive bodies. The reason for it was the fact that the new state system, which was atheist by its nature, required the implementation of a new policy regarding believers and clerical institutions that were functioning in Yugoslavia. The Greek Catholics, who together with the Roman Catholics were guarded by Vatican, were also considered the "traitors and enemies" of the socialist state. Contrastingly, despite official separation of church and state, the Orthodox clergy and believers were under unspoken protection of the authorities.

The success of the issue demanded from the Ukrainians, on the one hand, to find the solution to the financial side of the problem, and on the other, to acquire from the authorities the right to free national development. A lot of efforts were also put into the unification of the Ukrainian community, by whose joint efforts it could succeed in full revival of religious life. Thus, during the 1940s – 1990s the life of the religious community of the Ukrainians of Yugoslavia turned out to be quite complex. However, most problems were resolved: the ruined churches were rebuilt, new parishes were opened, cultural and educational activities at churches were organized. Furthermore, the priests worked selflessly in their parishes often serving several settlements in the same time.

Key words: Yugoslavian Ukrainians, religious life, the Balkans, Ukrainian diaspora.

Після Другої світової війни українці Югославії опинилися в дуже складних умовах на всіх рівнях їхнього буття: матеріальному, релігійному, національно-культурному. Коло проблем було породжене насамперед самою війною. Проте, українці зуміли подолати більшість негараздів та обладнати своє повоєнне життя. Особливий інтерес представляє процес відродження релігійної сфери, оскільки на

цьому базувалася і національна, і культурна складова діаспорян. Без релігії українці втратили б свою ідентичність і ментальність.

Поміж дослідників, які порушували ці важливі питання, варто згадати працю О. Румянцева [18]. Свою увагу він звернув, як правило, на облаштування діаспорного життя українців у Боснії та Воеводині. Наша стаття висвітлює процес налагодження релігійного життя в усіх тих регіонах, де мешкали українці, а це майже вся повоєнна Югославія. Для дослідження були використані звіти, спогади та інші матеріали, які друкувалися у діаспорних періодичних виданнях: «Нова думка» (Загреб), «Українське слово» (Новий Сад), «Наша газета» (Новий Сад), «Наша газета» (Вуковар), «Думки з Дунаю» (Вуковар) та інші. Низку документів презентує збірка «Українці Хорватії», де розміщено спогади таких діаспорян, як Б. Ліського, Я. Лещешина, Є. Мацяка та інших. Ці люди були не лише свідками, але й безпосередніми учасниками відродження цієї вкрай важливої сфери життя українців на Балканах.

Війна завдала великих втрат релігійному життю українців Югославії. Так, були спалені греко-католицькі храми у Бая-Луці, Печеї, Грубру, Стойдрагі, парафіяльні будинки у семи селах та жіночий монастир у Сошинцях [18, с. 233–234]. Через належність окремих українців Югославії до ОУН, осередки якого були створені і працювали під час війни на Балканах [5, с. 173–181], активні представники української діаспори, першими серед яких були священники, опинилися в полі зору каральних органів. За священниками полювали і енкаведісти, і влада т. зв. нової Югославії, яка по завершенні війни приступила до розбудови соціалізму. Поряд з цим новий державний устрій, атеїстичний за своєю суттю, вимагав впровадження нової релігійної політики щодо віруючих та тих церковних інституцій, які функціонували на території Югославії.

У найбільшу немилість потрапили католики, яких звинувачували у співпраці з НДХ (Незалежна Держава Хорватія), яка за підтримки фашистів функціонувала на частині югославських земель у роки Другої світової війни. Через таку позицію щодо югославських католиків влада агресивно-вороже сприймала будь-які контакти віруючих із Апостольською Столицею. Греко-католики, які разом з католиками знаходилися під опікою Ватикану, також були зараховані до «зрадників і ворогів» соціалістичної держави. Складна ситуація склалася в тих українських греко-католицьких парафіях Боснії, які знаходилися в одних населених пунктах з приходами Сербської ПЦ.

Православні клірики та віруючі попри те, що церква законодавчо була відділена від держави, перебували під негласним захистом владних інституцій.

Це було обумовлено кількома факторами. По-перше, Сербія, як головний осередок православ'я Югославії, стала центральною республікою ФНРЮ, що дозволяло етнічним сербам у багатьох випадках диктувати іншим республікам федерації свою релігійну політику. По-друге, сербська еліта переважала серед представників владних структур, а самі серби складали половину населення федерації. Відтак чи не найважливішим чинником, який завжди викликав схвалення широких мас югославської громадськості була державна політика сприяння православ'ю як конфесії, що найбільше зазнала гонінь у роки Другої світової війни. У такій ситуації православне духовенство почувало себе досить упевнено і без зайвого застереження серед своїх прихожан поширювало агітацію про те, що греко-католики складають «загрозу їхньому православ'ю» [9, с. 164].

З цієї причини деякі українські греко-католицькі парафії у Боснії (Камениця, Стара Дубрава, Липиниця), добре облаштовані до війни, почали завмирати наприкінці 40-х – на початку 60-х років ХХ ст. [21, с. 11].

Більшість віруючих з цих та інших парафій покидали обжиті місця і відправлялися до більш багатих північних регіонів Югославії. Це були Бачка (Сербія) і Славонія (Хорватія) [9, с. 164]. Ці місцевості приваблювали не тільки кращими економічними показниками, але й тим, що, наприклад, у Бачці сформувалася стійка українська громада ще з перших хвиль переселенців з України, на допомогу якої сподівалися переселенці з Боснії. А в Хорватії, як республіці з переважно католицьким населенням, був відсутній тиск православних, що породжувало надію на більш спокійнішу організацію релігійного життя уніатів.

Українські переселенці з Боснії об'єктивно активізували національно-культурне життя тих регіонів, де вони поселялися. Справа у тому, що національна та релігійна свідомість в українських селах Боснії у порівнянні з тими регіонами, де українці були у меншості, мала своєрідний національний, соціально-побутовий вияв. Окрім цього зазначимо, що економічна та соціальна відсталість корінних боснійців стримувала асиміляцію українських переселенців. Це було підсилено зв'язками з довоєн-

ною Західною Україною та наполегливою просвітницькою працею священників, які були вихованцями Української Богословської Академії у Львові.

Таблиця 1

Греко-католицькі парафії у Боснії

Парафія (к-ть осіб)	1922	1934	1940	1941	1943	1962	1974	1985	Роки заснування громади
Пнявор	3054	1700	1850	1850	2238	1067	1305	1048	1900
Дев'ятина	1659	1500	1500	1500	2060	750	563	432	1906
Ст. Дубрава	1621	750	895	895	900	?	30	30	1906
Козарац	865	1100	1150	1150	1420	1108	790	830	1910
Баня-Лука	670	500	700	700	728	800	1115	912	1917
Лішня	-	650	1135	1135	1757	1066	640	402	1931
Дервента	-	800	1487	1550	1354	1000	550	300	1931
Липиница		700	900	900	1186	337	214	?	1933
Камениця	-	700	750	750	790	?	25	?	1933
Цировляни	-	-	450	500	720	526	512	136	1934
<i>Всього</i>	7869	9400	10817	10930	13153	6654	5744	4360	
Священники	5	9	10	10	8	7	7	5	

Тому, коли після Другої світової війни українці з Боснії потрапляли до інших регіонів Югославії, вони приносили з собою вже втрачену атмосферу українства, що об'єктивно сприяло активізації тут національного та релігійного життя. Окрім цього, у тих хорватських регіонах, куди прибували по війні переселенці з Боснії, українці зазнали значних людських, матеріальних та моральних втрат. Так, із 260 осіб, загинув переважно у концтаборі в Ясеновац від режиму усташів, 70 були українці. Майже кожна українська родина в Липовлянах та Новій Суботиці залишилася без годувальника. Вся важка праця лягла на плечі жінок. Проте всі ці складності лише зміцнювали національну та релігійну свідомість українців.

Нелегко довелося новоприбулим українським родинам, які вимушені були братися за будь-яку роботу у лісі чи цегельні, найматися до місцевих господарів тощо. Це сприяло їх швидкій інтеграції у парафіяльне та суспільне життя української громади. Згодом переселенці почали «задавати тон» церковного та культурного життя українців у хорватських селах. Провідна роль у переселенні та облаштуванні українців на нових місцях належала греко-католицьким священникам, серед яких особливо відзначимо липовлянського отця Богдана Мизя, який доклав чимало зусиль, аби зберегти релігійну та національну свідомість українців як у парохії, так і поза нею.

Комуністична влада Югославії не була зацікавлена у зростанні національної та релігійної свідомості ні українців, ні інших народів, які населяли федерацію. Тому й українські священники зазнали політичних гонінь. Звинувачення були стандартними: антидержавна діяльність, співпраця з усташами. 1950 року за антикомуністичну пропаганду ув'язнили о. Михайла Каминецького. Незважаючи на виправдальний вирок суду (процес тривав більше року), влада депортувала священника, пославшись на те, що у нього відсутнє громадянство.

1957 року прокотилася хвиля репресій проти священників: Петра Шлапака з Белграда засудили на 8 років; о. Фелікса Біленького з Лішні – на 5 років; о. Михайла Юриста з Козарца – на 3 роки; о. Григорія Біляка з Пнявора – на 1 рік [22, с. 5]. Крім того, практикувалися репресивні заходи іншого характеру. Так, 1948 року з українських парафій «народна влада» вилучала, нібито для перепису, церковні документи (метрики, хроніки, списки тощо) й донині вони не повернуті громадянам [3, с. 126]. Для багатьох українських родин це було чи не єдине джерело для з'ясування їх релігійного та національного походження. Окрім того, у Дев'ятині був зламаний поставлений першими українцями-переселенцями, хрест. Оскільки українці вважали його символом національної духовності в Боснії, вже наступного дня він був відновлений [2, с. 46–47].

Траплялися приклади конфліктів українських священників з католицьким духовенством. Так, 1958 року в семінарії у Загребі, де більшість семінаристів були українцями, ректор заборонив студентам розмовляти українською у класах та їдальні. Пізніше заборонили і русинську говірку, що викликало постійні протести семінаристів. До цих утисків, що мали виражене антиукраїнське забарвлення, додалися матеріальні збитки, який завдав землетрус 1969 року у Боснії.

Внаслідок стихії були зруйновані та пошкоджені церкви та парафіяльні будинки у Лішні, Хорвачанах, Бреку, Козарцю, Дев'ятині, Прняворі та інших населених пунктах [18, с. 234–235]. Без сумніву, всі ці фактори дуже підривали і так хитке матеріальне та духовне становище української діаспори у повоєнній Югославії. Проте ні суб'єктивним, ні об'єктивним причинам не вдалося зламати дух українства, сподівання та віру в нормалізацію ситуації.

Частина пошкоджених церковних приміщень у Боснії були відновлені. Не менш актуальним залишалося питання відкриття нових парафій у Воєводині та Хорватії, куди переселялися українські родини з Боснії. Оскільки разом з переселенцями на нові землі переходили і священники, то дефіцит духовенства тут не відчувався. Відсутність культових приміщень змушувала переселенців прилаштовуватися до нових умов. На перших порах священники здійснювали церковні обряди у житлових будинках. Згодом почали створюватися нові парафії у Воєводині та Славонії. 1956 р. заснували парафію та монастир Святої Трійці отців Василіан у Кулі [7, с. 63], 1960 р. парафію – у Вербасі, 1965 р. – в Інджії. Українці долучалися до раніше заснованих русинських парафій у Нові Саді, Шиді, Бачинцях, Руському Керестурі, Коцурі, Господинцях. Через переселення українців до Славонії заснували в 1962 р. парафію у Вуковарі [18, с. 236].

Велику роль у розбудові релігійного життя української громади відігравав особистісний фактор. Маємо на увазі душпастирів, які присвячували своє життя облаштуванню та службі у греко-католицьких українських парафіях. Зокрема з великою вдячністю згадують отця Стефана Пітку – засновника української греко-католицької парафії в місті Інджія, що у Сербії. Висвячення на священника отця Стефана відбулося в серпні 1964 р. крижевським єпископом Гавриїлом Букатком. А вже через рік о. Стефан заснував парафію в Інджії. Перші богослужіння відбувалися в прилагодженій для цього хаті, але завдяки старанням пастора досить швидко збудували церкву. Тут отець Стефан організував і принагідні національні урочистості. Поряд з цим о. Стефан заснував українську греко-католицьку парафію в Белграді, яку було відкрито 1966 р. Під церковне приміщення купили будинок, на кошти, зібрані в українських греко-католицьких парафіях єпархії [6, с. 55].

Стефан Пітка також був активним громадським діячем, відіграв вагомий роль у культурницькому житті української діаспори. Він вважається одним із засновників Світового Конгресу Українців, на якому С. Пітка був єдиним представником від Східної Європи. Допомігав розбудовувати греко-католицькі парафії українців в Канаді, Німеччині та інших країнах [6, с. 55].

Не менш героїчними були старання вуковарського пароха Дмитра Стефанюка, який своїми силами 17 березня 1962 р. організував парафію у Вуковарі. Богослужіння спочатку відправляв у власному будинку. На будівництво храму не вистачало коштів, тому 1968 р. відправився до Вінніпега, де серед української діаспори зібрав гроші для будівництва. З його поверненням відразу було зведено храм.

Тільки-но завершили будівництво, як трапилося лихо – велика повінь завалила церкву. Однак Д. Стефанюк не здавався. Він віднайшов кошти і побудував новий, у модерному стилі храм Христа Царя. Коли встановлювали іконостас, розпочалися військові дії. Під час боїв за Вуковар церква зазнала значних пошкоджень. 1998 р., після того, як Вуковар знову опинився під опікою хорватської влади, о. Дмитро черговий раз розпочав відбудову парафіяльної церкви. Йому допомагали ті українці, які залишилися в місті. У підвалі церкви відправляли Богослужіння. Через похилий вік Д. Стефанюку не вдалося довершити відбудову храму – це здійснили вже молодші священники [4, с. 13].

Завдяки старанням таких людей, українська греко-католицька громада Югославії упродовж 1945–1970-х рр. мала 9 парафій і була згуртована в рамках Крижевської єпархії. За цей період підготували 34 українських священники. У 60-х роках ХХ ст. єпархія поділялася на чотири вікаріати: Воєводинський, Боснійсько-Славонський, Жумберацький та Македонський. Майже всі українці опинилися в межах перших двох. Наприкінці ХХ ст. Крижевська єпархія загалом нараховувала 26 парафій, розкиданих майже по всій Югославії. Також єпархія мала 15 монастирів (серед яких лише один чоловічий – отців Василіан) в Осієку, Нові Саді, Шиду, Міклошевцях, Вуковарі, Загребі та ін. Обслуговували єпархію 55 священників [12, с. 150].

Представники української діаспори також були прихожанами й інших конфесій, насамперед православ'я. В Югославії наприкінці 90-х років ХХ ст. існувала одна українська православна община, створена в Поточанах (Хорвачанах) у 20–30-х роках ХХ ст. Там раз на місяць сербський священник відправляв службу [13, с. 17].

Військові події в першій половині 90-х р. ХХ ст. завдали значної шкоди українським греко-католицьким парафіям в Югославії. Багато храмів було знищено, частина зазнала сильних руйнувань.

Відразу після припинення військових дій до обжитих місцевостей поверталися люди і разом з власним житлом відбудовували і церкви. Через брак коштів громада сходилася і самотужки піднімала з руїн храм. У Хорватії віруючі отримали певну фінансову підтримку від Міністерства з відновлення та розвитку. Допомогали відбудовувати храми і майстри з України. Так, до села Канижі прибули художники з Тернопільщини, які розписали церкву за символічну ціну, що було вагомою допомогою для канижанської парафії [19, с. 22–23].

Незважаючи на те, що в часи соціалістичної Югославії пропагувався атеїзм, з 70-х років ХХ ст. в країні практично не було переслідувань за релігійну діяльність. Вільно поширювалася література, яку видавала єпархія («Християнський календар», «Єпархіальний вісник») або окремі парафії. Через пресу церква мала великий вплив на населення. Духовна періодика мала популярність і миттєво розходила між прихожанами. Загалом потрібно відзначити, що упродовж 60–70-х років ХХ ст. українці активно відновлювали релігійне життя в Югославії [15, с. 41]. Церква ставала осередком не тільки духовного єднання, але й національного буття діаспори.

Провідна роль та успіх справи залежав насамперед від активності священників. Такі пастори встигали організувати не лише релігійне життя в парафії, але й культурно-просвітницьку роботу. Так, 1985 р. було призначено нового декана в Боснії. Ним став прняворський священник Петро Овод – надзвичайно активний громадський діяч. Однією з його перших ініціатив було облаштування Українського духовного центру, який мав працювати на користь усіх українців Югославії. Будівництво приміщення під центр тривало кілька років, а фінансові засоби збиралися по всьому світі, особливо в заокеанській діаспорі. Робота була завершена 1988 року. В одній частині приміщення розмістили сестер-василіанок, а інше – використовували для культурно-просвітницької роботи [18, с. 138].

Однією з ініціатив Петра Овода був приїзд до Боснії дітей, які зазнали впливу від аварії на Чорнобильській АЕС. Гостей приймали у Прняворському духовному центрі, а також безпосередньо в українських родинах. Всього до Боснії тоді прибуло 72 дитини. Прняворську ініціативу підхопили інші парафіяни і час від часу з України приїжджали діти до Боснії, Воєводини та Хорватії [16, с. 35–44].

З розпадом СФРЮ і утворенням нових незалежних держав на початку 90-х років ХХ ст., виникла об'єктивна необхідність облаштування нової церковної структури греко-католиків колишньої Югославії. Вірні Бачки, Срему, Македонії опинилися територіально віддаленими від Крижевського єпископа, який знаходився у Загребі. Доки визрівали умови для такої реорганізації, греко-католикам ще добрих десять років, долаючи комунікативні перепони, доводилося підтримувати зв'язки з єпархіальним керівництвом у Загребі. 2002 р., за розпорядженням Папи, було засновано окремий Апостольський екзархат у Македонії.

Першим екзархом було призначено Якіма Гербута. Через рік, 2 листопада 2003 р. заснували Апостольський екзархат греко-католиків у Сербії і Чорногорії, який об'єднав 18 парафій. Екзархом призначили українця Георгія Ждурджара. На святкування з нагоди утворення екзархату, яке проходило у Руському Керестурі, прибуло понад 30 владик з різних країн Європи, представники дружніх конфесій (90 священників), гості з посольства України та ін. [17, с. 8–9]. Тепер щороку в Руському Керестурі збирається не менш поважна громада гостей, які приїжджають, аби відсвяткувати цю важливу дату в житті як української греко-католицької спільноти, так і світової загалом.

До 2005 р. адміністративний центр екзархату розташовувався в Керестурі. Згодом купили нове приміщення у Нові Сади і з 1 січня 2006 р. там почала функціонувати резиденція екзарха. Греко-католицький Апостольський екзархат у Сербії і Чорногорії має самостійну церковну структуру. Були створені органи управління: рада екзархату, колегія священників, рада священників, низка комісій, які разом з владику організують життя екзархату і його парафій. Також екзархат почав видавати «Вісник Апостольського екзархату». Наприкінці 2005 р. закінчили переклад і видали Новий Заповіт русинською мовою. Через активну роботу пасторів було засновано дві нові парафії 2003 р. в Крачуну та Суботиці, 2004 р. поновили парафію в Белграді, яка була створена ще 1930 р. і не працювала з початку Другої світової війни [1, с. 8–9].

Керівництво Крижевської єпархії наприкінці 90-х років ХХ ст. почало активно втручатися у політичні питання, пов'язані з т. зв. русинським питанням, трактуючи його таким чином, що русини – це окремий народ, а не частка українського, і з 90-х років минулого століття лідери їхньої громадської організації «Руська матиця» стали вимагати створення окремої русинської держави. Посіявши розбрат між двома частинами української діаспори – русинами та українцями, як показав історичний

досвід, легше провести процес асиміляції народу і позбавити державні інституції багатьох проблем, на що й розраховують ті державні чиновники, які цьому сприяють. Єпископ Крижевської єпархії Кир Славомир, який 1990 р. благословив створення та діяльність «Союзу русинів та українців Югославії», після кількох візитів до Загреба і зустрічей з керівництвом «Руської матиці» з другої половини 90-х років ХХ ст. почав відкрито підтримувати розкол між русинами та українцями [20, с. 8]. Такі дії Кир Славомира суперечать історичній правді і християнській моралі, яка вчить єднатися, а не сіяти ворожнечу, до того ж між вірними однієї єпархії. Не так діяли його попередники – єпископи Діонізій Няраді та Гавриїл Букатко, які присвятили своє життя створенню міцної релігійної спільноти у Крижевській єпархії, де плекалися національні традиції народів, які були прихожанами єпархії.

Таким чином, проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки. Насамперед, слід зазначити, що практично всі представники української діаспори залишалися вірними греко-католицької церкви. Лише невелика частка українців стала прихожанами православних чи інших конфесій. Для українців греко-католицька віра мала своєрідну національну зорієнтованість. Релігійні обряди були тісно переплетені з національними традиціями, і тому церква виховувала не тільки релігійну, але й національну свідомість українців.

Слід відзначити, що в порівнянні з періодом до Другої світової війни, релігійне життя у 40–90-ті роках ХХ ст. українців в Югославії було менш активним. Такий стан справ був обумовлений низкою факторів. По-перше, військовими подіями Другої світової війни та міжетнічними конфліктами на початку 90-х років ХХ ст., у результаті яких українські греко-католицькі парафії зазнали людських, матеріальних та духовних втрат. По-друге, побудова соціалізму в Югославії базувалася на применшенні ролі релігії в житті громадськості та гоніннями на священників у повоєнні роки (після Другої світової війни) як антидержавних діячів. По-третє, періодичні конфлікти уніатів з іншими конфесіями негативно впливали на релігійну діяльність українських греко-католицьких парафій. Прикро, що руйнівну роль у релігійному житті української діаспори інколи відігравало, т. зв. русинське питання, яке використовувалося, і на жаль, експлуатується й нині окремими як українськими, так й іноземними політиками для реалізації своїх амбітних політичних намірів.

Отже, період 40–90-х років ХХ ст. в житті релігійної громади українців Югославії видався досить складним. Проте більшість проблем було подолано: відбудували зруйновані храми, відкрили нові парафії, організували культурно-просвітницьку діяльність при церквах, священники самовіддано працювали у своїх парафіях, обслуговуючи кілька населених пунктів відразу. Всі ці дії починалися з ініціативи невеликої групи активістів у тому чи іншому українському осередку. Згодом такі ідеї знаходили підтримку серед широких кіл української громади, що не лише пробуджувало національну та релігійну ідентичність, але й допомогло їх зберегти і зміцнити впродовж складних 40–90-х років ХХ ст.

Список використаних джерел та літератури:

1. Афич М. Пошвєцена резиденция єгзарха у Новим Садзе. *Думки з Дунаю*. Вуковар, Літопис Союзу Русинох и Українцох Рєспублїки Горватскеї, 2005. С. 8–9.
2. Барщевський І. о. Михайло Юриста в моїх споминах. Його життя, праця і доба (1897–1982). Славонський Брод: Видання Славонського деканату 3, 2007. 92 с.
3. Барщевський І. Українці у бродсько-посавській області. *Українці в Хорватії. Книга перша*. Загреб, 2004. С. 125–139.
4. Бл. п. о. Дмитро Стефанюк (1920–2003). Лист співчуття. *Наша газета*. Вуковар, 2003. № 17 (7 вересня). С. 13.
5. Бурда С. Історія і актуальні проблеми українців та русинів Хорватії. *Українці Хорватії. Книга перша*. Загреб, 2002. С. 173–181.
6. Гочан М. Вічна пам'ять – отець Стефан Пітка. *Українське слово: Часопис українців у Югославії з питань культури, літератури та суспільного життя*. Новий Сад, 2006. Ч. 10. С. 55–57.
7. Комбїль Я. Греко-католицька парафія в Кулі. *Українське слово: Часопис українців у Югославії з питань культури, літератури та суспільного життя*. Новий Сад, 2007. Ч. 13. С. 63.
8. Лаврів Р. З пам'яті народної (II). Спогади Дмитра Мороза, Лішня. *Нова думка: Часопис Союзу русинів і українців Рєспублїки Хорватія*. 1981. Р. X. № 28. С. 51.
9. Лещин Я. Сьогодні українців західної Славонії і Мославїни. *Українці Хорватії*. Загреб, 2002. Книга перша. С. 164–167.
10. Ліський Б. Антон Івахнюк – великий українсько-хорватський патріот. *Українці Хорватії*. Загреб, 2002. Книга перша. С. 69.
11. Ліський Б. З діяльності українських студентів у Хорватії (1920–1945). *Українці Хорватії*. Загреб, 2002. Книга перша. С. 38–50.

12. Лучечко І. Українські поселення в Югославії. *Альманах Українського Народного Союзу*. Нью-Йорк, 1985. № 75. С. 148–150.
13. Ляхович М. Хресна дорога українців Боснії. Ужгород, 1993. С. 17.
14. Мацяк Є. Українці в Хорватії. *Українці Хорватії*. Загреб, 2002. Книга перша. С. 51–61.
15. Мирицький П. Спогад про українські передачі по радіо Баня-Лука 1981–1991 рр. *Українське слово: часопис українців у Югославії з питань культури, літератури та суспільного життя*. Новий Сад, 2007. Ч. 11. С. 41.
16. Овад П. 100 років парафії в Прњаворі. *Українське слово: часопис українців у Югославії з питань культури, літератури та суспільного життя*. Новий Сад, 2000. Ч. 8. С. 35–44.
17. Розпочати нови бок нашеј церковне исторії. *Думки з Дунаю*. Вуковар, Літопис Союзу Русинох и Українцох Республіки Горватскеј, 2005. С. 8–9.
18. Румянцев О. Галичина – Боснія – Воєводина: українські переселенці з Галичини на території югославських народів в 1890–1999 роках. Київ, 2008. 256 с.
19. Ступяк М. Торжество у Канижі. *Нова думка: часопис Союзу русинів і українців Республіки Хорватія*, 1998. № 104. С. 22–23.
20. Тамаш Ю. Збереження християнської і національної ідентичності русинів і українців Югославії: проблеми та їх розв'язання. *Глас Союзу*. Новий Сад, Союз русинів і українців Сербії і Чорногорії, 2004. № 6–7. С. 8.
21. Українці в Боснії – статистичні дані. Дані зібрав о. Іван Баршчевський. *Українське слово: видання товариства «Просвіта»*. Новий Сад, 2007. С. 11.
22. Юриста М. Ювілею отця Фелікса Біленького. *Наша газета*. Новий Сад, 2003. № 15. С. 5.

References

1. Afych M. Poshvetsena rezydentstva ehzarkha u Novym Sadze. *Dumky z Dunaiu*. Vukovar, Litopys Soiuzu Rusynokh i Ukraintsokh Respublyky Horvatskei, 2005. S. 8–9.
2. Barshchevskiy I. o. Mykhailo Yurysta v moikh spomynakh. Yoho zhyttia, pratsia i doba (1897–1982). Slavonskyi Brod: Vydannia Slavonskoho dekanatu 3, 2007. 92 s.
3. Barshchevskiy I. Ukraintsi u brodsko-posavskii oblasti. *Ukraintsi v Khorvatii*. Zahreb, 2004. Knyha persha. S. 125–139.
4. Bl. p. o. Dmytro Stefaniuk (1920–2003) Lyst spivchuttia. *Nasha hazeta*. Vukovar, 2003. № 17 (7 veresni). S. 13.
5. Burda S. Istoriia i aktualni problemy ukraintsv ta rusyniv Khorvatii. *Ukraintsi Khorvatii*. Zahreb, 2002. Knyha persha. S. 173–181.
6. Hochan M. Vichna pamiat – otets Stefan Pitka. *Ukrainske slovo: chasopys ukraintsv u Yuhoslavii z pytan kultury, literatury ta suspilnoho zhyttia*. Novyi Sad, 2006. Ch. 10. S. 55–57.
7. Kombil Ya. Hreko-katolytska parafia v Kuli. *Ukrainske slovo: chasopys ukraintsv u Yuhoslavii z pytan kultury, literatury ta suspilnoho zhyttia*. Novyi Sad, 2007. Ch. 13. S. 63.
8. Lavriv R. Z pamiaty narodnoi (II). Spohady Dmytra Moroza, Lishnia. *Nova dumka: chasopys Soiuzu rusyniv i ukraintsv Respubliky Khorvatii*. 1981. R. X. № 28. S. 51.
9. Leshcheshyn Ya. Sohodennia ukraintsv zakhidnoi Slavonii i Moslaviny. *Ukraintsi Khorvatii*. Zahreb, 2002. Knyha persha. S. 164–167.
10. Liskyi B. Anton Ivakhniuk – velykyi ukrainsko-khorvatskyi patriot. *Ukraintsi Khorvatii*. Zahreb, 2002. Knyha persha. S. 69.
11. Liskyi B. Z diialnosti ukrainskykh studentiv u Khorvatii (1920–1945). *Ukraintsi Khorvatii*. Zahreb, 2002. Knyha persha. S. 38–50.
12. Luchechko I. Ukrainski poselennia v Yuhoslavii. *Almanakh Ukrainskoho Narodnoho Soiuzu*. Niu-York, 1985. № 75. S. 148–150.
13. Liakhovych M. Khresna doroha ukraintsv Bosnii. Uzhhorod, 1993. S. 17.
14. Matsiakh Ye. Ukraintsi v Khorvatii. *Ukraintsi Khorvatii*. Zahreb, 2002. Knyha persha. S. 51–61.
15. Myrtytskyi P. Spohad pro ukrainski peredachi po radio Bania-Luka 1981–1991 rr. *Ukrainske slovo: chasopys ukraintsv u Yuhoslavii z pytan kultury, literatury ta suspilnoho zhyttia*. Novyi Sad, 2007. Ch. 11. S. 41.
16. Ovad P. 100 rokiv parafii v Prniavori. *Ukrainske slovo: chasopys ukraintsv u Yuhoslavii z pytan kultury, literatury ta suspilnoho zhyttia*. Novyi Sad, 2000. Ch. 8. S. 35–44.
17. Rozpochaty novy bok nashei tserkovne istorii. *Dumky z Dunaiu*. Vukovar, Litopys Soiuzu Rusynokh i Ukraintsokh Respublyky Horvatskei, 2005. S. 8–9.
18. Rumiantsev O. Halychyna – Bosniia – Voievodyna: ukrainski pereselentsi z Halychyny na terytorii yuhoslavskykh narodiv v 1890–1999 rokakh. Kyiv, 2008. 256 s.
19. Stupiak M. Torzhestvo u Kanyzhi. *Nova dumka: chasopys Soiuzu rusyniv i ukraintsv Respubliky Khorvatii*, 1998. № 104. S. 22–23.
20. Tamash Yu. Zberezhennia khrystyianskoi i natsionalnoi identychnosti rusyniv i ukraintsv Yuhoslavii: problemy ta yikh rozv'iazannia. *Hlas Soiuzu*. Novyi Sad, Soiuз rusyniv i ukraintsv Serbii i Chornohorii, 2004. № 6–7. S. 8.
21. Ukraintsi v Bosnii – statystychni dani. Dani zibrav o. Ivan Barshchevskiy. *Ukrainske slovo: vydannia tovarystva «Prosvita»*. Novyi Sad, 2007. S. 11.
22. Iurysta M. Yuvileiu ottsia Feliksa Bilenkoho. *Nasha hazeta*. Novyi Sad, 2003. № 15. S. 5.

Отримано: 10.10.2019 р.

Прорецензовано: 25.10.2019 р.

Прийнято до друку: 10.11.2019 р.

e-mail: svitlana.hodzhal@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-29-40-48

Годжал С. Діяльність Марка Антоновича в Студентському товаристві національного солідаризму «Зарево». Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2019. Вип. 29. С. 40–48.

УДК: 930(477):929

Світлана Годжал

ДІЯЛЬНІСТЬ МАРКА АНТОНОВИЧА В СТУДЕНТСЬКОМУ ТОВАРИСТВІ НАЦІОНАЛЬНОГО СОЛІДАРИЗМУ «ЗАРЕВО»

У статті розглянуто діяльність Студентського товариства національного солідаризму «Зарево» та роль Марка Дмитровича Антоновича як засновника, активного діяча та провідника організації. Зокрема, проаналізовано основні вектори роботи «Зарева», встановлено внесок М. Антоновича у його створення, інституційну та ідеологічну розбудову, охарактеризовано найактивніший період діяльності товариства та визначено основні причини припинення діяльності.

Товариство було засноване 1949 р. в Мюнхені і його головою став М.Д. Антонович. Діяльність «Зарева» розповсюджувалася на території Європи, Північної Америки та Австралії. Членами товариства переважно були студенти, більшість яких пізніше стали відомими політично-громадськими діячами та вченими. Ідеологічним підґрунтям «Зарева» була доктрина національного солідаризму. Представники організації вважали, що саме національний солідаризм сприятиме в майбутньому творенню української незалежної соборної держави та покращить умови повноцінного національного розвитку українців. Ідеологічним наставником товариства був А. Мельник та ідеологія керованого ним Проводу українських націоналістів (ПУН). Основними напрямками роботи «Зарева» були організаційна, наукова, видавнича та громадська діяльність. Головною метою діяльності товариства була підготовка національно-свідомої молоді інтелігенції. Планувалося, що молодь, формування свідомості якої відбувається в межах діяльності товариства, буде фундаментом молоді української незалежної держави у політичній, економічній та культурних сферах.

Марко Антонович очолював організацію тривалий термін, протягом якого вмів організувати роботу «Зарева». Окрім головування у товаристві він очолював Літературну комісію та комісію зі студій відродження України в XIX і XX ст., які під його керівництвом були найактивнішими в організації. Водночас, протягом певного часу він був головним редактором друкованих органів організації: «Бюлетеню «Зарева»», «Листка дружби», журналу літературної комісії «Юність» та постійно дописував до цих видань.

Загалом діяльність М. Антоновича в «Зареві» і як керівника, і як члена фахових комісій була продуктивною, а тому дослідження цього аспекту його життя є важливим для розуміння інтелектуальної біографії вченого.

Ключові слова: Марко Антонович, «Зарево», «Розбудова держави», українська діаспора, студентство.

Svitlana Hodzhal

M. ANTONOVYCH'S ACTIVITY WITHIN THE STUDENT ASSOCIATION OF NATIONAL SOLIDARISM "ZAREVO"

The article is about the activity of Student association of national solidarism "Zarevo" the role of Marko Dmytrovych Antonovych as the founder, important figure and head of the association. In particular, main vectors of the association's activity are analyzed here, the M. Antonovych's contribution to foundation, institutional and ideological development of 'Zarevo' are stated, the most prosperous period of the association's activity is characterized, and main reasons for suspension of its activity are found out.

The association was founded in Munich in 1949 and M. Antonovych became its first chairman. "Zarevo"'s activity was extended to the territory of Europe, North America and Australia. Members of the association were mostly students, majority of whom later became notable political and public figures and scientists. The

doctrine of national solidarism was the ideological basis of "Zarevo". Representatives of the organization believed that national solidarism will facilitate creation of Ukrainian independent and united state and will improve the conditions of fully-fledged national development of the Ukrainians in future. The ideological mentor of association was A. Melnyk and the ideology of his Leadership of Ukrainian Nationalists (PUN). The main areas of "Zarevo"'s work were organizational, scientific, publishing and public activities. The main mission of the association was to prepare nationally conscious young intellectuals. It was planned that the youth that forms consciousness within the limits of activities of the association will be the foundation of young Ukrainian independent state in the political, economic and cultural spheres.

Marko Antonovich had headed the organization for a long period, during which he organized the work of "Zarevo" ably. Besides his presidency in association, he also chaired the Literary Commission and the Commission for Ukrainian Revival Studies in the 19th and the 20th centuries, which were the most active in the organization under his leadership. At the same time, during a specific period he was a chief editor of the press organs of the organization: "Zarevo's Bulletin", "Lystok Druzhyby" ("The Leaflet of Friendship"), literature commission's magazine "Yunist" ("The Youth") and an all-time writer for these publications. In general, M. Antonovich's activity both as a leader and as a member of professional commissions of "Zarevo" was productive, and for this reason, the research of this aspect of his life is important for understanding of the intellectual biography of the scholar.

Key words: Marko Antonovych, "Zarevo", state building, Ukrainian diaspora, studenthood.

Під час та після Другої світової війни на теренах Європи значно збільшилася кількість емігрантів з України. Розміщені в таборах для переміщених осіб, українці організовувались у товариства та гуртки за переконаннями. Чи не найчисельнішими об'єднаннями стали студентські організації. Серед них – Союз українських студентських організацій у Німеччині й Данцігу, Союз українських студентських товариств в Європі, Центральний союз українського студентства (ЦЕСУС) та ін. В 1949 р. на основі вищеназваних об'єднань було створено студентське товариство національного солідаризму «Зарево», керівником якого було обрано М. Антоновича. Сьогодні як діяльність організації, так і участь у ній М. Антоновича є недостатньо вивченим, а тому актуальним дослідницьким завданням.

Спеціальних досліджень, присвячених проблемі, немає, але окремі її аспекти розглядалися сучасними українськими дослідниками та представниками української зарубіжної історіографії. Одним із перших відомості про діяльність студентських об'єднань подав В. Маруняк [27]. Деякі аспекти функціонування студентських товариств висвітлені в «Енциклопедії українознавства» [22]. Монографію, присвячену діяльності Центральному союзу українського студентства [10] написав сам М. Антонович. Опосередковані відомості про діяльність товариств знаходимо в статтях Л. Винара [20], М. Плав'юка [30], В. Яніва [33].

Серед сучасних українських істориків найбільшу увагу діяльності «Зарева» присвятив острозький дослідник О. Бокайло [14; 15; 16; 17]. З наведеного історіографічного огляду стає зрозумілим, що питання внеску окремих осіб, зокрема М. Антоновича, в розбудову студентського руху та безпосередньо «Зарева» залишаються недостатньо дослідженими. Окремі згадки про це знаходимо в дисертаційних дослідженнях, присвячених членам товариства Л. Винару [32] та А. Жуковському [26], але вони фрагментарні. Тому актуальність дослідження зумовлена необхідністю висвітлення організаційної, науково-видавничої та просвітницької діяльності М. Антоновича як одного з основоположників та першого керівника «Зарева», активного члена товариства. Відповідно, метою статті є охарактеризувати роль М. Антоновича в діяльності Студентського товариства національного солідаризму «Зарево».

Джерельну основу дослідження становлять звіти, ухвали, звернення, опубліковані в друкованих органах товариства «Бюлетені "Зарева"», «Листку дружби», «Розбудові держави», «Інформаційному листку». Наукову цінність для вивчення порушеної нами теми становлять спогади одного з найактивніших членів організації Б. Винара [1, 18].

28-29 травня 1949 р. в Мюнхені відбувся конгрес, організований українською націоналістичною молоддю з метою вшанування видатних політичних діячів, а саме першого голови організованого українського націоналістичного руху Євгена Коновальця та відомого державного діяча УНР Симона Петлюри, присвячений 23-й річниці смерті останнього. Під час зустрічі було закладено фундамент для створення «Зарева». Основоположниками об'єднання виступили чотири студентські організації: Українське студентське товариство (далі – УСТ) національного солідаризму «Січ» у Мюнхені, УСТ національного солідаризму в Регенсбурзі, УСТ національного солідаризму в Граці (Австрія) та УСТ

в Ерлянгені. У конгресі взяли участь представники ще не оформлених осередків у Тібенгені, Франкфурті та Авгсбурзі [1, арк. 4]. Всього – близько 80 учасників. Було прийнято ідеологічну платформу об'єднання українських студентських товариств національного соціалізму.

Під час Конгресу було обрано провід (правління) «Зарева», до якого ввійшли: провідник (голова) – М. Антонович; заступники – Петро Стерчо, Микола Плав'юк; секретарі – Аркадій Жуковський, Петро Шевченко; організаційний референт – Іван Жегуц; пресовий референт – Богдан Винар. Майже всі члени проводу згодом стали відомими громадсько-політичними діячами чи науковцями. Окрім того, на Конгресі виступили із доповідями члени новоствореного об'єднання та суспільно-політичні діячі: Ярослав Гринвас («До ситуації на Рідних Землях»), Марко Антонович («Наші завдання на ідеологічному фронті»), Аркадій Жуковський («Побудова та завдання студентської ідеологічної централі»), Дмитро Андрієвський («До української зовнішньої політики»). Всі доповіді були актуальними на той час та показали ідеологічне підґрунтя діяльності товариства.

Представники новоствореної організації вважали, що саме національний соціалізм дозволить українцям утворити незалежну соборну державу й створить умови для повноцінного національного розвитку. Ідеологічним наставником товариства був очільник Проводу українських націоналістів (ПУН) А. Мельник. Членами товариства було налагоджено двосторонній зв'язок між ПУН та «Заревом». Про це свідчить опубліковане на сторінках «Листка дружби» звернення полковника А. Мельника, в якому він висловлює подяку проводові, представництвам і тим клітинам (осередкам. – С.Г.) товариства, що висловили свої побажання з приводу 60-х роковин із Дня його народження: «... Підготовку, що досягнете тільки важкою працею над собою все в крицевій вірі в перемогу нашої Правди. На цьому шляху щастя Вам Боже, хай він допровадить Вас до заповітної нашої Меті, хай поверне Вас у повноті сил на звільнені українською зброєю від ворога рідні землі, у рідні пороги. Слава Україні!» [21, с. 1].

На думку активного діяча організації М. Плав'юка, основними причинами постанови «Зарева» стали ліквідація еміграційної централі і подальше оформлення у Центральний союз українського студентства [30, с. 101–104]. Вибраний провід на чолі з М. Антоновичем поставив на меті організаційно розбудувати товариство, визначити форми його роботи, а в подальшому – територіально розширити. Основна мета діяльності організації полягала у задоволенні суспільних, зокрема, наукових, культурних та політичних інтересів, які б сприяли вихованню соціально та політично активної молоді. А тому основними напрямками роботи товариства були: організаційний, науковий, видавничий та громадський.

«Зарево» об'єднувало молодь із різними зацікавленнями, тому логічним був розподіл на фахові комісії, які функціонували під головуванням найбільш досвідченого провідника. Керівники фахових комісій мали організовувати нові клітини товариства на місцях, інформувати провід «Зарева» про культурні, наукові та політичні здобутки членів та сприяти публікації цих напрацювань у друкованих органах товариства.

Дані про діяльність комісій подає А. Жуковський в спеціальній рубриці, де детально характеризує кожен з існуючих. Так, станом на 1951 р. було 14 фахових комісій, з яких про діяльність восьми не було подано жодної інформації, окрім керівника та назви. Найактивнішими були: комісія студій відродження України (керівник – М. Антонович), економічна (керівник – Б. Винар), комісія відбудови України (керівник – А. Жуковський), літературна комісія (керівник – Л. Винар), комісія міжнародної політики (керівник – М. Антохій). Члени вищеназваних фахових комісій активно працювали над публікацією результатів їх роботи на сторінках періодичних видань товариства, організацією літературних вечорів, проведенні різних акцій, влаштували бібліотеку в Парижі та в Левені [24, с. 26–27].

Члени історичної комісії під керівництвом Л. Винара активно працювали у видавничій та організаційній сферах (остання передбачала проведення різних імпрез та конференцій), видавництві різних проектів. Так, планувалось видання збірника, присвяченого українській історіографії періоду 1945–1960 рр. У написанні розділів до збірника мали взяти участь О. Оглоблин, М. Антонович, Я. Пастернак, М. Ждан, Л. Винар, А. Жуковський, Б. Цюцюра, Н. Полонська-Василенко, В. Дорошенко [1, арк. 1]. Історична комісія «Зарева» видавала збірники до святкування пам'ятних історичних дат та до ювілеїв вчених, письменників, громадських діячів. Л. Винар для видання альманаху збирав матеріали з нагоди святкування 80-ліття Н. Полонської-Василенко, 70-ліття П. Курінного, 80-ліття М. Міллера. З нагоди 5-ліття смерті письменника О. Грицяя планувалось видання монографії, на видання якої збиралися кошти [1, арк. 1]. Праця була видана Л. Винарем в Клівленді у 1960 р. як результат

роботи літературної комісії. Історична комісія під проводом Л. Винара влаштувала конференції, засідання та різні сесії. Марко Дмитрович як голова товариства брав безпосередню участь у таких засіданнях. Так, наприклад, 2-3 липня 1955 р. він виступив на сесії історичної комісії «Зарева» з доповіддю «Політична діяльність наших шестидесятників» [1, арк. 4].

М. Антонович певний час був головою літературної комісії, а секретарем – Л. Винар, про що згадує Б. Винар у своїх спогадах та вказує, що на початку 1950-х рр. ця комісія була однією із найактивніших. Члени літературної комісії публікували свої роботи в «Інформаційному листку», який з третьої частини (випуску) носив назву «Юність». Тут мали можливість друкувати свої твори та перші проби пера як студенти, так і поважніші члени організації. Серед дописувачів зустрічаємо прізвища Л. Винара, Е. Андіївської, П. Карпенка-Криниці, О. Грицяя. М. Антонович у вступному слові до «Інформаційного листка» за 1950 р. просив із розумінням поставитися до перших проб пера молодих літераторів та митців, адже в майбутньому вони стануть кісткою інтелігенції в молодій незалежній українській державі [5, с. 4].

Діяльність комісій «Зарева» піддавалася критиці членами товариства. Серед зауважень, які висував до організації роботи комісії А. Жуковський, було те, що не всі члени «Зарева» при заповненні анкет вказали, в якому напрямі планують працювати. А дехто обрав для роботи забагато комісій і в жодній не брав активної участі. З цією проблемою зіштовхнувся і М. Антонович як провідник організації, і він постійно шукав способи активізувати роботу членів фахових комісій.

Основним завданням «Зарево» було «вирощування кадрів, що, як в ідейно-моральному, так і в фахово-інтелектуальному відношеннях будуть здібні взяти активну участь у процесах підготовки, визволення, закріплення та розбудови Української Держави» [30, с. 103]. Фактично планувалося, що молодь, формування якої відбувається в умовах діяльності товариства, буде кісткою молоді української незалежної держави у політичній, економічній та культурній сферах.

Організаційна діяльність товариства полягала у включенні до нього інших студентських організацій, створення нових клітин та згуртуванні української студентської молоді навколо студентських центрів у великих європейських містах (Париж, Рим, Лондон, Стокгольм) [23, с. 26–27]. Так, у період становлення товариства в 1950–1951 рр. за керівництва М. Антоновича були створені клітини в США (Нью-Йорк, Клівленд), Канаді (Торонто, Монреаль), Франції (Париж, Нансі), Австрії (Леобен), Англії (Ольдгайм) [8, с. 13]. Окрім того, чисельно збільшились клітини товариства в Англії, що позитивно вплинуло на його діяльність.

Окремою ділянкою роботи «Зарева» була допомога українським студентам, які опинились у важкому матеріальному становищі. Вона проводилася за посередництвом Стипендійного фонду ім. О. Ольжича, який розвивав свою працю під проводом Петра Стерча з осідком централі в Чикаго [30, с. 103]. Цей фонд наповнювався завдяки пожертвам членів товариства, котрі мали б задекларувати суму, яку вони могли б періодично жертвувати на потреби організації. Крім того, кошти витрачалися на організацію конференцій та різних імпрез, видання друкованої продукції, на різдвяні подарунки для студентської молоді з Європи. Звіт по використанню коштів публікувався в «Листку дружби» [31, с. 28–36].

Зарев'яни влаштували академічні вечори на актуальні теми, які були пов'язані з відзначенням дат визначних подій, або на пошану громадсько-політичних, культурних діячів та вчених. У річницю оголошення самостійності та соборності української державності та бою під Крутами представництво «Зарева» в Німеччині влаштувало Святочну Академію. У програму входили доповідь Дмитра Андіївського та сольні виступи оперних співаків, а 15 квітня 1951 р. у великій залі місцевої ратуші було влаштовано під протекторатом УВУ Шевченківський концерт [17, с. 248]. Схожі заходи щодо вшанування пам'яті полеглих під Крутами проводили клітини «Зарева» на території США, при чому до цих акцій долучались інші молодіжні організації [14, с. 74].

Постійним тематичним заходом було вшанування пам'яті О. Ольжича як письменника та «духовного Патрона нашого об'єднання» [19, с. 40]. Пам'яті ідеологічних «наставників» С. Петлюри та Є. Коновальця була присвячена Академія, що відбулася 3 червня 1951 р. На академічному вечорі в Балтіморі, проведеному місцевою клітиною «Зарева» 28 січня 1967 р., було відзначено соту річницю з дня народження історика, політичного та громадського діяча М. Грушевського [16, с. 83].

Серед основних завдань наукової діяльності було розробляти ті ділянки науки, які були або малодосліджені, або досліджувались лише в рамках, які дозволяла радянська влада. Так, М. Антонович у своїй праці «Наші завдання на ідеологічному фронті» вказує, що було б доцільним вивчення фі-

лософії (де є основоположні принципи побудови держави), вивчення античного світу та активізація досліджень в таких ділянках науки як джерелознавство та українознавство [11, с. 19–20].

Окремим напрямком роботи товариства була організація тематичних конференцій. Для прикладу, однією з найбільших стала конференція історичної комісії «Зарева», що була проведена за ініціативи М. Антоновича та Л. Винара 2-3 липня 1955 р. У ній взяли участь та виступили із доповідями Я. Пастернак («Наука та псевдонаука в археологічних дослідках»), П. Грицак («Суть українського історичного процесу у середньовіччі»), О. Оглоблин («Василь Капніст»), М. Антонович («Політична діяльність наших шістдесятників»), П. Стерчо («Непошанування принципу самоозначення при включенні Карпатської України до ЧСР»). Загалом, у конференції взяли участь понад 60 осіб (Б. Винар вказує, що в той час в Торонто було дуже спекотно, проте, незважаючи на це, приїхала значна кількість учасників) [1, арк. 36]. Крім того, під час роботи конференції відбулася зустріч членів «Зарева» з різних осередків США та Канади.

Завданням товариства було не лише досліджувати наукові проблеми, а популяризувати Україну в світі та в потрібний момент мати необхідну теоретичну та практичну бази для відновлення науки на теренах незалежної України. В руслі видавничої діяльності, як зазначається у вступній статті «Листка дружби» за 1951 р., основними напрямками роботи було «дописування членства «Зарева» до друкованого органу товариства, розбудова фінансової бази для видавничих справ, налагодження оперативної сітки кольпортажу (розповсюдження, продажу. – С.Г.) наших видань» [28, с. 2]. Праці членів комісії друкувалися на сторінках бюлетеня «Зарева» (було надруковано три номери). З четвертим числом бюлетень було видано як квартальний журнал під назвою «Розбудова держави». Редакторами журналу були М. Антонович (1949–1954 рр.) та Б. Винар (1954–1957 рр.). Останній 22 номер з'явився за редакцією М. Антоновича в Торонто в 1958 р. [15, с. 334–337]. Незалежно від того, літературна комісія видавала свій журнал «Юність», а економічна комісія – «Інформаційний листок». Зв'язок із членством Товариства підтримував Центральний Провід за допомогою неперіодичного «Листка дружби», де друкувались його «урядові повідомлення». Видавнича діяльність товариства, як бачимо зі звіту М. Антоновича, мала недоліки. Це фінансові та технічні труднощі, перебування пресового референта та провідника далеко один від одного та членів товариства [8, с. 14].

У 1950 р. найактивніші члени товариства, а саме П. Стерчо та Б. Винар переїжджають у США, а М. Плав'юк та М. Антонович – до Канади. В той же час як А. Жуковський (проживав у цей час в Австрії) та П. Дорожинський (перебував у Німеччині) проводили активну діяльність осередків на території Європи. Розпорошення членів Проводу мало як негативні, так і позитивні наслідки. Серед переваг варто назвати те, що розширилися географічні межі діяльності членів «Зарева». Але віддаленість членів Проводу один від одного гальмувала видавничу діяльність та погано впливала на комунікацію між ними.

Марко Антонович як голова «Зарева» брав участь у всіх формах його діяльності. Зокрема, він опікувався зв'язком між членами товариства. Хоча члени проводу перебували на різних континентах і не могли проводити збори постійно за безпосередньої присутності, засідання відбувалися кореспонденційним шляхом (як, зокрема, засідання проводу «Зарева» від 20 березня 1951 р.) [25, с. 5].

Окрім того, робота по влаштуванню різних конференцій та вечорів також перебувала під контролем Марка Дмитровича (так, про перенесення дати та часу проведення Річної Конференції «Зарева» з 26-27 травня 1951 р. на 30.06-01.07.1951 р. в Торонто), про що повідомлялось у друкованому органі товариства [7, с. 11]. М. Антонович у публікаціях на сторінках видань «Зарева», виступав не лише як вчений, а й як провідник організації – від імені Проводу (так як у випадку перенесення дат конференції). Оскільки, організація мала націоналістичний напрям, то і її діяльність, переважно, була присвячена націоналістично-патріотичному вихованню молоді та ідеологічному наставництву. М. Антонович у 1950 р. від імені організації закликав святкувати 60-ті роковини від дня народження голови Проводу Українських націоналістів полковника Андрія Мельника. При цьому, всі святкування мали бути влаштовані в закритому товаристві на рівні клітин, на які заохочувалось запрошувати «інші націоналістичні організації на своїх теренах» [29, с. 6].

М. Антонович був автором багатьох статей та заміток в бюлетені «Зарева», «Листку дружби» та «Розбудові держави» (24 публікації). Їх варто поділити на три групи: 1) інформація щодо діяльності товариства, плани та звіти роботи комісії та «Зарева» загалом; 2) рецензії на різні праці; 3) його наукові та науково-публіцистичні твори.

У бюлетені «Зарева» за 1949 р. М. Антонович публікує три програмні документи, в яких зазначається ідеологічне підґрунтя діяльності товариства та план роботи комісії, яку він очолював. У «Листку дружби» за 1951 р. опубліковано звіт М. Антоновича з роботи за 1950–1951 рр. У ньому діяльність товариства від заснування і до 1951 р. він поділяє на три етапи: період від Другого з'їзду до ідеологічної конференції доросту в Берхтесгадені, перехідний період від липня до жовтня 1950 р., період до берхтесгаденської конференції та коротко характеризує діяльність товариства. Окремими пунктами звітує про працю комісій та товариств, позитивні сторони та недоліки видавничої діяльності та фінансове становище [8, с. 10–14]. Після 1955 р. інформацію про діяльність товариства Марко Дмитрович не публікує, адже він перестав бути провідником «Зарева», лише статті, замітки та рецензії.

Серед статей та заміток, які опублікував М. Антонович на сторінках періодичних видань «Зарева» протягом 1950–1958 рр., зацікавлення викликають такі як: «В. Липинський і демократія» [4], «Історіософія Юліяна Вассіяна (Спроба характеристики)» [9], «Проф. д-р Микола Вікул 1888–1935. Його життя й ідеологічна діяльність» [13], «Нотатки про Свидницького» [12], «До етимології назви слов'ян» [6] та ін. Аналіз публікацій вченого дає нам можливість дослідити коло його наукових зацікавлень у певний період життя.

Рецензії та огляди М. Антонович писав на праці, які викликали в нього інтерес. Він позитивно оцінює роботу авторів, які є дописувачами таких журналів як «Богослов» та «Most». Цінні матеріали для членів «Зарева», на думку Марка Дмитровича, містяться у книзі З. Книша «Історія української політичної думки до кінця XVIII ст.». З пересторогою ставиться до видання «О. Ольжич. Поезії», які укладені і видані О. Лашенком, вказуючи на недоліки, які необхідно було врахувати при публікації праць О. Ольжича. Загалом, М. Антонович, у рецензіях та оглядах на різні теми, статтях розкривається як фаховий дослідник, який має енциклопедичні знання та якісну мовну підготовку.

Після переїзду багатьох членів «Зарева» з Європи до Америки, діяльність організації поширюється і на цих теренах. За дослідженнями О. Бокайла, з ініціативи П. Стерча та дозволу провідника «Зарева» М. Антоновича, діяльність клітин починає активізуватися та поширюватися на території США, проте більшість діяли легально під егідою Організації державного відродження України (ОДВУ), а крайовий провідник у той же час автоматично ставав і членом Центральної Управи ОДВУ [14, с. 73]. У період найбільшої активності організаційна схема «Зарева» (1953 р.) виглядала наступним чином [30, с. 104]:

Структурна одиниця	Відповідальна особа	Місце перебування	Функції
Центральний провід	М. Антонович	Монреаль	Підтримував зв'язок з країнами Південної Америки та Австралії. Відповідальний за діяльність клітин «Зарева» в Канаді.
Європейське представництво «Зарева»	П. Дорожинський	Мюнхен, Париж	Скеровував роботу клітин в Німеччині, Австрії, Франції, Англії, Бельгії, Швейцарії, Італії, Іспанії та скандинавських країнах.
Клітини «Зарева» в США	Б. Винар	Клівленд	Організував роботу клітин в Клівленді, Сент-Пол, Чикаго, Нью-Йорку.

У 1955 р. М. Антонович звітувався про діяльність організації на загальних зборах «Зарева» в Європі, де були представники організації з Німеччини, Франції, США, Канади, Бельгії, Аргентини. Цей з'їзд проводив А. Жуковський і на ньому головою товариства було переобрано П. Дорожинського замість М. Антоновича, хоча останній і далі продовжував активно займатися справами організації в Канаді та США. 31 січня – 01 лютого 1956 р. на Всеамериканському з'їзді «Зарева» в Нью-Йорку М. Антонович звітував про видавничу діяльність як окрему ділянку роботи товариства і виступив із доповіддю «Пресово-видавничі спроби» [1, арк. 44]. Після того його діяльність в товаристві йде на спад. У 1954 р. редактором «Розбудови держави» стає Б. Винар, хоча М. Антонович ще лишається у складі редакційної колегії і останній номер журналу вийшов у 1958 р. за його редакцією. Зменшення активності М. Антоновича в діяльності товариства пояснюється тим, що після його переїзду до Канади, він намагається забезпечити родину на належному рівні, дружина в цей час навчається, опановуючи фах бібліотекаря, а тому Марко Дмитрович, працюючи і доглядаючи трьох малолітніх дітей, не завжди має достатньо часу для організаційно-наукової діяльності.

М. Антонович не полишав спроб відродити роботу «Зарева». Так, у листі до А. Жуковського від 23 червня 1959 р., він подає пропозиції щодо діяльності організації як студентського об'єднання. Серед основних тез було створити т. зв. сеньйорат зі старших членів-засновників «Зарева», утворити нові клітини товариства, які були б тематично актуальними, відродити видавництво журналу «Розбудова держави», а головним редактором обрати О. Зінкевича [3]. Проте, спроби активізації роботи членів товариства не мали позитивних наслідків.

Основною причиною припинення діяльності «Зарева» є те, що багато хто з його членів вже перестав бути студентом, «переріс» організацію, а тому кількість членів товариства зменшувалась. Сам М. Антонович пояснював в листі до П. Дорожинського від 9 січня 1971 р., чому відмовився очолювати «Зарево»: «Як ти напевне пригадуєш, я уступив (чи якщо хочеш сказати резигнував) з посту голови сеньйорату Зарева чи академічного Зарева у 1969 р., коли ніхто, крім Тебе і, здається, Любка Винара не відгукнувся на мій заклик відзначити 20-тиріччя нашої організації. Я не можу бути головою мертвої організації. Волю бути звичайним членом живої. Тому я дуже радо допоможу в організації з'їзду і в усякій праці Зарева, але поки не повіє новий вогонь, я від керівництва в організації рішуче відмовляюся, хоч дуже радо працюватиму для розбурхання ...» [2, арк. 1].

Остання згадка про діяльність «Зарева» в США припадає на 1982 р., адже більшість членів організації поступово стають активними діячами інших установ, організацій та товариств: Українського історичного товариства, Наукового товариства імені Шевченка в Америці та Української вільної академії наук.

Діяльність Студентського товариства національного солідаризму «Зарево», яка проходила у науковому, організаційному та видавничому напрямках була продуктивною і поширювалася на більшість країн Європи, Америки та Австралії, де були представлені українські емігранти. Робота різних фахових комісій полягала в організації конференцій, вечорів, видавництва різних збірників, публікацією праць у своїх же періодичних виданнях. Роль М. Антоновича в діяльності товариства від самого початку була значною. Він був одним із ідейних батьків товариства, головою комісії (літературної та Студій відродження України в XIX і XX ст.), постійним дописувачем періодичних видань товариства. Найактивніший період діяльності товариства припадає на першу половину 1960-х років, коли М. Антонович був провідником організації. Це відображається у звітах з роботи товариства та в спогадах одного із найактивніших учасників об'єднання Б. Винара. Завдяки діяльності товариства було закладено основи дружби між М. Антоновичем та Л. Винарем, що пізніше вилилось у їх плідну наукову співпрацю. Крім того, діяльність молоді в організації сприяла формуванню їх національної ідентифікації.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архів Українського Історичного Товариства (УІТ). Ф. «Спогади». Винар Б. Зарево і «Розбудова держави». Споми́ни. 75 арк.
2. Архів УІТ. «Архів М. Антоновича». Лист М. Антоновича до П. Дорожинського від 9 січня 1971 року. 1 арк.
3. Архів УІТ. «Архів М. Антоновича». Лист М. Антоновича до А. Жуковського від 23.06.1959 р. 1 арк.
4. Антонович М. В. Липинський і демократія. *Розбудова держави. Бюлетень Зарева*. Монреаль, 1953. Ч. 2 (10). С. 20–24.
5. Антонович М. Вступне слово. *Інформаційний листок літературної комісії*. Мюнхен, 1950. Ч. 2. С. 3–4.
6. Антонович М. До етимології назви слов'ян. *Розбудова держави*. Торонто, 1958. Р. X. Ч. 22. С. 64.
7. Антонович М. З останньої хвилини... *Листок дружби*. Монреаль; Лорейн. 1951. Ч. 6 (1). С. 11.
8. Антонович М. Звіт провідника «Зарева» за час від 21 травня 1950 до 30 червня 1951 рр. *Листок дружби*. Монреаль; Клівленд; Париж; Мюнхен. 1951. Ч. 7 (2). С. 10–14.
9. Антонович М. Історіософія Юліана Вассіяна (Спроба характеристики). *Розбудова держави. Бюлетень Зарева*. Клівленд, 1954. Р. VI. Ч. 1 (12). С. 2–11.
10. Антонович М. Нарис історії ЦЕСУС-у, 1921–45. Мюнхен; Нью-Йорк; Торонто, 1976. 57 с.
11. Антонович М. Наші завдання на ідеологічному фронті. *Бюлетень «Зарево»*. Мюнхен, 1949. Ч. 1. С. 18–24.
12. Антонович М. Нотатки про Свидницького. *Розбудова держави*. 1957. Р. IX. Ч. 20. С. 7–15.
13. Антонович М. Проф. д-р Микола Вікул. 1888–1935. Його життя й ідеологічна діяльність. *Розбудова держави*. 1955. Р. VII. Ч. 1 (16). С. 21–36.
14. Бокайло О. Громадська, культурна, наукова та освітня діяльність ОУАТНС «Зарево» на території США. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2015. Вип. 23. С. 72–79.

15. Бокайло О. «Бюлетень Зарево» та «Розбудова держави» як періодичні видання організації «Зарево». *Українська діаспора: проблеми дослідження: тези доповідей VIII Міжнародної наукової конференції, 27-28 вересня 2016 р. м. Острого. Острог, 2016. С. 334–337.*
16. Бокайло О. Вшанування пам'яті М.С. Грушевського організацією «Зарево». *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М.С. Грушевського: тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острог). Острог, 2016. С. 83–85.*
17. Бокайло О. Початковий етап діяльності організації «Зарево» (1949–1951 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2013. Вип. 20. С. 246–249.*
18. Винар Б. Моє життя – спомини. Денвер: Українське Академічне Видавництво, 2003. 548 с.
19. Винар Б. Хроніка. *Листок дружби*. Монреаль; Клівленд; Париж; Мюнхен, 1951. Ч. 7 (2). С. 40–42.
20. Винар Л. Історична Комісія «Зарева». *Смолоскип*. 1963. Т. 15. Ч. 3 (100). С. 12–13.
21. Голова ПУН полк. А. Мельник до проводу «Зарева». *Листок дружби*. Монреаль; Чикаго, 1951. Ч. 4–5. С. 1.
22. Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.] / Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. Париж; Нью-Йорк: Молоде життя; Львів; Київ: Глобус, 1955–1957. Т. 2. 800 с.
23. Жуковський А. Завдання та побудова централі українських студентських товариств «національного солідаризму». *Бюлетень «Зарево»*. Мюнхен, 1949. Ч. 1. С. 25–31.
24. Жуковський А. Сторінка комісії. Звіт з діяльності комісії «Зарева» від 25 травня 1950 р. до 01 червня 1951 р. *Листок дружби*. Монреаль; Клівленд; Париж; Мюнхен, 1951. Ч. 7(2). С. 26–27.
25. З діяльності «Зарева». *Листок дружби*. Монреаль; Лорейн, 1951. Ч. 6 (1). С. 5.
26. Корнійчук Л. Громадсько-політична та наукова діяльність Аркадія Жуковського : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Острог, 2012. 252 с.
27. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. Т. 2: Роки 1952–1975. Київ: Вид-во Олени Теліги, 1998. 128 с.
28. Наші позиції. До відома фізичним і правним членам «Зарева». *Листок дружби*. Монреаль; Чикаго, 1951. Ч. 4-5. С. 2.
29. Обіжник до Проводів правних членів, зв'язкових і фізичних членів ОУСТНС «Зарево». *Листок дружби*. Монреаль; Чикаго, 1950. Ч. 3. С. 6.
30. Плав'юк М. Зарево. Об'єднання Українських Академічних Товариств Національного Солідаризму. *Календар-альманах «Нового шляху» на 1953 рік*. Вінніпег, 1953. С. 104.
31. Стерчо П. Сторінка стипендійного фонду ім. О. Ольжича. Звідомлення з діяльності та фінансових оборотів за час від серпня 1950 р. по 30.6.1951. *Листок дружби*. Монреаль; Клівленд; Париж; Мюнхен, 1951. Ч. 7 (2). С. 28–36.
32. Хеленюк А. Любомир Винар як дослідник історії та історіографії: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2010. 243 с.
33. Янів В. Українська студентська преса (Історично-бібліографічний нарис). Із факсиміле найголовних сторінок 18 журналів. *Студії та матеріали до новішої української історії*. Мюнхен, 1983. Т. 2. С. 36–95.

References

1. Arkhiv Ukrainkoho istorychnoho tovarystva (UIT). F. «Spohady». Wynar B. Zarevo i «Rozbudova derzhavy». Spomynu. 75 ark.
2. Arkhiv UIT. «Arkhiv M. Antonovycha». Lyst M. Antonovycha do P. Dorozhynskoho vid 9 sichnia 1971 roku. 1 ark.
3. Arkhiv UIT. «Arkhiv M. Antonovycha». Lyst M. Antonovycha do A. Zhukovskoho vid 23.06.1959 r. 1 ark.
4. Antonovych M. V. Lypynskiy i demokratsiia. *Rozbudova derzhavy. Biuletyn Zareva*. Montreal, 1953. Ch. 2 (10). S. 20–24.
5. Antonovych M. Vstupne slovo. *Informatsiinyi lystok literaturnoi komisii*. Miunkhen, 1950. Ch. 2. S. 3–4.
6. Antonovych M. Do etymologii nazvy slovia. *Rozbudova derzhavy*. Toronto, 1958. R. X. Ch. 22. S. 64.
7. Antonovych M. Z ostannoii khvylyny... *Lystok druzhby*. Montreal; Lorein, 1951. Ch. 6 (1). S. 11.
8. Antonovych M. Zvit providnyka «Zareva» za chas vid 21 travnia 1950 do 30 chervnia 1951 rr. *Lystok druzhby*. Montreal; Klivlend; Paryzh; Miunkhen, 1951. Ch. 7 (2). S. 10–14.
9. Antonovych M. Istoriosofia Yuliana Vassiana (Sproba kharakterystyky). *Rozbudova derzhavy. Biuletyn Zareva*. Klivlend, 1954. R. VI. Ch. 1 (12). S. 2–11.
10. Antonovych M. Narys istorii TsESUS-u, 1921–45. Miunkhen; Niu-York; Toronto, 1976. 57 s.
11. Antonovych M. Nashi zavdannia na ideolohichnomu fronti. *Biuletyn «Zarevo»*, Miunkhen, 1949. Ch. 1. S. 18–24.
12. Antonovych M. Notatky pro Svydnytskoho. *Rozbudova derzhavy*. 1957. R. IX. Ch. 20. S. 7–15.
13. Antonovych M. Prof. d-r Mykola Vikul 1888–1935. Yoho zhyttia i ideolohichna diialnist. *Rozbudova derzhavy*. 1955. R. VII. Ch. 1 (16). S. 21–36.
14. Bokailo O. Hromadska, kulturna, naukova ta osvitiina diialnist OUATNS «Zarevo» na terytorii SSHA. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky»*. Ostroh, 2015. Vyp. 23. S. 72–79.
15. Bokailo O. «Biuletyn Zarevo» ta «Rozbudova derzhavy» yak periodychni vydannia orhanizatsii «Zarevo». *Ukrainska diaspora: problemy doslidzhennia: tezy dopovidei VIII Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii, 27-28 veresnia 2016 r. m. Ostroh*. Ostroh, 2016. S. 334–337.
16. Bokailo O. Vshanuvannia pamiati M.S. Hrushevskoho orhanizatsiieiu «Zarevo». *Mizhnarodna naukova konferentsiia do 150-littia M. S. Hrushevskoho: tezy dopovidei (17 veresnia 2016 r., m. Ostroh)*. Ostroh, 2016. S. 83–85.

17. Bokailo O. Pochatkovyi etap diialnosti orhanizatsii «Zarevo» (1949–1951 rr.). *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Serii «Istorychni nauky». Ostroh, 2013. Vyp. 20. S. 246–249.
18. Wynar B. Moie zhyttia – spomyny. Denver: Ukrainske Akademichne Vydavnytstvo, 2003. 548 s.
19. Wynar B. Khronika. *Lystok druzhby*. Montreal; Klivlend; Paryzh; Miunkhen, 1951. Ch. 7 (2). S. 40–42.
20. Wynar L. Istorychna Komisiia «Zareva». *Smoloskyp*. 1963. T. 15. Ch. 3 (100). S. 12–13.
21. Holova PUN polk. A. Melnyk do provodu «Zareva». *Lystok druzhby*. Montreal; Chikaho, 1951. Ch. 4–5. S. 1.
22. Entsyklopediia ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna: [v 11 t.] / Naukove tovarystvo imeni Shevchenka; hol. red. prof., d-r Volodymyr Kubiiiovych. Paryzh; Niu-York: Molode zhyttia; Lviv; Kyiv: Hlobus, 1955-1957. T. 2. 800 s.
23. Zhukovskyi A. Zavdannia ta pobudova tsentrali ukrainskykh studentskykh tovarystv «natsionalnoho solidaryzmu». *Biuletyn «Zarevo»*. Miunkhen, 1949. Ch. 1. S. 25–31.
24. Zhukovskyi A. Storinka komisii. Zvit z diialnosti komisii «Zareva» vid 25 travnia 1950 r. do 01 chervnia 1951 r. *Lystok druzhby*. Montreal; Klivlend; Paryzh; Miunkhen, 1951. Ch. 7 (2). S. 26–27.
25. Z diialnosti «Zareva». *Lystok druzhby*. Montreal; Lorein, 1951. Ch. 6 (1). S. 5.
26. Korniiichuk L. Hromadsko-politychna ta naukova diialnist Arkadiia Zhukovskoho: dys. ...kand. ist. nauk: 07.00.01. Ostroh, 2012. 252 s.
27. Maruniak V. Ukrainska emihratsiia v Nimechchyni i Avstrii po Druhii svitovii viini. T. 2: Roky 1952–1975. Kyiv: Vyd-vo Oleny Telihi, 1998. 128 s.
28. Nashi pozytsii. Do vidoma fizychnym i pravnym chlenam «Zareva». *Lystok druzhby*. Montreal; Chikaho, 1951. Ch. 4-5. S. 2.
29. Obizhnyk do Provodiv pravnykh chleniv, zviazkovykh i fizychnykh chleniv OUSTNS «Zarevo». *Lystok druzhby*. Montreal; Chikaho, 1950. Ch. 3. S. 6.
30. Plaviuk M. Zarevo. Obiednannia Ukrainskykh Akademichnykh Tovarystv Natsionalnoho Solidaryzmu. *Kalendar-almanakh «Novoho shliakhu» na 1953 rik*. Winnipeg, 1953. S. 104.
31. Stercho P. Storinka stypendiinoho fondu im. O. Olzhycha. Zvidomlennia z diialnosti ta finansovykh oborotiv za chas vid serpnia 1950 r. po 30. 6. 1951. *Lystok druzhby*. Montreal; Klivlend; Paryzh; Miunkhen, 1951. Ch. 7 (2). S. 28–36.
32. Kheleniuk A. Liubomyr Wynar yak doslidnyk istorii ta istoriohrafii: dys. ...kand. ist. nauk: 07.00.06. Kyiv, 2010. 243 s.
33. Yaniv V. Ukrainska studentska presa (Istorychno-bibliohrafichni narys). Iz faksymile naholovnykh storin 18 zhurnaliv. *Studii ta materialy do novishoi ukrainskoi istorii*. Miunkhen, 1983. T. 2. S. 36–95.

Отримано: 20.10.2019 р.

Прорецензовано: 01.11.2019 р.

Прийнято до друку: 05.11.2019 р.

e-mail: ignatusha1@yandex.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-29-49-53

Ігнатуша Г. Внесок Олександра Воронина у національне відродження України. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 29. С. 49–53.

УДК 94(477)-86«19/20»

Григорій Ігнатуша

ВНЕСОК ОЛЕКСАНДРА ВОРОНИНА У НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано діяльність представника української діаспори в США Олександра Воронина, що була спрямована на національне відродження України. Розглянуто створення та проведення ним передач на радіостанціях «Свобода» та «Голос Америки» протягом 80–90-х рр. XX ст. Окрема увага приділяється участі Олександра Воронина у відзначенні Тисячоліття хрещення України-Русі.

Ключові слова: Україна, діаспора, національне відродження, релігія, традиції.

Hryhorii Ihnatusha

ALEXANDER VORONYN'S CONTRIBUTION IN NATIONAL REVIVAL OF UKRAINE

The personality of Aleksandr Voronyn is almost not studied, and for this reason the author of the research has made an attempt to illustrate certain aspects of the life of this journalist, editor, clergyman and statesman. This article includes the analysis of the activities of Aleksandr Voronyn, the representative of Ukrainian diaspora in the USA, which was aimed for the national renaissance of Ukraine. His work in the Metropolitanate of UOC of the USA in South Bound Brook town and the first volume of the documentary publication "Martyrology of the Ukrainian Churches V. 1. The Ukrainian Orthodox Church", which was compiled by him, demonstrate his professional skills. The idea of organization of the religious and educational publishing house "Resurrection" belongs to A. Voronyn.

The article reviews the history of A. Voronyn's creation and hosting of broadcasts on such radio stations as "Svoboda" (he was a presenter of a series of programs "From the Chronicle of the Ukrainian Orthodox Church") and "Voice of America" (he carried out the preparation of the program "The Voice of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church Speaking", the first broadcast of which was opened by the Metropolitan of the Ukrainian Orthodox Church in the United States Mstyslav (Skrypnyk), who later became the Patriarch of the UAOC) during the 1980s–1990s. In this way, broadcasting was one of the ways of dialog between the Ukrainian diaspora and Ukraine, particularly during the time of the Soviet Union.

Particular attention is paid to the participation of Alexander Voronyn in the events dedicated to the celebration of the Millennium of Baptism of all Ukraine-Rus, which were held in the USA in 1985–1989. Voronyn prepared and made several reports devoted to focal points of Ukrainian church history at several scholarly conferences. He has also been the author of the texts and commentaries to the exhibition "The Icon in Ukraine", which was took place within the framework of the conference organized thanks to the Ukrainian Research Program of the University of Illinois (20-25 June 1988). The author considers and regards such activity as the apogee of his activity in the religious field.

It was concluded that A. Voronyn was a devoted patriot of Ukraine whose versatile activities (scholarly, educational, organizational, journalistic, charitable) were aimed at the revival and preservation of Christian values of the Ukrainian people and building a bridge between Ukraine and the Ukrainian Diaspora.

Key words: Ukraine, Diaspora, national revival, religion, traditions.

Проблеми взаємовпливів і взаємозв'язків українців у межах світової спільноти, України та її діаспори набули виразної актуальності в умовах розбудови української незалежної держави. Почали ак-

тивніше вивчатися й історичні аспекти цих зв'язків, як такі, що проливають світло на генезу і характер процесів зазначеної взаємодії.

Неабиякий інтерес викликають події, що передували проголошенню державної незалежності України і ролі у них української діаспори, її окремих представників, інституцій, спільнот. Ці події відбувалися в контексті конкретних історичних умов, специфічних складнощів і проблем. На них суттєво впливали обставини державно-політичних систем, ідеологічних позицій, комунікаційних можливостей. Комунікації між українством Радянського Союзу та діаспори мали значні складнощі. По-перше, через заборону вільного діалогу між громадянами СРСР та світом. По-друге – через технічні можливості, які тоді були значно нижчими. З огляду на це ми вкрай недостатньо знаємо про осіб української діаспори, які активно долучилися до українського відродження та стали його часткою. Пам'ятаючи про це, намагаймося пролити світло на активну діяльність творців відродження України, проявлену поза її межами. Лише таким чином можемо зруйнувати мур упередженості, який історично формувався у радянському суспільстві та відділяв Україну від її вірних синів.

Проголошення незалежності не було явищем спонтанним. Незалежність постала внаслідок тривалої боротьби за українську державність. Її прояви були різними, однак мали одну мету. Хтось брався до зброї та протягом тривалого часу прямим протистоянням намагався відстояти українську державність, але були також і інші патріоти – люди, які своїми думками та словом поступово формували усвідомлення необхідності самоідентифікації українства. Серед останніх був Олександр Воронин – талановитий журналіст, редактор, релігійний та громадський діяч. До розвідки про його діяльність нас спонукало питання, хто і яким чином наближав Незалежність України.

Особистість Олександра Воронина майже не досліджено. Йому присвячені лише короткі біографічні штрихи в рамках проекту «Енциклопедія української діаспори» [6] та окремі літературознавчі замальовки. Своім завданням вбачаємо ліквідацію цієї білої плями української історії. Варто говорити, що поштовхом до активізації національно-культурницької діяльності Олександра Воронина стала суспільно-політична ситуація в світі та в Радянському Союзі, зокрема.

На кінець 80-х років ХХ ст. посилювалися відцентрові тенденції в Радянському Союзі. Цей факт вселяв оптимізм у думки щирих патріотів та борців за незалежну Україну. Така ситуація стала потужним імпульсом діяльності Олександра Воронина. Він вбачав за можливе донести співвітчизникам в Україні свої просвітницькі, національно-релігійні, християнські, гуманістичні ідеї. Шляхом донесення цих ідей із-за океану він як журналіст, передусім, бачив радіохвилі. У такий спосіб Олександр Воронин намагався у межах свого розуміння та компетенції сприяти національному пробудженню українського радянського суспільства.

Олександрові Воронину випала нелегка доля. Ще за юнацьких років він змушений був покинути рідний край. Цьому були вагомі причини.

Батько Олександра – Олексій Варавва – був досить відомим письменником (псевдонім – Олекса Кобець). За його авторства побачили світ багато дитячих віршів, казок та оповідань, збірки «Ряст» та «Сходить сонце», роман «Люлі-люлі дитино», твір «Живім у згоді» та найбільша праця Олекси Кобця – автобіографічний роман «Записки полоненого» [1; 4]. Крім цього, Олексій Варавва здійснив чимало перекладів творів Льва Толстого та Максима Горького українською мовою.

На сьогодні нам добре зрозуміло, що будь-якому письменнику, який мав національні орієнтири складно було існувати в радянському суспільстві. Тим більше – творити у власному руслі, не дотримуючись лінії «Спілки письменників СРСР». Тому, шукаючи свободи для себе та своєї сім'ї, Олексій Варавва вирішив емігрувати. Це рішення довелося приймати за складних умов німецької окупації України під час Другої світової війни перед загрозою звинувачень у співпраці з редакцією газети «Нова Україна». Так почалася закордонна історія Олександра Воронина. Спершу була Німеччина, де Олександр отримав освіту у Богословській академії УАПЦ (м. Мюнхен), потім – США. Зі Сполученими Штатами Америки пов'язаний найтриваліший період в житті О. Воронина. Саме на теренах цієї країни він зумів реалізуватися як релігійний мислитель, літератор-професіонал та український патріот.

Професіоналізм О. Воронина проявився у його праці в митрополії УПЦ США у місті Саут-Баунд-Брук. Зокрема, завдяки його плідній праці як упорядника, побачив світ перший том потужного документального видання – «Мартирологія українських церков Т. 1. Українська Православна Церква» (1987 р.). Ця праця донині не втратила своєї інформативної і меморіальної вартості.

Талант Олександра добре характеризують його радіоефіри та журналістська діяльність, ідея організації релігійно-просвітницького видавництва «Воскресіння». Як великого патріота Олександра презентує благодійна та просвітницька діяльність.

З проголошенням курсу М. Горбачова на перебудову, в Радянському Союзі наприкінці 80-х років почалася демократизація суспільного життя. З одного боку, цей фактор значною мірою вплинув на зв'язок України з діаспорою. З іншого – став одним із чинників ліквідації КПРС та розпаду СРСР. Українці отримали змогу почути голос своїх співвітчизників з-за Океану, який доносили заборонені раніше радіохвилі, що щільно глушилися радянськими спецслужбами [5, с. 196].

Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. в радянській Україні вперше почули голос Олександра Воронина. Передачі за його участю випускали українські редакції всесвітньо відомих радіо – «Свобода» та «Голос Америки». Ці передачі були спрямовані на Україну й окреслювали один із найважливіших напрямків громадсько-релігійної діяльності Олександра Воронина: пробудження незалежної думки, національної гідності та утвердження загальнолюдських цінностей в радянському суспільстві. Засобом цього пробудження і предметом безпосередньої уваги О. Воронина стала популяризація замовчуваних і фальсифікованих радянською владою сторінок вітчизняної церковної історії. Зокрема, протягом 1989–1992 рр. на радіо «Свобода» він провів цикл передач «З літопису Української Православної Церкви».

Водночас О. Воронин здійснював підготовку щонедільної одногодинної програми «Говорить голос Української Автокефальної Православної Церкви», започаткованої радіостанцією «Голос Америки». Ця програма почала виходити у світ з Великодня 1989 р. Її допомагали готувати кілька журналістів української редакції «Голосу Америки». Першу передачу цієї програми відкрив Митрополит Української Православної Церкви (УПЦ) в США Мстислав (Скрипник) – майбутній перший Патріарх Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ). Він пояснив, що нова радіопрограма – «Це міст безпосереднього зв'язку з нашими братами і сестрами в Україні, які зберегли у своїх серцях любов до Бога і рідної Церкви та прагнуть її нового відродження» [7, с. 259]. Подібний спосіб спілкування між українською діаспорою та Україною поставав як один з небагатьох можливих. Адже Радянський Союз максимально обмежував своїх громадян від контактів із Заходом, а відтак – гальмував поширення вільної думки і плюралістичного світогляду.

Природно, що діаспора та західні громадські й державні інституції поширювали інформаційну роботу у царині релігії. Адже церква була традиційною суспільною організацією, а релігія – органічним виявом приватного та суспільного життя громадян у всіх країнах світу. Її соціальна значимість зберігалася віками. Лише у Радянському Союзі з часів утвердження більшовицького режиму впроваджувався гігантський соціальний експеримент позбавлення суспільства релігійності. Проти цього антиприродного експерименту радянських комуністів Захід поставав усіма можливими засобами солідарної протидії. Звернення до історії церкви в українських землях було покликом українському народові до історичної пам'яті та переосмислення маргінальної ролі, відведеної йому комуністичними вождями.

У зазначеному контексті готували радіопередачі й інші автори. Зокрема, у той самий час їх готував для українських слухачів відомий греко-католицький діяч Атанасій Великий. Його передачі «З літопису християнської України» регулярно виходили в ефір на радіо «Ватикан». Згодом їх матеріал автор упорядкував та опублікував серійним виданням [2].

Подібним чином з лекціями-нарисами в радіоефірі виступав для православного загалу і Олександр Воронин. Він також мав ідею опрацювати та видати радіо-скрипти у формі окремої книжки. Проте цей задум, на жаль, так і не здійснився. Завдяки згаданим передачам голос О. Воронина став пізнаваним. У нього сформувалася широка слухачька аудиторія. Передачі слухали як віруючі, так і «невіруючі».

Свідченням громадського визнання Олександра Воронина в Україні вже в переддень державної незалежності стало використання його праць, цитування його висловлювань, публікація його історико-публіцистичних доробків на шпальтах однієї з найпрогресивніших газет «Літературна Україна» [3]. Старші покоління добре пам'ятають, як охоронці радянського політичного режиму докладали зусиль, аби нейтралізувати вплив небезпечного для себе живого інформаційного потоку. Примітною у цьому відношенні вбачаємо згадку прізвища О. Воронина на сторінках «Прес-бюлетеня», що поширювався з центру таємними каналами обкомам партії напередодні краху КПРС та розвалу СРСР. «Прес-бюлетень» містив «єдиноправильні» оцінки суспільних явищ і подій, які відбувалися за кор-

доном СРСР і мали відношення до життя українців в УРСР та в усьому світі. Посеред іншого він характеризував діяльність зарубіжних радіостанцій, спрямованих на Україну, як «підривні радіоголоси». Навіть подавав спеціальні статті про них. У № 10 такого «Прес-бюлетеня» за 1989 р. повідомлялося, з посиланням на тижневик «Українські вісті» (Нью-Йорк) від 9 липня, що 30 квітня 1989 р. Українська Православна Церква у США розпочала радіопередачі, спрямовані на УРСР. Вони репрезентували окрему програму «Голос УАПЦ». Її головним редактором був Олександр Воронин. Наведений факт переконує, що думки та ідеї, якими жив Олександр Воронин, і якими ділився зі своїми далекими співвітчизниками, були вкрай небезпечними радянській системі. Їх боялися. Їх намагалися нейтралізувати. Вони наповнювали русло української ідентичності та наближали воскресіння національної свідомості.

Далеко від батьківщини, за Океаном, Олександр Воронин зумів розгорнути активну різновекторну діяльність, маючи на меті відродження глибоких національних традицій українського народу та його християнських цінностей. Маємо свідчення щодо участі Олександра Воронина у наукових заходах з приводу відзначення 1000-ліття хрещення Русі, які пройшли у Сполучених Штатах Америки у 1985–1989 рр. Олександр Воронин був учасником першої з конференцій, організованої за океаном Комітетом наукового відзначення ювілею тисячоліття християнства Русі-України 1988–1989 рр. Конференція відбулася 15–17 червня 1985 р. в американському містечку Саут-Баунд-Брук. Як відомо, це місто є центром Української Православної Церкви у США. Саме там знаходиться всесвітньо відомий осередок УПЦ: церква-пам'ятник св. апостола Андрія Первозванного, цвинтар-пантеон, бібліотека, книжковий склад, музей, Дім української культури, семінарія св. Софії та адміністративний центр з канцелярією Консистоії – осідок митрополитів – першоієрархів українських церков в США.

Магістр богослов'я Олександр Воронин був серед перших доповідачів на цій поважній за складом учасників та важливій за проблематикою конференції. Він виступив із доповіддю «Християнство і народ, перших сто років» [8, с. 488]. Заявлена тематика підкреслює намагання автора осмислити сутнісні питання взаємодії та інтеграції християнської віри з давньоруським суспільством, шляхи, способи та результати формування релігійної свідомості на християнських засадах. Вона характеризує О. Воронина як науковця, котрий прагнув до з'ясування глибинної природи суперечливих питань, реконструкції соціального контексту історичних подій, встановлення їхньої української специфіки.

У червні 1988 р. О. Воронин взяв участь у ще одному поважному науковому заході з нагоди 1000-ліття хрещення Русі. Це була конференція, яку організували завдяки Українській дослідницькій програмі Іллінойського університету 20–25 червня 1988 р. Директором заходу виступав професор Іллінойського університету Дмитро Штогрин. О. Воронин задекларував себе у програмі конференції незалежним дослідником із міста Сільвер Спрінг зі штату Меріленд. Він виступив з промовою «Константинополь і православна церква в Україні після Переяслава». Цю доповідь автор виголосив українською мовою. Цікава деталь. У ході конференції експонувалася виставка «Ікона в Україні». Її репрезентувала фундація родини Чопівських під керівництвом Славка Новицького. Автором текстів і коментарів до цієї виставки був також Олександр Воронин [8, с. 499].

5 серпня 1988 р. науково-духовною доповіддю на тему «Православна церква на Україні після Переяславської домови» Олександр Воронин відкрив наукову конференцію у Баунд-Бруку [8, с. 500]. Тими днями – 5-7 серпня Українська Православна Церква у США і діаспорі урочистими святкуваннями завершувала Святий ювілейний рік, проголошений з нагоди тисячоліття хрещення Русі-України [8, с. 65].

Тематика наукових доповідей О. Воронина у 1988 р. свідчила про його увагу до вузлових моментів української церковної історії, усталення його наукового інтересу до проблематики історії церкви часів визвольної війни українського народу середини XVII ст. Цю проблематику, як і проблематику християнізації Русі, варто віднести до ключових для розуміння змін у релігійній свідомості українського суспільства. Відмінними були хронологічні рамки предмета дослідження. Вони свідчили про пізнавальний рух науковця від однієї до іншої вагової проблеми історії української церкви та розуміння ним значимості аналізованих подій середини XVII ст. Саме ці події справили потужний вплив на подальший хід української історії ранньомодерної доби та пізнішого часу.

Під час ювілейних заходів з нагоди тисячоліття хрещення Русі, Олександр Воронин покликувався високими почуттями свого християнського обов'язку, почуттями сина України, почуттями людини і громадянина. Він був активний у громадсько-церковній роботі, органічно використовував свої науко-

ві знання у практиці відродження церкви в Україні. Зазначена діяльність виступає піком релігійної активності Олександра Воронина.

Таким чином, робота Олександра Воронина у митрополії УПЦ США у місті Саут-Баунд-Брук була працею активного, різностороннього, непересічного релігійного діяча. Ця активність була постійною, але особливо виразно ми її спостерігаємо від 80-х років ХХ ст., в момент відзначення Тисячолітнього ювілею хрещення України-Русі. Саме тоді найбільшим чином проявився його яскравий релігійно-дослідницький, популяризаторський, організаторський, просвітницький талант.

Журналістська діяльність Олександра Воронина найпершим чином була спрямована на Україну. Він мав чітку і високу мету – просвітити українство, донести до широкої слухацької аудиторії загальнолюдські християнські цінності. Справа, яку робив О. Воронин була вкрай важливою, враховуючи умови в яких жили українці. Кінець 80-х рр. ХХ ст. був непростим часом в економічному та національно-культурному сенсі. Через свої радіопередачі Олександр намагався підтримати співвітчизників, вселити в них віру на гідне життя у вільній незалежній державі, в якій будуть вшановані загальнолюдські цінності, національно-культурної ідеали, демократичні свободи. Його прагнення нам зрозумілі. Олександр Воронин мав на меті збудувати місток єднання між українцями України та українцями діаспори.

Список використаних джерел та літератури:

1. Варавва О. Олекса Петрович Варавва-Кобець – людина. В кн.: Кобець О. *Коли задзвонить великий дзвін. Оповідання, спогади*. Черкаси: Сіяч, 1993. С. 3–7.
2. Великий А. Г., ЧСВВ. З літопису християнської України. Рим; Львів: Місіонер, 1998. Т. I: IX–XI ст. 278 с.
3. Воронин О. Автокефалія Української Православної Церкви. *Літературна Україна*. 1991. 10 жовтня.
4. Дорошенко Т. Олекса Кобець: талант – у багатогранності поета, прозаїка, драматурга, перекладача і педагога. Дніпрова Зірка. Канівський тижневик. 1 травня 2011. URL: <http://dniprowazirka.com.ua/page.php?c=1840> (дата звернення: 15.10.2016).
5. Каганов Ю. О. «Ворожі голоси»: ідеологічне протистояння на радіохвилях у радянській Україні (друга половина ХХ ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2013. Вип. XXXV. С. 193–201.
6. Маркус В. Воронин Олександр. *Енциклопедія української діаспори* / гол. ред. В. Маркус, співред. Д. Маркус. Нью-Йорк; Чикаго, 2009. Кн. 1. С. 132.
7. Степовик Д. Патріарх Мстислав: життя і архіпастирська діяльність. Київ: Мистецтво, 2007. 448 с.
8. Тисячоліття Християнства в Україні. Урочистості 1988 року / гол. ред. Осип Зінкевич. Нью-Йорк: Крайовий комітет Тисячоліття Християнства в Україні, 1992. 524 с.

References

1. Varavva O. Oleksa Petrovych Varavva-Kobets – liudyna. V kn.: *Kobets O. Koly zadzvonyt velykyi dzvin. Opovidannia, spohady*. Cherkasy: Siiach, 1993. S. 3–7.
2. Velykyi A. H., ChSVV. Z litopysu khrystyianskoi Ukrainy. Rym; Lviv: Misioner, 1998. T. I: IX–XI st. 278 s.
3. Voronyn O. Avtokefaliia Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy. *Literaturna Ukraina*. 1991. 10 zhovtnia.
4. Doroshenko T. Oleksa Kobets: talant – u bahatohrannosti poeta, prozaika, dramaturha, perekladacha i pedahoha. *Dniprova Zirka. Kanivskiy tyzhnevyyk*. 1 travnia 2011. URL: <http://dniprowazirka.com.ua/page.php?c=1840> (data zvernennia: 15. 10. 2016).
5. Kahanov Yu. O. «Vorozhi holosy»: ideolohichne protystoiannia na radiokhvyliakh u radianskii Ukraini (druha polovyna XX st.). *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Zaporizhzhia, 2013. Vyp. XXXV. S. 193–201.
6. Markus V. Voronyn Oleksandr. *Entsyklopediia ukrainskoi diaspory* / hol. red. V. Markus, spivred. D. Markus. Niu-York; Chykaho, 2009. Kn. 1. S. 132.
7. Stepovyk D. Patriarkh Mstyslav: zhyttia i arhipastyrskia diialnist. Kyiv: Mystetstvo, 2007. 448 s.
8. Tysiacholittia Khrystyianstva v Ukraini. Urochystosti 1988 roku / hol. red. Osyp Zinkevych. Niu-York: Kraiovyi komitet Tysiacholittia Khrystyianstva v Ukraini, 1992. 524 s.

Отримано: 26.11.2019 р.

Прорецензовано: 01.12.2019 р.

Прийнято до друку: 05.12.2019 р.

e-mail: alla.atamanenko@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-29-54-65

Атаманенко А. Роль закордонних українців в українській публічній та культурній дипломатії: історичний і сучасний аспекти. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 29. С. 54–65.

УДК 94(477).15

Алла Атаманенко

РОЛЬ ЗАКОРДОННИХ УКРАЇНЦІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ПУБЛІЧНІЙ ТА КУЛЬТУРНІЙ ДИПЛОМАТІЇ: ІСТОРИЧНИЙ І СУЧАСНИЙ АСПЕКТИ

У статті авторка, враховуючи широту запропонованої проблеми, намагається оглядово розглянути в історичному та сучасному контекстах роль та напрями діяльності закордонних українців у поширенні інформації про Україну (що вона пропонує сприймати як своєрідні прояви публічної та культурної дипломатії), в різні періоди існування української державності та за її практичної відсутності. Аналіз історії вивчення питання, оглядовий розгляд теоретичної основи дозволив їй зробити висновок про недостатність уваги українських дослідників до проблеми та особливості оцінки внеску саме закордонного українства у формування та реалізацію явища. Водночас аналіз західних досліджень говорить про значну увагу до вивчення ролі етнонаціональних діаспор у публічній та культурній дипломатії країн походження. Авторка доводить, що усвідомлення актуальності цього напрямку призводить до активізації практичної співпраці дипломатів із представниками українських громад та організацій для інформування суспільства країн перебування про Україну.

Публікація містить також стислий аналіз історії та сучасного виміру закордонного українства, що є суб'єктом публічної та культурної дипломатії. Авторка розглядає сутність хвиль української еміграції, пропонує власний підхід до традиційного розуміння цього явища, аналізує відмінності поколінь українців за кордоном, пропонує узагальнення особливостей сучасного світового українства. Логічним в контексті статті є також запропонований аналіз можливостей сучасних експатріантів у розвитку української публічної та культурної дипломатії, а також документальної бази, що визначає готовність України співпрацювати із ними в межах відповідних державних програм.

Ключові слова: закордонні українці, українська діаспора, публічна дипломатія, культурна дипломатія.

Alla Atamanenko

THE ROLE OF UKRAINIANS ABROAD IN UKRAINIAN PUBLIC AND CULTURAL DIPLOMACY: HISTORICAL AND MODERN ASPECTS

The circumstances, in which Ukraine began to encounter Russian aggression, require not only actively informing its population about the events that are taking place, but also the world community about our country. Such informing is done not only through official diplomacy but also through communication activities of the public, organizations, business, art circles, which, in the scientific space, has been titled public and cultural diplomacy.

In the article, given the breadth of the proposed problem, in a historical and contemporary contexts, the author attempts to review the role and directions of activity of the Ukrainians abroad in disseminating information about Ukraine (which she proposes to take as a kind of manifestations of public and cultural diplomacy), in different periods of existence of Ukrainian statehood or its absence. The analysis of the history of the issue research as well as review of the theoretical basis allowed her to conclude that the Ukrainian researchers' lack of attention to the problem and the peculiarities of assessing the contribution of Ukrainian expatriates to the formation and realization of the phenomenon. At the same time, the analysis of Western studies shows that considerable attention is paid to the study of the role of ethnonational Diasporas in the public and cultural diplomacy of their countries of origin. The author argues that the realization of the significance of the development of this area leads

to the intensification of practical cooperation between diplomats and representatives of Ukrainian communities and organizations to inform the society of the host countries about Ukraine.

The publication also contains a brief analysis of the history and the contemporary dimension of Ukrainian communities abroad, which are the subjects of public and cultural diplomacy. The author examines the essence of the waves of Ukrainian emigration, proposes her own approach to the traditional understanding of this phenomenon, analyzes the differences between generations of Ukrainians abroad, and proposes a generalization of features of the contemporary Ukrainian diaspora. The analysis of the possibilities of contemporary Ukrainians abroad in the development of Ukrainian public and cultural diplomacy, as well as a documentary basis that determines Ukraine's willingness to cooperate with Ukrainian expatriates within the relevant state programs is logical in the context of the article.

Key words: *Ukrainians abroad, Ukrainian diaspora, public diplomacy, cultural diplomacy.*

У сучасних умовах безперечно актуальною є розробка теоретичних засад та вивчення української публічної та культурної дипломатії. Публічна та культурна дипломатії протягом тривалого часу використовуються урядами багатьох країн для формування позитивної думки про країну в світовій спільноті чи спільноті країни-цілі. Позитивний образ країни, що побутує серед населення, сприяє розв'язанню багатьох питань, як політичних, так і економічних на рівні офіційної дипломатії. Одними із суб'єктів публічної дипломатії виступає діаспора країни-донора, й закордонні українці тут не є винятком. Тому **метою дослідження** буде визначення ролі й можливостей закордонного українства у розвитку публічної та, як її інструмента, культурної дипломатії в історичному та сучасному аспектах.

Історія вивчення проблеми. Про публічну та культурну дипломатію України йдеться вже понад десятиліття, при чому як на практичному (з різним рівнем успіху), так і теоретичному рівнях. Втім, переважаюча кількість праць, в яких розглядаються різні аспекти публічної та культурної дипломатії з'явилася протягом останніх чотирьох – п'яти років, що свідчить про актуальність наукового осмислення як самого явища, так і проблем його практичної реалізації в умовах російської гібридної агресії проти України. Однією із перших аналітичних записку про значення для України досвіду функціонування європейських інститутів культурної дипломатії, оприлюднену на сайті Національного інституту стратегічних досліджень в жовтні 2014 р. підготувала аналітик цієї інституції О. Розумна [26], яка сьогодні в Україні є однією із провідних фахівчинь у цій галузі.

Різнобічно культурна дипломатія, в т.ч. й діяльність у цій сфері закордонного українства, розглядається в публікаціях журналу «Агора» Київського офісу Інституту Кеннана. Зокрема, з цього погляду важливим є випуск 16 «Зброя та культура як чинники зовнішньої політики України», в якому вміщено аудит результативності культурної дипломатії України, зроблений науковцями, громадськими діячами та, що важливо для нашої публікації, представниками закордонного українства [1]. В контексті нашої статті є цікавими спостереження О. Розумної про роботу громадського проекту – Українського інституту в Швеції, який став успішним починанням у сфері української культурної дипломатії, що було реалізоване поза державною підтримкою, а також про розбудову заснованої у липні 2015 р. організації *Global Ukraine* [39], (мережі публічної дипломатії *Global Ukrainians*) під загальним керівництвом Віолети Москалу, що стало залученням «потужного ресурсу іміджевої політики» – українських експатріантів [25]. Важливою є й згадка авторки про створення протягом 2013–2015 рр. близько 50 нових волонтерських рухів представниками «останньої хвилі» – «молоди-ми експатріантами з глобальним світоглядом, високими компетенціями, знаннями іноземних мов, інтегрованими у бізнес та освіту» [25].

Спостереження О. Розумної про потребу використання державою досвіду налагодженої завдяки активності українських експатріантів тривалої культурної присутності у світі через діяльність академічних осередків з дослідження українознавчої проблематики (кафедри українознавства в університетах різних країн, академічні та університетські установи: Український науковий інститут Гарвардського університету, Канадський інститут українських студій, Український вільний університет та ін.) [25, с. 47] є цілком слушним, але потребує невеликого коментаря, зокрема, стосовно кафедр українознавства. Останні можна поділити на чотири основні категорії: 1) кафедри, створені в країнах із зрілими діаспорами (Канада, Австралія, певною мірою – США), фінансування яких відбувається спільно громадою та державою, відповідно до укладених угод та внутрішнього законодавства; 2) кафедри або центри українознавства, створені у країнах ЄС, фінансування яких часто здійснюється університетами самостійно (при цьому частину кафедр було засновано, особливо на території країн

«соціалістичного табору», в радянські часи) або в межах програм, що забезпечують права етнопонаціональних меншин; 3) університетські центри, які є приватними та фінансуються лише за рахунок оплати за навчання та пожертв благодійників та 4) кафедри українознавства, що існують / існували в університетах пострадянського простору, значна частина яких сьогодні не має достатнього фінансування, а ентузіасти, що готові там працювати, виконують інші функції. В першу чергу тут йдеться про кафедри і центри, які далеко не завжди фінансуються державою. Без фінансування та підтримки (а іноді – заснування нових) Україною українознавчих центрів, за потреби – їх популяризації у країнах розташування (sic!) вони існувати не зможуть. Таким чином, роль кафедр україністики у поширенні знань про Україну є значною, але між цими українознавчими центрами існують відмінності, пов'язані із тим, якою є етнополітика країни розміщення. Вплив на функціонування українознавчих центрів мають також зміни, що відбуваються в українській закордонній громаді, вивчення яких може стати темою окремого дослідження.

Іншою важливою публікацією 16-го випуску «Агори», що безпосередньо стосується нашої теми, є стаття Н. Мусієнко, в якій авторка аналізує українську культурну дипломатію в США у 2014–2016 рр. [14]. У відповідь на власне питання щодо носіїв української культурної дипломатії в цій дуже важливій для України державі авторка справедливо стверджує, що лідером процесу є українська діаспора у всій своїй різноманітності [14, с. 90] і на основі фактів яскраво доводить це твердження.

У 2016 р. вийшов збірник науково-експертних матеріалів «Політика культурної дипломатії: стратегічні пріоритети для України», який містив аналітичну доповідь О. Розумної «Культурна дипломатія України: стан, проблеми, перспективи» та матеріали круглого столу, що відбувся в Національному інституті стратегічних досліджень. У першому розділі доповіді аналізується досвід європейських практик з інституалізації культурної дипломатії, у другому – зроблено аналіз міжнародної присутності української культури, у третьому пропонуються стратегічні напрями розвитку культурної дипломатії України. Для нашої статті важливими є кілька аспектів доповіді. Розуміння авторкою основних складових культурної дипломатії, особливостей функціонування інституцій культурної дипломатії, сприяють формуванню бачення умов та напрямів, за якими відбувається та має відбуватися ця інституційна розбудова. Авторка справедливо вважає необхідною всебічну, в т.ч. і фінансову, державну підтримку функціонування установ, підпорядкування відомствам у закордонних справах [24, с. 6–7]. О. Розумна переконує, що реформатування потребує діяльність культурно-інформаційних центрів [24, с. 11–12], а також знову розглядає можливості українських експатріантів як ресурсу іміджевої політики та культурної дипломатії, зупиняючись на стислому аналізі законодавчої бази співпраці із закордонними українцями, критично аналізує «Державну програму співпраці із закордонними українцями на період до 2015 року», вважаючи, що програма, скерована на «задоволення мовно-освітніх та культурних потреб», втім, не передбачала заходів зі стимулювання розвитку спільних культурних і освітніх проектів, а також розбудови комунікативної платформи світового українства [24, с. 14]. Важливим є бачення дослідницею ролі громадських організацій та об'єднань, які виступають не об'єктом, а суб'єктом іміджевої політики та просування інтересів України в світі [24, с. 14].

Окремий підрозділ доповіді присвячено короткій характеристиці діяльності Українського інституту в Швеції [24, с. 19–20], але найважливіше, що традиційно для такого різновиду аналітичних матеріалів доповідь містить важливі рекомендації, які також стосуються закордонного українства. Зокрема, О. Розумна пропонує інститутам влади залучити активних представників громад українців за кордоном до розробки «Стратегії політики культурної дипломатії», залучити українські громади до виконання моніторингу ефективності діяльності культурно-інформаційних центрів України в країнах світу, налагодження механізмів координації зусиль з Українським інститутом у Швеції та іншими громадськими ініціативами, що є дієвими за кордоном, а Міністерству освіти та науки України ініціювати створення спеціалізованого курсу з культурної дипломатії для навчальних закладів України (із залученням представників різних українських громад світу) [24, с. 42].

Стосовно останнього зауважимо, що підтримуючи цю ідею та враховуючи сучасні можливості автономії університетів, вважаємо за потрібне відмовитись від залучення Міністерства освіти та науки до підготовки такої навчальної дисципліни чи програми до неї (що дозволить уникнути зайвої формалізації процесу). Потрібно сприяти розробці авторських курсів відповідного спрямування, із значною часткою практичної роботи студентів. Крім того, навіть якщо б не йшлося про створення окремої освітньо-професійної програми з публічної та культурної дипломатії для підготовки фахівців-міжнародників, що спеціалізувалися б на виконанні таких завдань, на факультетах міжнародних

відносин варто ввести викладання навчальних дисциплін, що давали б знання про українських експатріантів, знайомили з історією та сучасним станом закордонного українства, основами етнополітики країн-реципієнтів найбільших громад українців, внеском закордонних українців у розвиток світової культури, висвітлювали можливості синергії зусиль в рамках промоції української культури та іміджевих проєктів, співпраці в напрямі публічної дипломатії. Навчальні дисципліни, що готують майбутніх співробітників дипломатичних установ України до співпраці з діаспорою вже викладалися на магістеріумі Дипломатичної академії України імені Геннадія Удовенка при МЗС України (відомою дослідницею світового українства, філологинею, дипломаткою та громадською діячкою Наталією Колесніченко-Братунь, яка опублікувала цікаву статтю про підходи до співпраці української дипломатії зі світовим українством [10], навчальний посібник [11] та підручник до цієї дисципліни [12]) та на магістерській програмі «Міжнародні відносини» факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія».

Крім того, відзначимо, що в багатьох дослідженнях з історії формування організацій та діяльності закордонних українців у країнах світу, працях, присвячених вивченню політичної ролі української діаспори в країнах поселення, коли вони стають суб'єктом політики, а також міжнародному та етнічному лобізму висвітлюються (при цьому автори далеко не завжди користуються відповідною термінологією) ті чи інші аспекти участі експатріантів у публічній / народній та культурній дипломатії. Таких досліджень є доволі багато (серед них дуже близькими до тематики є монографії Д. Веденєєва, О. Ковальчук та Т. Марусик, І. Матяш, В. Піскун, статті І. Ключковської, Н. Терентьєвої, А. Тертичної та ін.). Факти, наведені в них, стануть у нагоді при можливій підготовці монографії з цієї тематики, а в нашій роботі будуть згадуватися за потреби.

Історичні моделі української публічної / культурної дипломатії. Історичному аспекту розвитку української культурної дипломатії присвячені праці, що з'явилися у зв'язку із відзначенням у 2019 р. 100-ліття європейського турне Українського республіканського хору, створеного у січні 1919 р., за розпорядженням Симона Петлюри, під керівництвом Кирила Стеценка та Олександра Кошиця. Гастролі мали на меті через пісню інформувати світ про Україну та її культуру [8]. Київською дослідницею і журналісткою Т. Пересунько було віднайдено та опрацьовано документи, що пов'язані з цією подією, видано низку публікацій, в т.ч. й книжкового формату, оприлюднено ряд інтерв'ю на різних інтернет-ресурсах. Спираючись на праці відомого американського дослідника культурної дипломатії Мілтона Каммінгса (Milton C. Cummings), в одному з них авторка говорить про історичну модель національної (не лише, але в тому числі, української) культурної дипломатії [32]. За цитованим Т. Пересунько М. Каммінгсом, модель базується на трьох основних складових: 1) підтримка найвищих державних посадовців; 2) законодавча база в галузі культурної дипломатії та 3) інституційна основа [32].

З цієї точки зору турне Українського республіканського хору є яскравою історичною моделлю, пов'язаною із культурною дипломатією, де суб'єктність значною мірою зберігає держава. Водночас, зауважимо, що маємо й іншу – «бездержавну», «народну» – історичну модель функціонування публічної дипломатії, що цілком вписується в погляд на неї з точки зору згаданої вище громадянської (від громадянин, англ. citizen) дипломатії. Світове українство в сфері публічної / народної дипломатії часто виступає її суб'єктом без підтримки держави, досягаючи мети завдяки діяльності громадських організацій, які лобіюють інтереси держави, а за умови її відсутності чи бездіяльності – інтереси етносу чи нації (в т.ч. на етапі її формування). Тому, не менш важливим питанням у цьому контексті є становлення історичної моделі / моделей публічної та культурної дипломатії, коли діаспора (переважно західна) діяла з метою ознайомлення світової громадськості та істеблїшменту країн поселення з Україною за радянських часів.

Українці в цьому подібні до інших народів, в історії державності яких були періоди, коли використання інструментів публічної та культурної дипломатії не мало державної підтримки. В радянський період історії переважно не йшлося про створення державними чи дипломатичними представниками самостійного, відірваного від образу СРСР, образу України, відмінного від загального радянського, зденационалізованого. Образ, який творився за радянських часів дипломатами, танцювальними та хоровими творчими колективами, частіше мав етнічне, фольклорне забарвлення і те, що функцію представлення України, її історії, культури, мистецтва в таких умовах часто брали на себе представники світового українства, є цілком логічним. З іншого боку, безперечно, така діяльність була потрібна

для збереження власної ідентичності української громади, запобігання асиміляції в іншомовному та інокультурному середовищі.

Ще одним питанням, що стосується публічної дипломатії закордонного українства, є оцінка діяльності Державного Центру УНР в екзилі, існування якого (до 1992 р., коли останній Президент УНР в екзилі М. Плав'юк з членами уряду передали інсигнії Української держави першому Президентові незалежної України Л. Кравчуку) було скероване на представлення Української держави, хоча зі зрозумілих причин він міг діяти лише як громадська організація, в т.ч. й у сфері публічної дипломатії [16; 17; 18]. Дослідники історії української дипломатії розкривають діяльність дипломатичних представництв, місій та консульств Української держави на різних етапах її функціонування [4; 5], до 1924 р. [13] та в той час, коли Українська держава формально не існувала в межах власних кордонів. Відомо також про намагання українських емігрантів у Європі відстоювати інтереси України на міжнародній арені в рамках інституцій Ліги націй [20, с. 305–328].

Таким чином, діяльність закордонних українців у радянські часи певною мірою готувала ґрунт для сприйняття України зі здобуттям нею незалежності, хоча зрозуміло, що без зусиль держави, значення подій, що в ній відбуваються, така діяльність не могла повноцінно представити тодішню радянську республіку. З постанням незалежної України довгий час зарубіжні українці, зокрема в США, Канаді чи інших країнах все ще виконували функцію суб'єкта публічної та культурної дипломатії, для ознайомлення з Україною громадськості країн-реципієнтів. Крім того, лідери провідних громадських організацій закордонного українства намагалися допомогти незалежній Україні отримати міжнародну підтримку в її боротьбі у відстоюванні незалежності. Отже, друга, бездержавна, історична модель функціонування української публічної дипломатії складається з наступних чинників: 1) сформована українська ідентичність українських емігрантів; 2) українська інституційна основа в рамках держави-реципієнта; 3) законодавство країни-реципієнта та легітимізація співпраці громадських організацій діаспор у міжнародних організаціях, що дозволяє проводити відповідну діяльність.

Українська спільнота за кордоном як суб'єкт розвитку публічної та культурної дипломатії.

Громади закордонних українців у різних країнах сьогодні відрізняються кількісно (офіційну інформацію щодо кількісних показників можна знайти на сайті МЗС [27]), різною є історія їх формування, функціонування, ступінь інтеграції в суспільство країни поселення (як особистісний, так і інституційний), що частково визначає рівень впливовості в суспільстві та можливості реалізації власних прав етнопонаціональної меншини, що також залежить від законодавства країни перебування. В деяких країнах Центрально-Східної та Східної Європи, що мають спільні з Україною кордони, українська спільнота сьогодні складається з автохтонів, що користуються правами національних та етнічних меншин, та представників міграційної хвилі часів незалежності. В інших країнах можна зустріти представників різних міграційних хвиль та/або їх нащадків. При цьому в цих та інших країнах частина членів громади може залишатися громадянами України, і не лише тому, що через певні умовності не може одержати громадянство країни-реципієнта, а через небажання, духовні та інші зв'язки з Батьківщиною [30, с. 150]. У країнах зі значною сучасною трудовою міграцією (зокрема, в Польщі, Чехії тощо) громадяни України можуть бути більшістю у зіставленні з громадянами країни-реципієнта українського походження. Це також означає, що, з одного боку, не всі вони, на жаль, були чи є зорганізованими й активними в громадському житті. З іншого боку, поштовхом до згуртування можуть слугувати різні фактори: події в Україні, активна об'єднуюча діяльність посольства тощо. Спостерігаємо, що в деяких країнах із попередньо пасивним українством частина спільноти зорганізувалась у громадські організації на хвилі патріотизму і вони активно підтримують Україну в умовах російської гібридної агресії [30], в т.ч. й у рамках публічної дипломатії. Але зауважимо, що історія взаємодії закордонного українства з Україною демонструє, що, по-перше, активність та ефективність підтримки певною мірою залежить від сприйняття лідера Української держави, по-друге, особливо в умовах гібридного конфлікту, відбувається цільова підтримка потреб армії, ветеранів, постраждалого в результаті воєнних дій населення, дітей, бранців Кремля та ін., незалежно від ставлення до керівництва держави.

В історичному контексті емігранти з України протягом довгого часу відігравали роль суб'єкта публічної та культурної дипломатії. Питання про міграційні хвилі з України потребує докладної уваги, але не є основним у нашій статті. Дослідники традиційно називають чотири міграційні хвилі на Захід, хоча останнім часом все активніше звучать голоси на користь існування п'ятої хвилі (авторка цієї статті у 2014–2015 рр. також зверталась до цього питання [2, с. 8]). Сьогодні дехто навіть чітко

називає дату її початку – 2013 р. [36, с. 165], частина ж дослідників підтверджує цю думку на прикладі конкретної країни [30, с. 155].

Хоча хвилі української міграції традиційно поділяють на «економічні» (перша та четверта) та «політичні» (друга і третя) зауважимо, що в питаннях лобювання проблем українців батьківщини або ж практики різних форм участі у публічній та культурній дипломатії себе проявила кожна з них. Крім того, можна говорити про достатньо високий рівень освіченості українських емігрантів, що належали до різних міграційних хвиль (хіба що за винятком першої), що створює своєрідну інтелектуальну базу для розвитку публічної та культурної дипломатії. Представники першої хвилі, що часто не мали освіти взагалі, потурбувалися про навчання власних дітей, а більшість представників другої, третьої та четвертої міграційних хвиль переважно мали вищу освіту або зуміли її одержати за кордоном. Вищим, ніж середній рівень освіченості працівників галузі в країнах-реципієнтах є освітній рівень більшості сучасних трудових мігрантів з України [28]. За кордоном представлена й українська академічна міграція: в університетах та дослідницьких центрах світу працюють українські вчені, протягом довгого часу функціонують українознавчі наукові та навчальні центри та кафедри, серед культурної еліти країн-реципієнтів також можна зустріти українців за походженням. За кордоном існує успішний український дрібний та середній бізнес, причому не лише в країнах «старої» еміграції, а також у державах, де організована українська спільнота з'явилась відносно недавно.

Крім того, сьогодні українське зарубіжжя має чітку *організаційну структуру*, що включає в себе як організації різного типу, так і організаційні надбудови. Значну роль в об'єднанні зусиль закордонних українців та координації діяльності організацій експатріантів відіграє Світовий конгрес українців, який об'єднує українські організації з понад 60-ти країн [43]. Принагідно відзначимо, що діяльність СКУ «високо оцінила» Генеральна прокуратура Російської Федерації, що 11 липня 2019 р. прийняла рішення щодо признання небажаною на території РФ діяльність цієї неурядової організації [6], що, припускаємо, ускладнить можливості роботи українських громадських організацій та їх лідерів, пов'язаних із СКУ, в Росії. Діють також регіональні та національні організації: Європейський конгрес українців, Український конгресовий комітет Америки, Конгрес українців Канади, Об'єднання українців Польщі, Союз українських організацій Болгарії «Мати-Україна», Об'єднання українських організацій в Німеччині та багато інших. Серед організацій українського закордоння можна виокремити політичні партії, організації загального характеру (умовно, виконують функції об'єднання для розв'язання різних питань та спільної діяльності), жіночі (СФУЖО – Світова федерація українських жіночих організацій, українські жіночі організації США, Канади та інших країн), молодіжні (Пласт, СКУМО – Світовий конгрес українських молодіжних організацій, молодіжні «гілки» політичних партій, спортивні молодіжні організації та ін.), професійні (лікарські, бібліотечарські тощо), спортивні, освітні (українські школи), освітньо-наукові та наукові (університети, кафедри, наукові центри), культурні (музеї, театри тощо). Закордонні українці мають власну пресу, радіо, інтернет-видання, крім того, активно представлені у соцмережах.

Отже, з точки зору можливостей розвитку публічної та культурної дипломатії високий рівень освіченості та успіхи в самореалізації українських експатів, сприйняття національної ідеї, міцна організаційна структура, що включає в себе не лише громадські організації, а й музеї, архіви, навчальні заклади та наукові центри, наявність власних та можливість використання неукраїнських медіа, активність небайдужих людей були та є визначальною складовою для промоції України або всього, що з нею пов'язане.

Тандем «закордонні українці» та «публічна / культурна дипломатія» існує протягом багатьох років. Українські експатріанти реалізовували обидві моделі публічної та культурної дипломатії: за участі держави та без неї.

Висвітлення діяльності закордонного українства в рамках публічної та культурної дипломатії в повному обсязі, з переліком подій та врахуванням особливостей діяльності в різних країнах, неможливе в обсязі статті та й навряд чи можливе в межах однієї монографії. Тому спробуємо зробити узагальнення, і при цьому наголосимо, що усвідомлюємо його неповноту як в прикладах, так і, можливо, при виокремленні форм та напрямів роботи. Джерелами для визначення останніх слугують архівні матеріали, різноманітні видання, українська закордонна преса та інтернет-простір, де, зокрема в Фейсбук, можна знайти чисельні сторінки багатьох організацій, частина з них має власні сайти. Акції, пов'язані із публічною та культурною дипломатією українства, неодноразово згадуються в науковій літературі [7; 29; 31]. Принагідно відзначимо, що дуже важливим для вивчення питання

участі закордонних українців у публічній дипломатії та й інших аспектів діяльності українських громадських організацій за кордоном є формування та збереження їх архівів.

Отже, як згадувалось, від кінця XIX ст. до сьогодні українськими експатріантами розвивались обидві моделі української публічної та культурної дипломатії: за участі держави і без неї. Ми знаходимо в літературі приклади акцій протесту північноамериканських українців заради підтримки співвітчизників на батьківщині від початку XX-го століття [9, с. 21, 31], етнічного лобювання українських інтересів від 1917 р. [9, с. 27–30] і до сьогодні, що одночасно вкладається в розуміння поняття «боротьби за людські права» (у 1960-х – 1970-х роках відбувалась боротьба за права шестидесятників та українських дисидентів [19], протягом останніх років українці боролись за звільнення українських бранців Москви). Згадану вище організаційну структуру закордонних українських організацій можна вважати (з доповненнями) своєрідною інституційною структурою української «бездержавної» публічної та культурної дипломатії.

Дослідники, поділяючи публічну дипломатію за напрямками, виокремлюють такі її різновиди чи інструменти як культурна, гастро-, наукова, спортивна, захист людських прав та інші. Форми діяльності закордонного українства з метою формування позитивного образу України в громадській думці країн-реципієнтів, ретрансляції духовних цінностей українського суспільства та лобювання українських інтересів у міжнародних організаціях є різноманітними. Спробуємо, не претендуючи на вичерпність, поділити їх за напрямками, при цьому підкреслимо, що значна частина сучасних форм діяльності практикувались і до постання незалежної України:

1. *Промоція української культури та мистецтва*: організація виставок, концертів, вистав, книжкових презентацій, кінопоказів, мистецьких інсталяцій, організація показів моди, публікації в пресі та інтернет-просторі, теле- та радіопередачі, присвячені історичному контексту та сучасному українському мистецтву та культурі, видатним персоналіям (включно із тими, чиї життя та діяльність пов'язані з країною-реципієнтом), мистецьким досягненням тощо. До цього напрямку можна віднести й популяризацію українського фольклору, традиційної (народної) культури і мистецтва шляхом організації та проведення днів вишиванки, участі в міжетнічних полікультурних фестивалях різного рівня [7], відзначення традиційних українських свят, влаштування гастрономічних заходів та ін.

2. *Підтримка та роз'яснення позиції України щодо подій, проблемних для України, в т.ч. щодо гібридної війни з Російською Федерацією, зовнішньої та внутрішньої політики України*: міжнародна діяльність СКУ та інших організацій-надбудов регіонального та національного рівнів, участь громадських діячів та вчених у засіданнях ООН, ПАРС, НАТО, ОБСЄ [43], наукові та науково-популярні публікації вчених українського походження (Т. Кузьо, С. Плохій, Ю. Сорока та ін.) щодо подій в Україні на сторінках рейтингових наукових видань та преси [40; 41; 42]; участь у міжнародних наукових форумах з відповідної тематики; мітинги та інші акції протесту (іноді з залученням представників інших меншин, а також «українофілів» з місцевого населення) проти політики та дій Російської Федерації [30, с. 164]; відповідні публікації в соцмережах, інтерв'ю українських громадських діячів у різних країнах.

3. *Залучення громадськості країн-реципієнтів до гуманітарних та благодійних акцій*: підтримки української армії (від початку агресії), поранених українських військових (активно цю роботу проводять українці Болгарії та Греції), хворих українських дітей, дітей з Донбасу, в др. пол. 1980-х – у 2000-х приділялась увага постраждалим від Чорнобильською катастрофи, організація лікарської допомоги.

4. *Участь у реалізації політики пам'яті, що демонструє тривалість української присутності в країнах-реципієнтах, підкреслює історичні та культурні зв'язки між Україною та цими державами*. Закордонні українці активно працюють (самостійно чи в співпраці з дипломатичними та консульськими установами України) над встановленням та збереженням пам'ятників та пам'ятних знаків, здійснюють догляд могил видатних українців, утримування приміщень, що були придбані емігрантами в той чи інший час і, крім того, можуть використовуватися для проведення різноманітних заходів тощо.

5. *Робота з включення історії України в європейський та світовий історичний процес, включення подій української історії до українського, а не російського наукового контексту*. Включенню історії України до європейського або світового історичного процесу сприяла діяльність багатьох наукових організацій та інституцій закордонного українства (Українське історично-філологічне товариство в Празі, Українське історичне товариство, Наукове товариство імені Шевченка, Українська вільна ака-

демія наук, Канадський інститут українських студій при Альбертському університеті, Український науковий інститут Гарвардського університету та ін.). Методи діяльності: наукові конференції, що проводились спільно із неукраїнськими інституціями, членство та участь у роботі історичних, славістичних та інших дослідницьких об'єднань, написання та публікація різними мовами наукових та науково-популярних досліджень, переклади визначних досліджень та документів з української історії, запрошення неукраїнських дослідників до написання досліджень з історії України тощо. Події, які викликали найбільше обговорення: 1000-ліття Хрещення України-Руси, Голодомори (особливо, 1932–1933 рр.) в Україні та ін.

6. *Створення інституцій, що сприяли б промоції України та її культури.* Українцями різних хвиль еміграції створено низку інституцій, діяльність яких популяризує Україну на теренах інших держав. Ця діяльність продовжується і в наш час. З початком гібридної агресії Російської Федерації проти України закордонними українцями було відкрито Український інформаційно-культурний центр у Варні (Болгарія, серпень 2017 р., за підтримки болгарського бізнесмена П. Ніколова [30, с. 162]). В умовах неефективної діяльності значної частини існуючих державних інформаційно-культурних центрів [23] та присутності допомоги в організації їх діяльності зі сторони закордонних українців [37, с. 48], яскравим прикладом другої (бездержавної) моделі культурної дипломатії закордонного українства є заснований Н. Пасічник у 2015 р. в Швеції Український інститут [34], який дослідники вважають успішним стартапом, реалізованим поза державною підтримкою [23]. Сайт Інституту свідчить про активну роботу в різних напрямках культурної дипломатії. Щомісяця відбуваються культурні події: концерт молодих талановитих виконавців в рамках Третього музичного фестивалю «Переосмислення Європи» (листопад 2019), фестиваль анімаційного фільму РЕКС (жовтень 2019), участь у Європейському дні мов (вересень 2019), лекція проф. Вольфа Московича (вересень 2019), Нордичний український кінофестиваль та ін. Для шведської спільноти пропонуються участь у літній школі з вивчення української мови (спільно з Національним університетом «Острозька академія» [35]). При цьому робота відбувається на волонтерських засадах, а Інститут є членом Європейської спілки культурних інституцій, не будучи державною організацією [15]. Закордонними українцями було засновано та розвинуто низку музеїв, серед яких варто назвати Чиказький музей українського сучасного мистецтва, Український музей-архів у Клівленді та ін.

7. *Популяризація української мови:* організація та проведення Днів української мови, Шевченківських днів, робота освітніх структур закордонного українства з можливістю вивчення української мови, створення підручників та посібників (особливо багато шкільних підручників та матеріалів для вивчення української мови як іноземної підготовлено Канадським інститутом українських студій Альбертського університету), співпраця з кафедрами або центрами вивчення слов'янських або української мови.

8. *Лобіювання інтересів України* (в країнах, що мають відповідне законодавство та інститути) з метою організації підтримки України урядами держав-реципієнтів як на міжнародному, так і на рівні двосторонніх відносин. Лобіювання відбувається в т.ч. через участь закордонних українців у діяльності владних структур та парламентів країн перебування. Тут можна відзначити не лише досягнення канадських та американських українців [33, с. 135-137], а й діяльність українців в Угорщині, зокрема, Я. Хортяні, яка, будучи депутатом Угорського Парламенту у 2014–2018 рр., підготувала історичні матеріали про Голодомор 1932–1933 рр., який одногосно було визнано Парламентом геноцидом українського народу [38], в Румунії, де завдяки діяльності нового представництва української спільноти в Палаті депутатів Парламенту Румунії 4 липня 2018 р. було прийнято законопроект про оголошення 9 листопада Днем української мови [3, с. 61] тощо.

В Україні починаючи від 2000 р. протягом багатьох років з більшим чи меншим успіхом і фінансуванням та певними змінами в назвах діють державні програми співпраці із закордонними українцями. Остання була започаткована у травні 2018 р. Постановою Кабінету Міністрів України № 344 «Про затвердження Державної програми співпраці із закордонними українцями до 2020 року» [21]. В ній було передбачено майже 106 млн. грн. (понад 4 млн. доларів) з державного, місцевих бюджетів та інших джерел на підтримку потреб закордонних українців. Серед очікуваних результатів Програми було те, що вона дасть змогу «створити умови для консолідації зусиль закордонних українців з метою сприяння розбудові в Україні незалежної, демократичної і правової держави, активізувати участь громадських організацій закордонних українців у реалізації зовнішньополітичних ініціатив України; забезпечити постійну потужну підтримку нашої держави у відстоюванні інтересів України

у світі та поглибленні взаємовигідної співпраці України з урядами іноземних держав, в яких проживають закордонні українці; утвердити позитивний імідж України у світі; підтримати європейську інтеграцію України шляхом поглиблення міжкультурного діалогу та взаємодії у культурній та гуманітарній сферах; сприяти задоволенню культурних, інформаційних і мовних потреб закордонних українців, зберегти українські традиції; сприяти збереженню та розвитку української мови в закордонному середовищі» [21]. І якщо зміст (і передбачене фінансування) попередніх «Програм співпраці з закордонними українцями» були зорієнтовані в першу чергу на реалізацію культурно-освітніх потреб української громади, то в документі 2018 р. наголос зроблено на завдання співпраці у сфері публічної та культурної дипломатії.

Зокрема, заходи передбачають підтримку ЗМІ та публікацій з українознавчої проблематики, інтернет-ресурсів, теле- і радіопрограм, здійснення перекладів творів української літератури іноземними мовами, придбання та виготовлення предметів національної символіки й іншої фото-, аудіо-, відео- й іншої продукції, проведення комплексних кампаній популяризації визначних досягнень України й українців у світі [21]. Крім іншого, програма передбачає активне залучення закордонних українців до меморіалізації місць, пов'язаних із визначними подіями історії України та видатними українцями: виготовлення та встановлення меморіальних дощок, впорядкування місць поховань, забезпечення належного нагляду за вже існуючими місцями пам'яті. Сподіваємось, що реалізація Програми сприяла співпраці держави із закордонними українцями на користь як громадам, так і Україні, а нова програма, що мала б бути прийнята у 2020 чи, найпізніше, 2021 р., буде мати відповідне наповнення та фінансування, що сприятиме промоції України в світі та зберігатиме українську ідентичність експатріантів.

Таким чином, підсумовуючи, можна ствердити, що закордонне українство протягом довгого часу завдяки сформованій прихильності до національної ідеї та українській національній ідентичності представляло в світі українську історію, культуру, мистецтво, лобіювало інтереси української нації в країнах поселення. Усвідомлення нашою державою потреби промоції в світі, на жаль, не призвело до значного реального розвитку української публічної та культурної дипломатії. Тому можна говорити про функціонування щонайменше двох її історично сформованих моделей: за підтримки держави і без неї, а також інститутів етнічного лобіювання з боку громадських організацій закордонного українства. Крім того, позитивний досвід організації діяльності частини таких самостійних інститутів публічної та культурної дипломатії як Український інститут в Швеції може бути використаний державою. Так само корисним було б налагодження співпраці та підтримка, в т.ч. й фінансова, наукових та навчальних центрів за кордоном, сприяння підписанню двосторонніх угод з низкою країн щодо взаємного визнання шкільних атестатів та університетських дипломів, організація літніх шкіл та таборів з українознавства для молоді.

Список використаних джерел та літератури:

1. Агора. Київ: КМА, 2016. Вип. 16: Зброя та культура як чинники зовнішньої політики України. 123 с.
2. Атаманенко А. Закордонне українство та Україна: проблеми та перспективи взаємовідносин. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2015. Вип. 23. С. 7–13.
3. Бакальчук В.О. Основні завдання державної політики щодо закордонних українців: можливості та перспективи (на прикладі української діаспори в Румунії). *Стратегічні пріоритети*. 2019. №1 (49). С. 58–64.
4. Веденеев Д.В. Дипломатична служба Української держави. 1917–1923 роки: навч. посібник. Київ, 2007. 260 с.
5. Веденеев Д.В. Міжнародно-інформаційна діяльність Української держави 1917–1923 рр.: навч. посібник. Київ: Наук. відділ НА СБ України, 2009. 169 с.
6. Генеральная прокуратура Российской Федерации приняла решение о признании нежелательной на территории Российской Федерации деятельности международной неправительственной организации [Офіційний сайт Генеральної прокуратури Російської Федерації]. URL: <https://genproc.gov.ru/smi/news/genproc/news-1653516> (дата обращения: 10.10.2019).
7. Ілюк Т. Публічна дипломатія України в Грецькій Республіці: становлення та історичні трансформації (1991–2011 рр.). *Київські історичні студії*. 2017. № 2 (5). С. 25–31.
8. Інформаційні матеріали щодо 100 річчя світових гастролей Української республіканської капели під керівництвом Олександра Кошиця. URL: <https://uin.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/informaciyni-materialy-shchodo-100-richchya-svitovyh-gastroley-ukrayinskoyi-respublikanskoji-kapely-pid-kerivnyctvom-oleksandra-koshyca>. 11.15.2019 (дата звернення: 25.11.2019).
9. Ковальчук О., Марусик Т. Голодомор 1932–1933 рр. в УСРР і українська діаспора Північної Америки. Чернівці, 2010. 222 с.

10. Колесніченко-Братунь Н.Р. Світове українство та українська дипломатія: співробітництво на сучасному етапі. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. Київ, 2001. Вип. 5: Українська зовнішня політика та дипломатія: десять років незалежності. С. 155–158.
11. Колесніченко-Братунь Н.Р. Співробітництво дипустанов з діаспорою: посібник з практичної дипломатії. Київ, 2002. 100 с.
12. Колесніченко-Братунь Н.Р. Співробітництво закордонних дипломатичних установ України з діаспорою: Підручник. Київ: Дипломатична академія України при МЗС України, 2015. 264 с.
13. Матяш І.Б., Мушка М.М. Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині (1919–1924 рр.). *Український історичний журнал*. 2006. № 1. С. 112–131.
14. Мусієнко Н. Українська культурна дипломатія в США: актори і ролі. *Агора*. Київ: КМА, 2016. Вип. 16: Зброя та культура як чинники зовнішньої політики України. С. 90–96.
15. Наталя Пасічник: «Україна – це не лише фолк». *Тиждень.ua*. URL: <https://tyzhden.ua/Culture/204402> (дата звернення: 25.11.2019).
16. Недужко Ю. Взаємодія Державного центру УНР в екзилі з міжнародними організаціями та органами влади країн Заходу. *Тези доповідей Першої Міжнародної наукової конференції «Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті» 8-10 березня 2006 року, м. Львів, Україна*. Львів, 2006. С. 32–35.
17. Недужко Ю. Взаємодія Державного центру УНР в екзилі та Американського комітету визволення від більшовизму в інтелектуальній альтернативі СРСР (в першій половині 50-х років ХХ століття). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. Вип. 33. С. 316–328.
18. Недужко Ю. Державний центр УНР в екзилі в контексті міжнародних відносин кінця 40-х – початку 60-х років ХХ століття. *Збірник доповідей Першої Міжнародної наукової конференції «Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті» 8-10 березня 2006 року, м. Львів*. Львів: Видавництво «Сполом», 2006. С. 60–68.
19. Недужко Ю.В. Боротьба української діаспори країн Заходу за права людини в Україні (середина 70-х – початок 80-х рр. ХХ ст.). *Манорівець*. 2007. № 6. С. 14–20.
20. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття). Київ; Нью-Йорк, 2006. 670 с.
21. Про затвердження Державної програми співпраці із закордонними українцями на період до 2020 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344-2018-%D0%BF> (дата звернення: 12.12.2018).
22. Про СКУ. URL: krainianworldcongress.org/index.php/id/231 (дата звернення: 19.11.2019).
23. Розумна О. «Оптимізація посилення культурної присутності України в Європі». Аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/optimizaciya-posilennya-kulturnoi-prisutnosti-ukraini-v-evropi> (дата звернення: 19.11.2019).
24. Розумна О. Культурна дипломатія України: стан, проблеми, перспективи (аналітична доповідь). *Політика культурної дипломатії: стратегічні пріоритети для України: зб. наук.-експерт. матеріалів / за заг. ред. О.П. Розумної, Т.В. Черненко*. Київ: НІСД, 2016. 92 с. (Серія «Гуманітарний розвиток», вип. 5).
25. Розумна О. Нова культурна дипломатія України: запит на контент. *Агора*. Київ: КМА, 2016. Вип. 16: Зброя та культура як чинники зовнішньої політики України. С. 42–49.
26. Розумна О.П. «Досвід функціонування європейських інститутів культурної дипломатії: висновки для України». Аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/dosvid-funkcionuvannya-evropeyskikh-institutiv-kulturnoi> (дата звернення: 19.11.2019).
27. Сайт Міністерства закордонних справ України. URL: <https://mfa.gov.ua/dvostoronnye-spivrobotnictvo/zakordonni-ukrayinci/ukrayinska-gromada-v-krayinah-svitu> (дата звернення: 19.11.2019).
28. Світяшук І., Стадний Є. Академічна міграція. URL: <https://cedos.org.ua/uk/articles/akademichna-mihratsiia> (дата звернення: 19.11.2019).
29. Терентьева Н. Українсько-грецькі культурні зв'язки: формування та культурне життя діаспори в Греції. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2009. Вип. 18. С. 215–228.
30. Тертична А. Внесок українських організацій у Республіці Болгарія в розвиток сучасних українсько-болгарських відносин. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки: між від. зб. наук. пр.* 2019. Вип. 28. С. 144–173.
31. Тищенко Г.В. Українська громада в Греції: тенденції та проблеми розвитку. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2007. Вип. 13: Зовнішня політика та дипломатія: історичний та сучасний виміри. С. 112–116.
32. Тіна Пересунько: «Щедрик» до нас приходять не з культурної дипломатії Петлюри, а з голлівудських фільмів. URL: <https://www.prostir.ua/?focus=schedryk-do-nas-pryhodyt-ne-z-kulturnoji-dyplomatiiji-petlyury-a-z-hollivudskiyh-filmiv> 21.02.2019 (дата звернення: 12.09.2019).
33. Трофименко А.В. Етнічні меншини як суб'єкти лобювання в Канаді. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2014. Вип. 9. С. 131–140.
34. Український інститут у Швеції [Офіційний сайт]. URL: <https://ukrainskainstitutet.se/ua> (дата звернення: 11.11.2019).
35. Український інститут у Швеції. *Курси української мови*. URL: <https://ukrainskainstitutet.se/ua> (дата звернення: 11.11.2019).
36. Філон М., Іванчо Є. Еміграція в Україні, проблеми і шляхи подолання. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2017. № 3 (25). Т. 2. С. 163–166.
37. Яблонський В. [Вступ учасника круглого столу]. *Політика культурної дипломатії: стратегічні пріоритети для України: зб. наук.-експерт. матеріалів / за заг. ред. О.П. Розумної, Т.В. Черненко*. Київ: НІСД, 2016. С. 48. (Серія «Гуманітарний розвиток»; вип. 5).

38. Ярослава Хортяні. Автобіографія. URL: <http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/Image/Bios/Hartyan-ukr.pdf> (дата звернення: 25.11.2019).
39. Global Ukraine. URL: <https://global-ukraine.com/> (Last accessed: 15.12.2018).
40. Kuzio T. Russian stereotypes and myths of Ukraine and Ukrainians and why Novorossiia failed. *Communist and Post-Communist Studies*. Dec. 2019. Vol. 52. Issue 4. P. 297–309.
41. Plokhly Serhii, Sarotte M.E. The Shoals of Ukraine. Where American Illusions and Great-Power Politics Collide. *Foreign Affairs*. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2019-11-22/shoals-ukraine> (Last accessed: 22.11.2019).
42. Soroka G. Blessings and Curses From Constantinople. How the Orthodox Church Is Reshaping the Conflict Between Russia and Ukraine. *Foreign Affairs*. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2018-10-25/blessings-and-curses-constantinople?cid=int-rec&pgtype=art> (Last accessed: 25.10.2018).
43. Ukrainian World Congress. URL: <http://www.ukrainianworldcongress.org/index.php/id/231> (Last accessed: 25.11.2019).

References

1. Ahora. Kyiv: KMA, 2016. Vyp. 16 : Zbroia ta kultura yak chynnyky zovnishnoi polityky Ukrainy. 123 s.
2. Atamanenko A. Zakordonne ukrainstvo ta Ukraina: problemy ta perspektyvy vzaiemovidnosyn. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Seria «Istorychni nauky». 2015. Vyp. 23. S. 7–13.
3. Bakalchuk V.O. Osnovni zavdannia derzhavnoi polityky shchodo zakordonnykh ukrainsiv: mozhlyvosti ta perspektyvy (na prykladi ukrainskoi diaspory v Rumunii). *Stratehichni priorytety*. 2019. № 1 (49). S. 58–64.
4. Viedenieiev D.V. Diplomatychna sluzhba Ukrainkoi derzhavy. 1917–1923 roky: navch. posibnyk. Kyiv, 2007. 260 s.
5. Viedenieiev D.V. Mizhnarodno-informatsiina diialnist Ukrainkoi derzhavy 1917–1923 rr.: navch. posibnyk. Kyiv: Nauk. viddil NA SB Ukrainy, 2009. 169 s.
6. Heneralnaia prokuratura Rosyiskoi Federatsyy pryniala reshene o pryznany nezhelatelnoi na terrytoryi Rosyiskoi Federatsyy deiatelnosti mezhdunarodnoi nepravytelstvennoi orhanyzatsyy [Ofitsiyni sait Heneralnoi prokuratury Rosiiskoi Federatsii]. URL: <https://genproc.gov.ru/smi/news/genproc/news-1653516> (data zvernennia: 10.10.2019).
7. Iliuk T. Publichna diplomatiia Ukrainy v Hretskii Respublitsi: stanovlennia ta istorychni transformatsii (1991–2011 rr.). *Kyivski istorychni studii. Naukovyi zhurnal*. 2017. № 2 (5). S. 25–31.
8. Informatsiini materialy shchodo 100 richchia svitovykh hastrolei Ukrainkoi respublikanskoi kapely pid kerivnytstvom Oleksandra Koshytsia. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/informaciyni-materialy-shchodo-100-richchya-svitovyh-gastroley-ukrayinskoyi-respublikanskoyi-kapely-pid-kerivnytstvom-oleksandra-koshytsya> 11.15.2019. (data zvernennia: 25.11.2019).
9. Kovalchuk O., Marusyk T. Holodomor 1932–1933 rr. v USRR i ukrainska diaspora Pivnichnoi Ameryky. Chernivtsi, 2010. 222 s.
10. Kolesnichenko-Bratun N.R. Svitove ukrainstvo ta ukrainska diplomatiia: spivrobitnytstvo na suchasnomu etapi. *Naukovyi visnyk Diplomatychnoi akademii Ukrainy*. Kyiv, 2001. Vyp. 5: Ukrainska zovnishnia polityka ta diplomatiia: desiat rokiv nezalezhnosti. S. 155–158.
11. Kolesnichenko-Bratun N.R. Spivrobitnytstvo dypustanov z diasporoiu: posibnyk z praktychnoi diplomatii. Kyiv, 2002. 100 s.
12. Kolesnichenko-Bratun N.R. Spivrobitnytstvo zakordonnykh diplomatychnykh ustanov Ukrainy z diasporoiu: Pidruchnyk. Kyiv: Diplomatychna akademiia Ukrainy pry MZS Ukrainy, 2015. 264 s.
13. Matiash I.B., Mushka M.M. Diialnist Nadzvychainoi diplomatychnoi misii UNR v Uhorshchyni (1919–1924 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2006. № 1. S. 112–131.
14. Musiienko N. Ukrainska kulturna diplomatiia v SShA: aktyori i roli. *Ahora*. Kyiv: KMA, 2016. Vyp. 16: Zbroia ta kultura yak chynnyky zovnishnoi polityky Ukrainy. S. 90–96.
15. Natalia Pasichnyk: «Ukraina – tse ne lyshe folk». *Tyzhden.ua*. URL: <https://tyzhden.ua/Culture/204402> (data zvernennia: 25.11.2019).
16. Neduzhko Yu. Vzaiemodiia Derzhavnogo tsentru UNR v ekzyli z mizhnarodnymy orhanizatsiamy ta orhanamy vlady krain Zakhodu. *Tezy dopovidei Pershoi Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Diaspora yak chynnyk utverdzhennia derzhavy Ukraina u mizhnarodnii spilnoti» 8-10 bereznia 2006 roku, m. Lviv, Ukraina*. Lviv, 2006. S. 32–35.
17. Neduzhko Yu. Vzaiemodiia Derzhavnogo tsentru UNR v ekzyli ta Amerykanskoho komitetu vyzvolennia vid bilshovyzmu v intelektualnii alternatyvi SRSR (v pershii polovyni 50-kh rokiv XX stolittia). *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2006. Vyp. 33. S. 316–328.
18. Neduzhko Yu. Derzhavnyi tsentr UNR v ekzyli v konteksti mizhnarodnykh vidnosyn kintsia 40-kh – pochatku 60-kh rokiv XX stolittia. *Zbirnyk dopovidei Pershoi Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Diaspora yak chynnyk utverdzhennia derzhavy Ukraina u mizhnarodnii spilnoti» 8-10 bereznia 2006 roku, m. Lviv*. Lviv: Vydavnytstvo «Spolom», 2006. S. 60–68.
19. Neduzhko Yu.V. Borotba ukrainskoi diaspory krain Zakhodu za prava liudyny v Ukraini (seredyna 70-kh – pochatok 80-kh rr. XX st.). *Mandrivets*. 2007. № 6. S. 14–20.
20. Piskun V. Politychnyi vybir ukrainskoi emihratsii (20-i roky XX stolittia). Kyiv; Niu-York, 2006. 670 s.
21. Pro zatverdzhennia Derzhavnoi prohramy spivpratsi iz zakordonnymy ukrainsiamy na period do 2020 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344-2018-%D0%BF> (data zvernennia: 12.12.2018).
22. Pro SKU. URL: www.ukrainianworldcongress.org/index.php/id/231 (data zvernennia: 19.11.2019).

23. Rozumna O. «Optymizatsiia posylennia kulturnoi prysutnosti Ukrainy v Yevropi». Analychna zapyska. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/optimizaciya-posilennya-kulturnoi-prisutnosti-ukraini-v-evropi> (data zvernennia: 19.11.2019).
24. Rozumna O. Kulturna dyplomatii Ukrainy: stan, problemy, perspektyvy (analychna dopovid). *Polityka kulturnoi dyplomatii: strateichni priorytety dlia Ukrainy: zb. nauk.-ekspert. Materialiv / za zah. red. O.P. Rozumnoi, T.V. Chernenko*. Kyiv: NISD, 2016. 92 s. (Serii «Humanitarnyi rozvytok»; vyp. 5).
25. Rozumna O. Nova kulturna dyplomatii Ukrainy: zapyt na kontent. *Ahora*. Kyiv: KMA, 2016. Vyp. 16: Zbroia ta kultura yak chynnyky zovnishnoi polityky Ukrainy. S. 42–49.
26. Rozumna O.P. «Dosvid funktsionuvannia yevropeyskykh instytutiv kulturnoi dyplomatii: vysnovky dlia Ukrainy». Analychna zapyska. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/dosvid-funktsionuvannya-evropeyskykh-institutiv-kulturnoi> (data zvernennia: 19.11.2019).
27. Sait Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainy. URL: <https://mfa.gov.ua/dvostoronnye-spivrobotnictvo/zakordonni-ukrayinci/ukrayinska-gromada-v-krayinah-svitu> (data zvernennia: 19.11.2019).
28. Sviashchuk I., Stadnyi Ye. Akademichna mihratsiia. URL: <https://cedos.org.ua/uk/articles/akademichna-mihratsiia> (data zvernennia: 19.11.2019).
29. Terentieva N. Ukrainsko-hretska kulturni zviazky: formuvannia ta kulturne zhyttia diaspory v Hretsii. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovyi poshuky ta znakhidky: Mizhvid. zb. nauk. pr.* 2009. Vyp.18. S. 215–228.
30. Tertychna A. Vnesok ukrainskykh orhanizatsii u Respublitsi Bolhariia v rozvytok suchasnykh ukrainsko-bolharskykh vidnosyn. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovyi poshuky ta znakhidky: mizh vid. zb. nauk. pr.* 2019. Vyp. 28. S. 144–173.
31. Tyshchenko H.V. Ukrainska hromada v Hretsii: tendentsii ta problemy rozvytku. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy*. 2007. Vyp.13: Zovnishnia polityka ta dyplomatii: istorychni ta suchasni vymiry. S. 112–116.
32. Tina Peresunko: «Shchedryk» do nas prykhodyt ne z kulturnoi dyplomatii Petliury, a z hollivudskykh filmiv. URL: <https://www.prostir.ua/?focus=schedryk-do-nas-prykhodyt-ne-z-kulturnoji-dyplomatiji-petlyury-a-z-hollivudskykh-filmiv> 21.02.2019 (data zvernennia: 12.09.2019).
33. Profymenko A.V. Etnichni menshyny yak subiekty lobiiuvannia v Kanadi. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnogo universytetu*. Serii: Istorii. Politolohiia. 2014. Vyp. 9. S. 131–140.
34. Ukrainyskiy instytut u Shvetsii [Ofitsiinyi sait]. URL: <https://ukrainkainstitutet.se/ua> (data zvernennia: 11.11.2019).
35. Ukrainyskiy instytut u Shvetsii. Kursy ukrainskoi movy. URL: <https://ukrainkainstitutet.se/ua> (data zvernennia: 11.11.2019).
36. Filon M., Ivancho Ye. Emihratsiia v Ukraini, problemy i shliakhy podolannia. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Internauka»*. 2017. № 3 (25). T. 2. S. 163–166.
37. Iablonskyi V. [Vystup uchasnyka kruhloho stolu]. *Polityka kulturnoi dyplomatii: strateichni priorytety dlia Ukrainy: zb. nauk.-ekspert. Materialiv / za zah. red. O.P. Rozumnoi, T.V. Chernenko*. Kyiv: NISD, 2016. S. 48. (Serii «Humanitarnyi rozvytok»; vyp. 5).
38. Iaroslava Khortiani. Avtobiohrafia. URL: <http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/Image/Bios/Hartyan-ukr.pdf> (data zvernennia: 25.11.2019).
39. Global Ukraine. URL: <https://global-ukraine.com/> (Last accessed: 15.12.2018).
40. Kuzio T. Russian stereotypes and myths of Ukraine and Ukrainians and why Novorossiia failed. *Communist and Post-Communist Studies*. Dec. 2019. Vol. 52. Issue 4. P. 297–309.
41. Ploky Serhii, Sarotte M.E. The Shoals of Ukraine. Where American Illusions and Great-Power Politics Collide. *Foreign Affairs*. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2019-11-22/shoals-ukraine> (Last accessed: 22.11.2019).
42. Soroka G. Blessings and Curses From Constantinople. How the Orthodox Church Is Reshaping the Conflict Between Russia and Ukraine. *Foreign Affairs*. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2018-10-25/ blessings-and-curses-constantinople?cid=int-rec&pgtype=art> (Last accessed: 25.10.2018).
43. Ukrainian World Congress. URL: <http://www.ukrainianworldcongress.org/index.php/id/231> (Last accessed: 25.11.2019).

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Отримано: 10.11.2019 р.

Прорецензовано: 25.11.2019 р.

Прийнято до друку: 29.11.2019 р.

e-mail: h.d.klynova-datsiuk@nuwm.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-29-67-74

Клинова-Дацюк Г. Проблеми козацько-гетьманської доби в працях членів Наукового товариства ім. Шевченка в Німеччині (1947–1950 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 29. С. 67–74.

УДК: 930.1

Галина Клинова-Дацюк

ПРОБЛЕМИ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДОБИ В ПРАЦЯХ ЧЛЕНІВ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА В НІМЕЧЧИНІ (1947–1950 РР.)

У статті проаналізовано праці з козацько-гетьманської доби членів Наукового товариства ім. Шевченка у перші роки після відновлення його діяльності в Німеччині (1947–1950 рр.). Доведено, що головна увага вчених була зосереджена на вивченні соціально-економічних та зовнішньополітичних аспектів, зокрема питання внутрішньої і зовнішньої політики Б. Хмельницького, функціонування значного товариства Гетьманщини тощо. Серед опублікованих видань монографії Л. Окінішевича «Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст.» та збірник праць «В 300-ліття Хмельниччини», які не втратили актуальності й нині.

Ключові слова: *Наукове товариство ім. Шевченка, козацько-гетьманська доба, гетьман Богдан Хмельницький, значне військове товариство, Українська національна революція.*

Halyna Klynova-Datsiuk

PROBLEMS OF THE COSSACK-HETMAN ERA IN THE WORKS OF MEMBERS OF SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY IN GERMANY (1947–1950)

The article analyzes the works dedicated to the Cossack-Hetman era by the members of the Shevchenko Scientific Society in Germany (1947–1950). The aforementioned works were composed, developed and published by the scholars who were the members of the Historical and Philosophical Section. The section included four commissions: historical commission, archeological commission, law and social sciences commission, and philosophical and pedagogical commission. In the present paper, the author proves that the main attention of the researchers was focused on the study of social, economic and foreign policy aspects of the period. In particular, the issues of internal and foreign policy of Bohdan Khmelnytskyi, the functioning of a significant society of Hetmanate and multiple other facets were of high interest for the members of the Society.

The researchers prepared a special volume titled “Notes of the Shevchenko Scientific Society”, which was dedicated to the three-hundredth anniversary of the beginning of the National Liberation War (1648–1657). Among other issues, the tome itself covered various aspects of foreign policy of Bohdan Khmelnytskyi. The problem was rather topical due to the fact that in the Soviet historiography the events of the war did not receive sufficient coverage. The reason for this was the trend that Ukrainian-Russian and Ukrainian-Polish relations were examined in the scope of the theses to mark the 300th anniversary of Ukraine’s “reunification” with Russia.

Furthermore, the problem of the non-governmental hetman of the Hetmanate – a significant military society – attracted the attention of scientists. The monograph by the famous researcher Lev Okinshevych was dedicated to this topic. For a long time, it remained the only comprehensive study of the non-governmental hetman of the Hetmanate Region and formed the basis for research on the subject for subsequent generations of historians.

Therefore, the study of the works and academic activity of the Shevchenko Scientific Society in Germany, especially the contributions made by its members towards the topic the Cossack-Hetman period of Ukrainian history, appears highly relevant in modern-day historiography paving the way for the further research into the subject.

Key words: *Shevchenko Scientific Society, Cossack-Hetman era, Hetman Bohdan Khmelnytskyi, significant military society, Ukrainian national revolution.*

Після Другої світової війни у Західній Німеччині зустрілися українські вчені-інтелектуали різних галузей науки, котрі представляли міжвоєнну та повоєнну хвилю еміграції. Більшість з них опинилися у складних матеріально-побутових умовах таборового життя. У зв'язку із ліквідацією таборів, вчені, як і інші переміщені особи, часто змушені були змінювати місце проживання. Незважаючи на труднощі післявоєнного лихоліття, українські дослідники восени 1945 р. заснували Українську вільну академію наук (УВАН), проводили роботу з відновлення вищих шкіл – Українського технічно-господарського інституту (УТГІ) та Українського вільного університету (УВУ), а також обговорювали ідею поновлення Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ).

Ідея відродження НТШ була реалізована 30 березня 1947 р. у Мюнхені рішенням загальних зборів членів. Головою було обрано Івана Раковського. Саме він очолював товариство у Львові, в час його ліквідації радянською владою. Заступником голови став Зенон Кузеля, а секретарем – Володимир Кубійович. Тоді ж товариство визнало чинним статут від 29 червня 1904 р., а 9 квітня 1949 р. прийняло новий статут – змінений і пристосований до еміграційних умов життя [17, с. 92].

У складі товариства розпочали роботу три секції: Історично-Філософічна, Філологічна та Математично-Природописно-Лікарська. Так склалось, що до НТШ увійшли переважно галичани, які були його членами до ліквідації советською владою. Серед членів були й ті, що одночасно належали до інших наукових установ, зокрема діючої на той час УВАН.

Діяльність товариства цілком висвітлювалась як вченими діаспори (в т. ч. його членами), так і сучасними дослідниками. У працях Л. Винара [4; 35], А. Жуковського [10], В. Кубійовича [15], О. Подобєд [25] загально розкрито основні напрями функціонування та здобутки НТШ у Німеччині. Аналіз джерел до історії товариства в Європі здійснили Д. Бурім, О. Кучерук і О. Маврін [3]. Окремі аспекти праць з козацько-гетьманської доби членів НТШ у Німеччині аналізували В. Кривошея та І. Кривошея [11], О. Ясь [34] та інші. Втім, незважаючи на наявність публікацій, актуальним залишаються комплексний аналіз досліджень козацько-гетьманської доби членами НТШ у Німеччині в 1947–1950 рр., актуальність їх нині. Тому у статті спробуємо проаналізувати цей аспект праці членів НТШ, визначити внесок у вивчення соціально-економічного та зовнішньополітичного становища українських земель напередодні та в роки Української національної революції XVII ст., з'ясувати актуальність їх думок для сучасної історичної науки.

Проблеми козацько-гетьманської доби в НТШ досліджували члени Історично-Філософічної секції, до складу якої входили чотири комісії (історична, археологічна, права і суспільних наук та філософічно-педагогічна). Історико-Філологічна секція розпочала свою роботу однією із перших і проводила її у формі наукових засідань, на яких виголошувалися доповіді з актуальних й недостатньо вивчених проблем українського державотворення. Тексти доповідей та інші матеріали публікувалися на сторінках «Записок НТШ», «Хроніки НТШ» та журналу «Сьогочасне і минуле». Одночасно члени секції активно долучилися до написання статей в «Енциклопедію Українознавства», яка була видрукована у 1949 р. у трьох томах. Цим виданням вчені намагалися заповнити відсутність об'єктивних відомостей з різних ділянок знань про Україну та її історичне минуле для українців, котрі з певних причин опинилися на еміграції і були розпорошені по країнах світу.

Після Другої світової війни українські історики в еміграції активізували науковий інтерес до суспільно-політичного та економічного життя доби Б. Хмельницького. Такі студії були продовженням вивчення основних державотворчих сюжетів епохи Б. Хмельницького, які здійснювали у міжвоєнний період 20–30 рр. в еміграції І. Боршак, М. Кордуба, Д. Оляничин та інші вчені. Звернення до цієї проблематики було зумовлено тим, що вона в силу суспільно-політичних обставин не знайшла належного об'єктивного висвітлення у радянській історіографії, оскільки в УРСР тривала «ждановщина», одним із проявів якої була боротьба проти історичних концепцій М. Грушевського і його школи, «залишків націоналістичних поглядів і тверджень» в історичній науці. У ході цієї кампанії 29 серпня 1947 р. було прийнято постанову ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР», а його колектив звинувачено в «буржуазному націоналізмі» [18, с. 292–296]. Сам факт звернення науковців до минулого українського народу, його самобутності вже вважався проявом буржуазного націоналізму. Як зауважив відомий історик М. Браїчевський, з цього часу приєднання України до Росії почали оцінювати як безумовне благо та найкращу перспективу для українського народу. ...І водночас замість загальноновживаного «приєднання» України до Росії декретується термін «возз'єднання» України з Росією, який стає обов'язковим для усіх праць [2, с. 9–12].

Зі свого боку українські історики – члени Історично-Філософічної секції Наукового товариства ім. Шевченка, в Німеччині також вшанували постать великого гетьмана. До трьохсоті річниці початку Хмельниччини вони підготували спеціальний том «Записок Наукового товариства ім. Шевченка», який було опубліковано за редакцією Бориса Крупницького. Більшість статей збірника вийшли також окремими брошурами – дослідження В. Гришка, Я. Падоха, О. Прицака, М. Стахіва та інших.

Слід зауважити, що у працях українських вчених на певних етапах розвитку історичної думки в Україні та за її межами щодо дефініції подій середини – другої половини XVII ст. застосовувалися різні терміни. У роботах істориків Ді-Пі періоду події 1648–1657 рр. це – «Хмельниччина», «загальнонародне повстання», «національно-визвольна війна», «революція». Натомість у сучасній науковій та навчальній літературі ряд дослідників називають військові події 1648–1676 рр. Українською національною революцією [1; 29], козацькою революцією [31], національно-визвольною війною (1648–1657 рр.) [8; 27]. Вважаємо, що події 1648–1657 рр., коли відбулося найбільше піднесення національно-визвольної та соціальної боротьби доречно називати Національно-визвольною війною. Однак узагальнюючим терміном, який найбільш влучно відображає зміст, масштаби і форми боротьби у середині – 70-х рр. XVII ст. є «національна революція».

Соціальний склад населення українських земель напередодні і в роки Української національної революції порушив у своїй розвідці дослідник Василь Гришко. Він виокремив п'ять головних соціальних груп людності і охарактеризував їх становище. Провідним прошарком суспільства, на думку автора, була шляхта західного типу, яка належала до лицарського роду [7, с. 9–11]. Вчений порівняв повноваження української та польської шляхти, вказав на особливе правове і державне становище польської. Українська шляхта сформувалася в нових умовах, як окремий привілейований стан суспільства із збереженням давніх прав, вольностей, маєтків, власного судустрою. Вона становила кістяк державного і військового апарату, що допоміг стягнути до себе державотворчі сили всіх українських станів і створити Українську державу [7, с. 30–32]. Сучасні дослідники обговорюючи ці аспекти, детальніше подають основні повноваження та складові політичних, майнових, особистих прав української шляхти [20; 32].

В. Гришко порушив питання участі української шляхти у Національно-визвольній війні і прийшов до висновку, що не всі її представники включилися у повстання, частина з них лишилася на позиціях лояльності до польської держави [7, с. 25]. Таку ж думку підтримують сучасні відомі дослідники В. Смолій та В. Степанков. Вчені зауважили, що українські магнати і шляхта одержали такі самі права та привілеї, що й польські та литовські, а тому в основному безболісно й порівняно швидко інтегрувалися разом із ними у панівну верству Речі Посполитої і для збереження й наступного зміцнення своїх власних позицій не лише не підтримали боротьбу українського посільства за національне визволення (не кажучи вже про те, щоб очолити цю боротьбу), а й відкрито виступили на боці її противників [29, с. 65].

Спільними для українських і польських земель суспільними групами вчений назвав міщанство і духовенство. Об'єднуючими рисами у їх становищі були утиски з боку шляхти, що проявлялися в обмеженні промислової і торговельної діяльності та відсутність представництва у польському сеймі [7, с. 17–18]. Православне духовенство, на думку автора, не мало прав, якими користувалися католики, але на становищі правової особи (монастирів, митрополичих і єпископських кафедр) становило групу землевласників, що прагнула шляхетських прав і фактично користувалася ними (йдеться про право на повинності в різних формах покріпаченого селянства) [7, с. 19]. На широкі права й привілеї духовництва вказують сучасні історики [8; 9].

Особливу увагу автор приділив винятковому стану суспільства на українських землях – козацтву. На думку В. Гришка, козацтво фактично становило, беззаперечно, осібний стан, хоча формально й невизнаний. Козацтво мало свою осібну військову організацію, своє військове управління з різними автономними правами в державі, виробляло свою законність, мало вже вікову традицію, переходило зі спільного громадського володіння до індивідуального на праві приватної власності на землю, займані степові простори закріплювало за собою, як об'єкт посідання на праві дідовому, власницькому, зі зброєю в руках боронило свої права, освячені кров'ю в лицарській боротьбі [7, с. 20].

Звернув увагу дослідник на економічне, соціальне і правове становище селян різних регіонів українських земель на середину XVII ст. В. Гришко прийшов до висновку, що воно погіршилося, еволюціонує в сторону позбавлення особистої волі та права розпоряджатися своїми посілками [7, с. 52]. Вчений виділив три групи селян у Гетьманщині: кріпосні, піддані і посполиті [7, с. 53].

Сучасні історики в соціальній структурі сільського населення визначають дещо інші групи, зокрема: 1) приватні, монастирські; 2) рангові, магістратські й ратушні; 3) посполиті вільних військових сіл [5; 9].

Вплив Хмельниччини на формування української нації порушив у своїй розвідці дійсний член НТШ Матвій Стахів. Він визначив чинники, які впливають на націогенез, зокрема земля і клімат, політико-державний устрій, господарські відносини та суспільно-культурні фактори [30, с. 70]. Дослідник прийшов до висновку, що українська нація сформувалася в часи загальнонародного повстання під проводом Б. Хмельницького і ця подія відіграла ту саму роль в українському націогенезі, що й Велика французька буржуазна революція у Франції [30, с. 78–79].

У сучасній історичній науці питання витоків українського націотворення піднімали В. Смолій, О. Гуржій [28], П. Сас [27] та інші. Вчені вказують, що на основі подій Національно-визвольної війни середини XVII ст. та виникнення козацької держави відбувся процес націостановлення українського народу. Свідченням цього, як зауважив П. Сас, є те, що у політичний лексикон козацької старшини другої половини XVII ст. увійшло поняття «наша Вітчизна Україна» [27, с. 129].

Важливий внесок у вивчення економічного життя епохи Хмельниччини зробив Олександр Оглоблін. Його зацікавлення соціально-економічною і політичною проблематикою дозволило масштабніше оцінити революційні зміни у житті українського суспільства напередодні і в ході Хмельниччини. У збірнику вміщена розвідка вченого «Хмельниччина і залізорудна промисловість Правобережної України» [19], яка була складовою великої монографії «Металургія Правобережної України XVI–XIX століття: Історико-економічне дослідження». У статті автор вперше опублікував архівні матеріали, зокрема реєстр діючих рудень Правобережжя кінця XVII–XVIII ст., який намагався ввести до наукового обігу. Варто зауважити, що зазначена монографія так і залишилася неопублікованою.

Проблеми зовнішньополітичного життя козацької держави, зокрема витoki українсько-турецьких відносин піднімав у своїх студіях відомий пізніше орієнталіст Омелян Прицак. Вчений опублікував власний переклад з коментарями та аналізом хроніки турецького історика Мустафи Найіма «Про козацькі справи». Такі джерела помітно збагачують відомості про дипломатичні контакти Б. Хмельницького з Високою Портою. О. Прицак детально розглянув діяльність першого козацького посольства на чолі з Філоном Джеджалієм в Стамбулі влітку 1648 р. На його думку, Ф. Джеджалія був у ті часи першою особою після самого Хмельницького. Вчений зауважив, що татарське походження посприяло перемовинам з новим партнером (Османською імперією. – Г.К.-Д.) і допомогло самому гетьманові на переговорах з ханом [26, с. 148].

Отже, у збірнику вміщено статті, які ґрунтувалися на архівних матеріалах, містили нові думки у висвітленні різноманітних аспектів соціально-економічного та суспільно-політичного становища українських земель напередодні і в роки Української національної революції XVII ст. Матеріали помітно збагачували відомості про дипломатію Б. Хмельницького, особливості розвитку залізорудної промисловості Правобережжя та правове становище основних верст суспільства.

Окрім доби Б. Хмельницького, особливий дослідницький інтерес у різні періоди розвитку історичної науки викликав відокремлений прошарок козацької старшини Гетьманщини – значне (знатне) товариство. Він сформувався на зламі XVII–XVIII ст. у козацько-старшинському середовищі і становив привілейовану соціальну верству суспільства, що за своїм статусом наближалася до шляхти.

Важливий внесок у вивчення неурядової старшини зробив відомий історик права, дійсний член НТШ, УВАН та УІТ, професор УВУ Лев Окіншевич. У 1948 р. була опублікована його монографія «Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст.» (157 том «Записок Наукового товариства ім. Шевченка»). Робота була написана ще у 1932–1933 рр. в Україні на основі архівних матеріалів. Результати дослідження вчений неодноразово представляв на засіданнях Комісії для вивчення історії західноруського та українського права ВУАН, співробітником якої він був, а очільником – академік М. Василенко. Варто зауважити, що в українській радянській історіографії це питання певною мірою замовчувалося і об'єктивно не вивчалось через ідеологічні догмати. В тогочасних працях негативно висвітлювалася діяльність козацької старшини, її соціальна політика і загалом суспільно-політичне життя Гетьманщини.

Передували вивченню знатного товариства дослідження Л. Окіншевича з історії розвитку державно-правових інститутів України-Гетьманщини, зокрема «Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. Ч. 1. Генеральна Рада» (1929 р.) та «Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. Ч. 2. Рада Старшини» (1930 р.) та інші розвідки, які й принесли йому наукове визнан-

ня. Острозький дослідник В. Яремчук зазначив, що Л. Окіншевич належав до зірок першої величини в когорті блискучих вчених 1920-х рр. – «золотої доби» історичної науки Радянської України, а потім залишався помітною постаттю в зарубіжній (діаспорній) українській та білоруській історіографіях [33, с. 1].

Монографія складається з дев'яти розділів і 22 додатків. Окремий розділ присвячений аналізу історіографії проблеми, зокрема праць В. Полетики, О. Шафонського, О. Лазаревського, В. Модзалевського, Д. Міллера, О. Єфименко, О. Грушевського, вказано їх позитивні і негативні сторони. Узагальнивши досягнення попередників, вчений зазначив, що дослідники не звернули належної уваги на значення цього інституту як однієї із ланок станового устрою в Гетьманській Україні, як такої частини суспільної еліти, що найбільше і найяскравіше відбивала в собі становий лад цілого суспільства й організацію зверхнього стану його людности зокрема [21, с. 185].

У дослідженні Л. Окіншевич спробував простежити зародження і оформлення знатного товариства до початку Української національної революції XVII ст. З цього приводу вчений зауважив, що відповідно до вживаної тоді номенклатури військової організації всі належні до козацького війська особи вважалися за членів «військового товариства», а назва запозичена з Польщі. До 1648 р. була сформована група з більш культурних і заможних кіл, яка посідала певні політичні позиції і почала відокремлюватися від козаків [21, с. 7]. Після 1648 р. до «знатних», «значних», «старинних» товаришів Війська Запорозького Л. Окіншевич зарахував шляхту, котра служила з свого ґрунту. Більш чисельніша група знатних товаришів була нешляхетного походження [21, с. 11].

Вчений подав генезу утвердження терміну в Гетьманщині. За правління Б. Хмельницького (1648–1657 рр.) представники нової верстви були сформовані в окрему групу «знатного військового товариства» відділену від козачого загалу. Рядове козацтво (вільні й звільнені Хмельниччиною селяни) мали назву «товариства», «військового товариства» – цим вони відокремилися від невійськових людей [21, с. 13]. Таким чином, дослідник прийшов до висновку, що назва «знатний військовий товариш» усталюється за новою зверхньою групою не одразу, а тривалий час відбувається їх виділення із загалу товаришів.

Л. Окіншевич дослідив перші згадки про знатне військове товариство у Слобідській Україні та Запоріжжі, які не входили до складу Гетьманщини. На його думку, значне товариство з'являється там пізніше, через сповільнений темп розвитку тих регіонів, на Запоріжжі – з 70 рр. XVII ст. (у XVIII ст. явище постійне), а на Слобожанщині – на початку XVIII ст. [21, с. 17]. Вчений проаналізував різні терміни, які вживалися щодо представники нової зверхньої групи (товариства): «значні», «знатні», «заслужені», «славетні», «старовинні» і подав приклади їх відокремлення [21, с. 21].

Звернув увагу вчений на виникнення ще однієї привілейованої соціальної групи бунчукових товаришів. На думку Л. Окіншевича, перші відомості про них з'являються у 70-ті роки XVII ст., а під бунчук брали не всіх, а вищу частину знатних військових товаришів, зокрема великих землевласників Гетьманщини, наближених до гетьмана та особисто заслужених перед державою [21, с. 28]. Саме бунчукові товариші, як зауважив О. Однороженко, невдовзі здобули чільне місце в суспільній ієрархії Козацької держави – з-поміж них обирали кандидатів на найвищі уряди та доручали виконання найбільш почесних та важливих завдань [20, с. 319].

Л. Окіншевич зауважив, що одночасно із формуванням бунчукових товаришів виникли групи військових і значкових товаришів. До військових товаришів приймалася менш заможна і впливова шляхта, яка підлягала генеральній старшині, а згодом – Генеральній військовій канцелярії. Натомість головною підставою для здобуття чину значкового товариша (їх називали ще «полкові товариші») було володіння козацькими ґрунтами, що створювало економічну базу для відбування служби власним коштом. Ця група перебувала під полковим значком і підпорядковувалася полковникам. Учений чітко окреслив повноваження та обов'язки кожної групи. У сучасній українській історичній науці ці питання піднімали у своїх працях В. Кривошея [11; 12], В. Панащенко [22; 23; 24], І. Кривошея [11; 13], С. Горобець [5; 6], які поглибили вивчення цих аспектів за рахунок розширення джерельної бази дослідження.

Л. Окіншевич порушив питання території формування знатного товариства наприкінці XVII ст. На його думку, це були північні полки, зокрема Стародубський, натомість південні полки запозичують цей розряд значно пізніше [21, с. 31–37]. У сучасній історичній науці існує протилежна думка [11, с. 11].

Монографія Л. Окіншевича викликала інтерес у його колег. Ще в Україні у 1933 р. О. Оглоблин написав рецензію на неопубліковану роботу, в якій зазначив, що «знатне військове товариство», яке складає предмет студії Л. Окіншевича, навіть у XVIII ст. ще «не створило замкненого, соціального й правно монолітичного стану». Тому він наголосив, що автор механістично розглядає цю спільноту як історико-юридичну категорію [34, с. 148].

Після видання праці в Німеччині, Б. Крупницький та О. Оглоблин обмінювалися думками щодо її змісту. О. Оглоблин у листі 28 серпня 1948 р. до Б. Крупницького писав: «Я перечитав її вчетверте... Немає сумніву, Окіншевич багато попрацював над цією темою й зібрав величезний архівний матеріал. Я люблю такі праці: нині вони дуже рідкі. Але вона слабенька з погляду дослідницько-історичного. Дуже вбоге історичне тло, малокритичне ставлення до джерел (зокрема документів дворянських архівів, де є багато фальсифікатів і чимало різних неточностей)... Це тема для історика, а не для правника... Саме ті праці («Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. Ч. 1–2. – Г.К.-Д.) забезпечили Окіншевичу поважне місце в нашій історіографії» [16].

Водночас, сучасні дослідники значкового товариства позитивно оцінили внесок Л. Окіншевича у вивчення неурядової старшини [11, с. 3], а монографія вченого тривалий час залишалася єдиним комплексним дослідженням неурядової старшини Гетьманщини в українській історіографії. Вона склала підґрунтя для подальших студій, здійснених істориками в незалежній Україні. Нині, окремі погляди її автора на певні проблеми розходяться з думками сучасних науковців. Це насамперед зумовлено розширенням джерельної бази і введенням до наукового обігу нових документів, які на той час були недоступні еміграційному історичному, оскільки був відірваний від українських архівів та бібліотек.

Значну увагу вчені приділили дослідженню внутрішньої та зовнішньої політики гетьмана І. Мазепи. Цим питанням було присвячено спеціальне засідання історичної комісії товариства, на якому Б. Крупницький виголосив доповідь на тему: «Шведсько-українські союзні договори 1708–1709 рр. як історичне джерело», реферат якої було опубліковано на сторінках «Хроніки НТШ» [14]. Вчений глибоко проаналізував джерела, які містять відомості про українсько-шведські договори 1708–1709 рр. Серед них – два видання анонімної реляції про Полтавську битву (перше – 1740 р. в перекладі на французьку та друге – 1915 р. – оригінал шведською), Великобудищанський трактат 1709 р. та «Вивід прав України» П. Орлика. Вважається, що оригінал політико-правового трактату «Вивід прав України» П. Орлика без підпису та дати знайшов у 1922 р. І. Боршак у архіві замку Дентевіль (Франція). Б. Крупницький, як й інші історики, ставив під сумнів його існування та достовірність окремих статей. Дискусійним до нині залишається дата укладання документу. На думку Б. Крупницького, це відбулося перед появою або в момент появи шведів в Україні (1708 р. – Г.К.-Д.) [14, с. 5].

Таким чином, в дослідженнях членів НТШ, відродженого в Німеччині в Ді-Пі період, проявився особливий інтерес до козацько-гетьманської доби, зокрема її соціально-економічних та зовнішньополітичних аспектів. Виданий окремими частинами в «Записках НТШ» збірник, приурочений 300-літтю початку Української національної революції XVII ст. та монографічне дослідження Л. Окіншевича не втратили актуальності й нині. Своїми студіями вчені здійснили вагомий внесок у вивчення доби Б. Хмельницького, неурядової старшини Гетьманщини і заклали підґрунтя для подальших досліджень сучасними істориками незалежної України.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бойко О. Історія України. Київ, 2006. 688 с.
2. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання?: Критичні зауваги з приводу однієї концепції. Торонто: Нові дні, 1972. 66 с.
3. Бурім Д., Кучерук О., Маврін О. Головні джерела до історії Наукового товариства ім. Шевченка у Європі. *Наукова та видавнича діяльність Наукового товариства імені Шевченка в Європі* / упоряд. Д. Бурім, О. Кучерук, О. Маврін. Київ, 2007. С. 7–83.
4. Винар Л. Відродження українського наукового життя після Другої світової війни: 1945–1952. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2007. Вип. 9. С. 60–71.
5. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. Київ: Інститут історії НАН України, 2009. 271 с.
6. Горобець В. Списки значкових товаришів Чернігівського полку 1732 та 1737 рр. *Сіверянський літопис*. 2008. № 1. С. 15–18.
7. Гришко В. До суспільної структури Хмельниччини. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Мюнхен, 1948. Т. 156. С. 7–60.

8. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ, 1996. 222 с.
9. Гуржій О. Етнічний склад і соціальна структура Гетьманату в другій половині XVII–XVIII ст. *Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура*. Київ, 2014. С. 126–159.
10. Жуковський А. Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка в Європі. Львів; Париж, 2000. 140 с.
11. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Неурядова старшина Гетьманщини. Київ: Стило, 2009. 432 с.
12. Кривошея В. Володіння бунчукового товариша Андрія Васильовича Борковського та його нащадків у XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2007. № 6. С. 106–114.
13. Кривошея І. Неурядова старшина Гетьманщини і міщанська верхівка в середині XVIII ст. (На прикладі м. Стародуба). *Сіверянський літопис*. 2009. № 2-3. С. 40–49.
14. Крупницький Б. Шведсько-українські союзні договори 1708–1709 рр. як історичне джерело. *Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка*. Мюнхен, 1949. Ч. 76. С. 4–5.
15. Кубійович В. Наукове товариство ім. Шевченка у 1939–1952 рр. *Український історик*. 1973. Ч. 1-2. С. 8–42.
16. Лист О. Оглоблина до Б. Крупницького від 27 серпня 1948 р. *Архів Українського історичного товариства (Архів О. Оглоблина)*. Ф. С. Оп. 3. Спр. 1.
17. Наукова та видавнича діяльність Наукового товариства імені Шевченка в Європі / упоряд. Д. Бурім, О. Кучерук, О. Маврін. Київ, 2007. 528 с.
18. Національні відносини в Україні у XX ст.: Збірник документів і матеріалів / упоряд. М.І. Панчук. Київ, 1994. 557 с.
19. Оглоблин О. Хмельниччина й залізорудна промисловість Правобережної України. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Мюнхен, 1948. Т. 156. С. 129–140.
20. Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. Київ: Темпора, 2011. 422 с.
21. Окіншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Мюнхен, 1948. Т. 157. 231 с.
22. Панащенко В. Значкові товариші. *Київська старовина*. 1999. № 4. С. 126–141.
23. Панащенко В. Знатне військове товариство. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2000. С. 397–418.
24. Панащенко В. Соціальна еліта Гетьманщини. Київ, 1995. 211 с.
25. Подобед О. Українські наукові установи у повоєнній Західній Німеччині. *Evropsky Filozoficky a Historicky Diskurz*. 2018. Vol. 4. С. 32–39.
26. Прицак О. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 р. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Мюнхен, 1948. Т. 156. С. 143–160.
27. Сас П. Витоки українського націотворення. Київ: Інститут історії НАН України, 2010. 702 с.
28. Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. Київ, 1991. 108 с.
29. Смолій В., Степанков В. Національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2009. 447 с.
30. Стахів М. Вплив Хмельниччини на формацію української нації. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Мюнхен, 1948. Т. 156. С. 65–88.
31. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-е вид., перероб. та розшир. Київ, 2005. 584 с.
32. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. Київ, 2008. 470 с.
33. Яремчук В. Історик Українського права Лев Окіншевич. *Часопис Національного університету «Острозька академія»: серія «Право»*. 2012. № 2. С. 1–48.
34. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.) / за ред. В. Смолія. Київ, 2014. Ч. 2. 650 с.
35. Wynar L. Ukrainian Scholarship in Exile: The DP Period, 1945–1952. Kent, 1989. 72 p.

References

1. Boiko O. *Istoria Ukrainy*. Kyiv, 2006. 688 s.
2. Braychevskiy M. *Pryednannia chy vozzednannia?: Krytychni zauvahy z pryvodu odniei kontseptsii*. Toronto: Novi dni, 1972. 66 s.
3. Burim D., Kucheruk O., Mavrin O. *Holovni dzherela do istorii Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u Evropi. Naukova ta vydavnycha diyalnist Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka v Evropi / uporyad. D. Burim, O. Kucheruk, O. Mavrin*. Kyiv, 2007. S. 7–83.
4. Wynar L. *Vidrodzhennia ukrainskoho naukovooho zhyttya pislya Druhoi svitovoi viyny: 1945–1952. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiya»: Istorychni nauky*. Ostroh, 2007. Vyp. 9. S. 60–71.
5. Horobets V. *Vlada ta sotsium Hetmanatu. Doslidzhennia z politychnoi i sotsialnoi istorii rannomodernoї Ukrainy*. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy, 2009. 271 s.
6. Horobets V. *Spysky znachkovykh tovaryshiv Chernihivskoho polku 1732 ta 1737 rr. Siveryanskyi litopys*. 2008. № 1. S. 15–18.
7. Hryshko V. *Do suspilnoi struktury Khmelnychchyny. Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*. Munkhen, 1948. Vol. 156. S. 7–60.

8. Hurzhiy O. *Ukrainska kozatska derzhava v druhiy polovyni XVII–XVIII st.: kordony, naselennia, pravo*. Kyiv, 1996. 222 s.
9. Hurzhiy O. *Etnichniy sklad i sotsialna struktura Hetmanatu v druhiy polovyni XVII–XVIII st. Ukrainska derzhava druhoi polovyny XVII–XVIII st.: polityka, suspilstvo, kultura*. Kyiv, 2014. S. 126–159.
10. Zhukovskiy A. *Narys istorii Naukovoho tovarystva im. Shevchenka v Evropi*. Lviv; Paryzh, 2000. 140 s.
11. Kryvosheya V.V., Kryvosheya I.I., Kryvosheya O.V. *Neuryadova starshyna Hetmanshchyny*. Kyiv: Stylos, 2009. 432 s.
12. Kryvosheya V. *Volodinnia bunchukovoho tovarysha Andriya Vasylovycha Borkovskoho ta yoho nashchadkiv u XVIII st. Siveryanskyi litopys*. 2007. № 6. S. 106–114.
13. Kryvosheya I. *Neuryadova starshyna Hetmanshchyny i mishchanska verkhivka v seredyni XVIII st. (Na prykladi m. Staroduba). Siveryanskyi litopys*. 2009. № 2-3. S. 40–49.
14. Krupnytskyi B. *Shvedsko-ukrainski soyuzni dohovory 1708–1709 rr. yak istorichne dzherelo. Khronika Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*. Munkhen, 1949. № 76. S. 4–5.
15. Kubiyovych V. *Naukove tovarystvo im. Shevchenka u 1939–1952 rr. Ukrainskyi istoryk*. 1973. № 1-2. S. 8–42.
16. Lyst O. *Ohloblyna do B. Krupnytskoho vid 27 serpnia 1948 r. Arkhiv Ukrainskoho istorychnoho tovarystva (Arkhiv O. Ohloblyna)*. F. C. Op. 3. Spr. 1.
17. *Naukova ta vydavnycha diyalnist Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka v Evropi / uporyad. D. Burim, O. Kucheruk, O. Mavrin*. Kyiv, 2007. 528 s.
18. *Natsionalni vidnosyny v Ukraini u XX st.: Zbirnyk dokumentiv i materialiv / uporyad. M.I. Panchuk*. Kyiv, 1994. 557 s.
19. Ohloblyn O. *Khmelnychchyna y zalizorudna promyslovist Pravoberezhnoyi Ukrainy. Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*. Munkhen, 1948. Vol. 156. S. 129–140.
20. *Odnorozhenko O. Ukrainska (ruska) elita doby Serednovichchya i rannoho Modernu: struktura ta vlada*. Kyiv: Tempora, 2011. 422 s.
21. *Okinshevych L. Znachne viyskove tovarystvo v Ukraini-Hetmanshchyni XVII–XVIII st. Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*. Munkhen, 1948. Vol. 157. 231 s.
22. *Panashchenko V. Znachkovi tovaryshi. Kyivska starovyna*. 1999. № 4. S. 126–141.
23. *Panashchenko V. Znatne viyskove tovarystvo. Ukraina v Tsentralno-Skhidniy Evropi*. Kyiv, 2000. S. 397–418.
24. *Panashchenko V. Sotsialna elita Hetmanshchyny*. Kyiv, 1995. 211 s.
25. *Podobyed O. Ukrainski naukovi ustanovy u povoyenniy Zakhidniy Nimechchyni. Evropsky Filozoficky a Historicky Diskurz*. 2018. Vol. 4. S. 32–39.
26. *Pritsak O. Soyuz Khmelnytskoho z Turechchynou 1648 r. Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*. Munkhen, 1948. Vol. 156. S. 143–160.
27. *Sas P. Vytoky ukrainskoho natsiotvorennia*. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy, 2010. 702 s.
28. *Smoliiy V.A., Hurzhiy O.I. Yak i koly pochala formuvatysya ukrainska natsiya*. Kyiv, 1991. 108 s.
29. *Smoliiy V., Stepankov V. Natsionalna revolutsiya XVII st. (1648–1676 rr.)*. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyevo-Mohylyanska akademiya», 2009. 447 s.
30. *Stakhiv M. Vplyv Khmelnychchyny na formatsiyu ukrainskoyi natsiyi. Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*. Munkhen, 1948. Vol. 156. S. 65–88.
31. *Yakovenko N. Narys istoriyi serednovichnoyi ta rannomodernoyi Ukrainy. 2-e vyd., pererob. ta rozshyr.* Kyiv, 2005. 584 s.
32. *Yakovenko N. Ukrainska shlyakhta z kintsya XIV do seredyny XVII st. Volyn i Tsentralna Ukraina*. Kyiv, 2008. 470 s.
33. *Yaremchuk V. Istoryk Ukrainskoho prava Lev Okinshevych. Chasopys Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiya»: seriya «Pravo»*. 2012. № 2. S. 1–48.
34. *Yas O. Istoryk i styl. Vyznachni postati ukrainskoho istoriopysannia u svitli kulturnykh epokh (pochatok XIX – 80-ti roky XX st.) / za red. V. Smolia*. Kyiv, 2014. Ch. 2. 650 s.
35. *Wynar L. Ukrainian Scholarship in Exile: The DP Period, 1945–1952*. Kent, 1989. 72 p.

Отримано: 28.11.2019 р.

Прорецензовано: 05.12.2019 р.

Прийнято до друку: 10.12.2019 р.

e-mail: natalia.konopka@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-29-75-87

Конопка Н. Михайло Антонович як дослідник історії України. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 29. С. 75–87.

УДК 930.1

Наталія Конопка

МИХАЙЛО АНТОНОВИЧ ЯК ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена аналізу життя та творчості видатного українського історика, представника відомого роду Антоновичів – Михайла Дмитровича Антоновича. Автором здійснена спроба на основі опублікованих джерел відтворити біографію вченого, простежити умови та особливості становлення його наукових інтересів, визначити інтелектуальне коло дослідника, висвітлити працю в українських наукових інституціях закордоном, проаналізувати наукові здобутки.

Основна увага в дослідженні зосереджена на вивченні історичних та політичних поглядів автора на основі аналізу 4-томної «Історії України», що вийшла друком в Празі у 1941–1942 рр. Праця є певним синтезом поглядів та оцінки істориком визначних подій, явищ та процесів історії України. Оцінка істориком процесу державотворення є відмінною від популярних ідей державницького напрямку початку ХХ ст. та зводиться до ідеї, що держава має значення лише як одна з функцій національного життя, як орган забезпечення розвитку народу. Відзначається, що процес зародження та формування національної ідеї пройшов в своїй еволюції кілька етапів – від часу Київської Русі до початку ХХ ст. та залежав від різних суспільних верств (духовенства, козаків, аристократії, інтелігенції), які не спромоглися на її остаточне оформлення та популяризацію. Вчений виокремив умови та причини неспроможності витворення належної теоретично-політичної концепції до початку ХХ ст. Колонізаційний рух, на думку дослідника, мав для України і позитивні, і негативні риси. З однієї сторони були освоєні величезні простори, а відтак зростала економічна потуга українських земель, а з іншої – колонізаційний рух на південний схід переніс центральну вісь національного життя з лінії Київ – Львів на Донбас з його русифікованим, а здебільшого чужим та прийшлим населенням, що було нездатне витворити національну ідею.

Доведено, що погляди дослідника на український історичний та політичний процес акумулювали різні історіографічні традиції та підходи, водночас будучи цілком винятковими та унікальними.

Ключові слова: Михайло Антонович, історія України, історіографія, державотворення, національна ідея, національний інтерес, «модерний націоналізм», Б. Хмельницький, Т. Шевченко.

Nataliia Konopka

MYKHAILO ANTONOVYCH, THE RESEARCHER OF UKRAINIAN HISTORY

The paper encompasses the analysis of the life and works of a prominent Ukrainian historian and the member of the famous Ukrainian Antonovych dynasty, Mykhailo Dmytrovych Antonovych. Basing on the published sources, the author of the article endeavors to render the scholar's biography, overview the life conditions and peculiarities of his academic interest formation, define the intellectual circle of the historian, present his work in Ukrainian research institutions and abroad, as well as to analyze his academic achievements.

The main attention in the research is paid to the study of historical and political views of Antonovych, basing on his 4-volume work "History of Ukraine" published in Prague in 1941–1942. It is a synthesis of the author's views and evaluation of the prominent events, phenomena and processes in the history of Ukraine. The historian's appraisal of the state formation process differs from the ideas which were popular in the early 20th century and comes down to the idea of the state's only value as one of the functions of the national life and as the body which can provide the nation's development.

It is noted that the process of formation and articulation of national idea consisted of several evolutionary phases (from Kyivan Rus to the early 20th century) and depended on various social classes (clergy, Cossacks, aristocracy, intelligentsia), who failed in completing its articulation and popularization. Antonovych has singled out the conditions and reasons of the inability to create a proper theoretical and political conception before 20th

century. The researcher considers the colonial movement to have both positive and negative features for Ukraine. On the one hand, vast areas of land were cultivated, therefore, increasing the economic strengths of Ukrainian territory. On the other hand, colonization of the south-eastern regions led to the shift of the central axis of the national life from the line Kyiv – Lviv to Donbass region with its russified population, which was majorly alien and of non-Ukrainian origin and thus unable to create the national idea.

The author of the paper proves that Antonovych's views on Ukrainian political and historical process have accumulated various historiographic traditions and approaches being at the same time quite exceptional and unique.

Key words: Mykhailo Antonovych, history of Ukraine, historiography, state formation, national idea, national interest, "modern nationalism", B. Khmelnytskyi, T. Shevchenko.

Михайло Дмитрович Антонович, представник молодшої генерації українських істориків початку ХХ ст., науковий та життєвий потенціал якого був неблаганно знищений радянською тоталітарною машиною, займає, без перебільшення, одне з чільних місць у розвитку української науки. Незважаючи на відносно невелику доступну наукову спадщину вченого (сьогодні існує потреба створення бібліографії його творів) та нечисленні джерельні матеріали, зробимо спробу в загальних рисах розглянути його життєвий і науковий шлях.

Скупі біографічні відомості про працю та науковий доробок Михайла Антоновича подав у першому томі «Енциклопедії українознавства» за 1955 р. Володимир Кубійович [7, с. 51]. Коротку інформацію про М. Антоновича вміщено Олександром Оглоблином в «Ukrainian Historiography, 1917–1956» («Українська історіографія, 1917–1956») (1957 р.) [29, с. 424–425]. Детальніший та повніший життєпис історика у 2003 р. проф. Олексієм Ясем було вміщено в першому томі «Енциклопедії історії України» [28, с. 107–108]. Найдетальніша наукова біографія М. Антоновича була опублікована Таїсією Ківшар 2008 р. в часописі «Українська біографістика» [11, с. 137–153]. Авторкою вперше була введена в науковий обіг автобіографія вченого, що зберігалася в ЦДАВО України [11, с. 138], яка дала змогу уточнити біографічні дані та окремі аспекти його наукової діяльності й спадщини. Спомини про зустріч Я. Рудницького (чоловік сестри Михайла – Марини (домашнє ім'я Ляля)) з Михайлом Антоновичем опубліковано на сторінках журналу «Український історик» (1989, ч. 4) [20].

Спогадам про останні роки життя Михайла Антоновича на засланні присвячені розвідки В. Яременка [26; 27, с. 140–142] та В. Тимошука [21; 22, с. 142–144], а також спомини М. Барбона [9, с. 134–136; 17] та ін. Співпраці Михайла Антоновича з Українським історично-філологічним товариством у Празі присвятив своє детальне дослідження А. Шаповал [25, с. 88–99]. Окремі згадки про історика містяться і в монографії цього ж автора, присвяченій Дмитру Антоновичу [24].

Цінним джерелом до вивчення ретроспективи життєвого та творчого шляху вченого є Архів Українського історичного товариства, зокрема Архів Марка Антоновича, де зберігаються унікальні та маловідомі матеріали, присвячені родині Антоновичів, в тому числі листування, особові документи, рукописи праць Михайла Антоновича тощо [8].

Важливим джерелом є епістолярна спадщина. Зокрема, У. Великопольська у 2008 р. опублікувала три з сімох листів Михайла Антоновича до відомого вченого, публіциста, письменника та історика проф. Мирона Кордуби, написані у 1943 р. [10]. Окрім цього, унікальним та цінним джерелом до висвітлення інтелектуального кола та творчих прагнень молодого вченого є неопубліковані листи Михайла Антоновича до Олександра Оглоблина, що зберігаються в Архіві УІТ (Архів Марка Антоновича) [16]. Ці матеріали дають змогу окреслити особливості встановлення наукових інтересів молодого науковця, характер відносин між двома вченими, висвітлити обставини та невідомі факти життєвого шляху і наукової діяльності.

Народився Михайло Дмитрович Антонович 22 серпня 1909 р. у Флоренції¹ (Італія) [28, с. 107–108] в родині відомих представників династії Антоновичів – Дмитра та Катерини. Початкову освіту здобув у Другій Державній гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства у Києві. У 1919 р., як відзначає А. Шаповал, він навчався у приватній французькій гімназії М. Мереслі, а з осені 1920 р. – у єдиній трудовій школі № 57 ім. І. Франка [25, с. 88–89].

Протягом 1924–1927 рр. навчався в українській гімназії в Празі [11, с. 138], де також проживала його родина. А у 1927/28 рр. вступив до Українського вільного університету в Празі, водночас сту-

¹ У своїх споминах М. Барбон помилився, стверджуючи, що М.Д. Антонович народився в Києві в будинку свого діда Володимира Боніфатійовича Антоновича на розі вулиць Кузнечної та Жилинської.

діюючи і в Університеті Фрідріха Вільгельма в Берліні. Від 1930 до 1933 рр. – завершив навчання у двох університетах, склавши докторські іспити.

Про активну наукову, громадську та благодійну діяльність Михайла Дмитровича згадував Симон Наріжний у своїй праці «Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами», до видання якої долучилася і родина Антоновичів, зокрема Михайло. Окрім того, у слові «Від автора» С. Наріжний дякував М. Антоновичеві за перегляд окремих розділів, за фахові вказівки та надані матеріали [18, с. 5, 7].

У травні 1923 р. розпочало свою діяльність Українське історично-філологічне товариство (далі – УІФТ) у Празі, яке було засноване за ініціативи батька молодого вченого, Дмитра Антоновича, та групи професорів філософічного факультету УВУ (В. Біднова, Дм. Дорошенка, О. Колесси, В. Щербаківського та П. Андрієвського). Як відомо, Товариство досить швидко згуртувало навколо себе провідні наукові сили української еміграції не лише у Чехословаччині, але й з-поза її меж. Чисельність членів Товариства невпинно зростала і поповнювалася представниками молодшої наукової генерації, серед них був і Михайло Антонович. Дійсним членом УІФТ М. Антоновича було обрано 27 червня 1933 р. [25, с. 90]. Хоч історик на той час перебував у Бреслау (тогочасна Німеччина), однак для виголошення доповідей приїздив до Праги на засідання Товариства, а відтак – не переривав «живий зв'язок» [18, с. 197–198] з науковим осередком. Доповіді автора, виголошені за всю історію діяльності УІФТ (1923–1938 рр.), були здебільшого присвячені історії України та українській історіографії. Окремі праці науковця були видані УІФТ [1; 3; 4; 5; 6]. Детальний огляд цих праць вченого подав А. Шаповал [25]. С. Наріжний у монографії також відзначав, що завдяки пожертві М. Антоновича та інших стало можливим видання III та IV томів «Праць» Товариства, що побачили світ у 1941 р. [18, с. 208; 24, с. 208–209]. У 1932 р. М. Антонович також брав участь у роботі II Українського Наукового з'їзду в Празі з доповіддю «Князь Репнін як правитель Саксонії» [11, с. 138].

З 1936 по 1941 рр. Михайло Антонович був науковим співробітником Українського наукового інституту в Берліні (далі – УНІ), заснованого у 1926 р. за ініціативи гетьмана П. Скоропадського. Водночас, працював у Бреславському університеті (суч. Вроцлав, Польща) у професора Ганса Коха² та у Відні, будучи доцентом університету. Висвітлюючи масштабну діяльність УНІ в Берліні, С. Наріжний писав: «В пізніших роках багато працював у різних німецьких архівах асистент Інституту Д-р Михайло Антонович – самий надійний із повоєнного покоління українських істориків – що в цей час займає становище наукового співробітника в Східньому Інституті в Бреславі (з 1937 р. по 1941 р. М. Антонович був науковим співробітником історично-політичного відділу Інституту Східної Європи [25, с. 93]). Оpubліковані праці цього дослідника зв'язані переважно з українсько-німецькою та східноєвропейською тематикою взагалі» [18, с. 216]. Як писав у своїй автобіографії М. Антонович, у Берліні він навчався завдяки стипендії УНІ [11, с. 138], науковим співробітником якого він залишався до 1937 р. [25, с. 89].

О. Оглоблин в «Огляді української історіографії» писав, що УНІ в Берліні, який перебував під науковим впливом Д. Дорошенка та В. Липинського, виховав цілу генерацію вчених, куди входили Б. Крупицький, Д. Оляччин, І. Лоський, В. Кучабський, М. Антонович, П. Вергун [29, р. 401]. Ця наукова генерація працювала в галузі української історичної науки в 30-их рр. Серед її представників був і Мих. Антонович (якого О. Оглоблин назвав «багатообіцяючим»).

У Берліні молодий науковець захистив докторську дисертацію на тему «Князь Репнін – генерал-губернатор Саксонії» (Берлін, 1936). Рецензію на працю написав відомий історик права Микола Чубатий. Вона була опублікована в науково-літературному журналі «Дзвони» (Львів, 1937). М. Чубатий писав, що розвідка М. Антоновича є «науково вартісною», однак з подивом запитував, чому дослідник вибрав «таку далеку нам тему», адже можна було б підшукати наукову проблему більш пов'язану з українським минулим [23, с. 62]. Про своє зацікавлення особою Миколи Репніна Михайло Антонович писав у листі до письменника Василя Юхимовича (Шимка?) від 23 лютого 1944 р. з Бреслау. Оповідючи про трагічну долю князя, відзначав його зусилля у відновленні повоєнного устрою Сак-

² Ганс Кох – директор Інституту Східної Європи в Бреслау з жовтня 1937 по 1940 рр. М. Антонович присвятив Г. Коху працю «Студії з часів Наливайка».

³ Василь Шимко – письменник, автор новел «Степові звитязці», «Син», «Чорної ночі», «З півночі вітер», «Коли падає листя жовтаве» та ін., редактор часопису «Чужиною» (Німеччина), автор розвідок «Україна й Росія», «Конотопський бій», «Останні дні гайдамаччини», «Іван Богун», «Симон Петлюра» та ін., секретар Літературно-мистецького клубу в Торонто. В листі до Любомира Винара від 12 грудня 1985 р. Марко Антонович писав: «...додаю лист мого брата до Василя Шимка» [11, арк. 1].

сонії та зв'язки з Україною [15]. Дослідник працював в архівах Дрездена, Берліна, Кенігсберга, Гданська (тогочасний Данциг), в архівах Польщі [12, с. 116]. Як відзначав О. Оглоблин, саме там історик зібрав доволі багато нового матеріалу до історії України XVI–XVIII ст. Окрім того, він був одним із перших, хто зацікавився дослідженням українсько-німецьких взаємин у XVIII ст. [29, р. 425].

Вважаємо, що наукові зацікавлення історика остаточно сформувалися у 20-30-их рр. та були зосереджені на вивченні історії України XVI–XIX століть, зокрема козацького періоду. Становлення молодого науковця відбулося завдяки авторитету та підтримці його батька, Дмитра Антоновича, ректора УВУ, члена УНІ в Берліні, голови УІФТ, директора Музею визвольної боротьби України у Празі [24, с. 203, 220], відомого історика мистецтва та театру, активного політичного та громадського діяча. Між батьком і сином велося активне листування, підтримувалися не лише теплі, родинні стосунки, науковці активно обмінювалися думками, ідеями, обговорювали наукові та організаційні справи, бібліографічні новинки тощо [24, с. 207–208, 220, 223].

Більшість досліджень М. Антоновича присвячених українській історії, написані у формі науково-популярних нарисів. Напередодні та в час Другої світової війни М. Антонович опублікував кілька розвідок з історії козаччини, зокрема «Козацьке військо у Смоленській війні» (Варшава, 1937), «Козацький проект Василя Капніста» («Сьогоднішнє і минуле», 1939, № 2), «Матеріали до вербування українців у пруську армію XVIII ст.» в «Працях» Українського історично-філологічного товариства в Празі, т. 2: на пошану голови Товариства проф. Дм. Антоновича (Прага, 1939), «Студії з часів Наливайка» (Прага: УІФТ, 1941), «Переяславська кампанія 1630 р.», видана у «Працях» УІФТ в Празі (т. 5, Прага, 1944) та ін. Деякі дослідження молодого науковця, у тому числі монографія про гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, залишилися неопублікованими. У 1941–1942 рр. була опублікована 4-томна «Історія України».

Крім українськомовних, М. Антонович друкував роботи й німецькою мовою у німецьких виданнях, відтак презентуючи українську науку в європейському та світовому масштабі. Зокрема «Geschichte der Ukrainischen Staatlichkeit»⁴ в кн. «Handbuch der Ukraine» (Leipzig, 1941), «Kultur der Ostslaven»⁵ (Breslau, 1941), «Ukraine in Russischen Reiche»⁶ (Wien, 1942). Як відзначав С. Наріжний, деякі німецькі пресові органи завдяки співробітництву в них авторів-емігрантів, систематично інформували про українські справи німецьке суспільство. Деякі з них випускали спеціальні числа, присвячені Україні (напр. німецький тижневик «Німецька професійна освіта» у 1938 р. випустив таке українознавче число зі статтями українських авторів-емігрантів: М. Антоновича, Б. Крупницького, І. Мірчука, Р. Димінського, З. Кузеля та ін.).

Інтелектуальне коло Михайла Дмитровича Антоновича включало Дмитра Антоновича, Романа Димінського, Володимира Дорошенка, Мирона Кордубу, Ганса Коха, Бориса Крупницького, Зенона Кузеля, Івана Мірчука, Володимира Міяковського, Олега Кандибу (Ольжича), Олександра Оглоблина, Василя Сімовича, Степана Сірополка, Дмитра Чижевського, Василя Шимка та ін.

Про приватне життя М. Антоновича (домашнє ім'я Мурик) знаємо мало. Відомо, що його дружина була німкеню на ім'я Гелена (Леночка) Швельб [20, с. 86]. У 1944 р. у пари народилася донька Раїна (Антонович-Вольф), яка вже у дорослому віці листувалася із своїм дядьком Марком Антоновичем [14]. В некролозі на пам'ять Марка Антоновича вона писала: «Свого батька, Михайла Антоновича, я не пам'ятаю, а контакти з його родиною були обмежені до радше формальних листів. Виною цього була, з одного боку, велика віддаль між нами, а з другого – мабуть, бажання моєї мами (німкені) затримати мене у своєму світі і під своїм впливом» [1, арк. 1].

З 1941 по 1942 рр. М. Антонович перебував в Україні як перекладач при штабі групи армії «Південь», але ймовірніше його перебування в Україні зв'язане з діяльністю похідних груп ОУН та О. Ольжичем, з яким М. Антонович підтримував тісні дружні відносини [11, с. 141]. М. Барбон у своїх споминах стверджував, що Михайло Дмитрович мав німецьке громадянство (через дружину німкеню), а відповідно був військовозобов'язаний [9; 17]. Таїса Ківшар, спираючись на матеріали надані Красноярським Товариством «Меморіал», спростовує таке твердження. У цей час вчений активно цікавився українським культурно-громадським та науковим життям. Відвідав Маріуполь, Харків [25, с. 93–94], Київ, побував на Кубані [9; 17]. Під час перебування у Маріуполі до Михайла приїздив його батько, Дмитро Антонович, згодом і брат, Марко [24, с. 224–225]. Повернувся Михайл-

⁴ «Історія української державності».

⁵ «Культура східних слов'ян».

⁶ «Україна в складі Російської імперії».

ло Дмитрович з України восени 1942 р. і після цього проживав із сім'єю в Бреслау, де продовжував свою наукову працю. У листі від 6 січня 1943 р. до М. Кордуби повідомляв, що у Відні склав габілітаційний іспит (грудень 1942 р.) та працював над матеріалами архіву імператорського двору і дому, відділу австрійського Державного архіву у Відні [10, с. 275] та активно цікавився українським науковим життям в Україні та закордоном [10, с. 276]. З капітуляцією Німеччини Михайло Антонович з родиною залишився в Берліні, де будь-що намагався врятувати цінну бібліотеку УНІ-Б. А. Шаповал відзначив, що у листі до матері Михайло Антонович писав, що прикладом для нього був батько, який би у подібних обставинах не покинув би колекції МВБУ [цит. за: 24, с. 229].

У 1945 р., 4 липня, М. Антонович був арештований або у Парижі [9, с. 135], або (ймовірніше) у Берліні [28, с. 107; 11, с. 144] та депортований до СРСР. За свідченнями колишніх ув'язнених, до середини 1950-х років перебував у радянських концтаборах поблизу Норильська та Колими. Згадки про зустріч і знайомство з істориком містяться в споминах Миколи Барбона, котрий перебував в норильському 2-му політичному таборі «Кайеркан» у 1951–1952 рр. Він згадував, як вперше побачив високого, міцної статури чоловіка з великою головою та високим чолом Сократа, котрий захоплювався українською мовою, її виитоками, розповідав про національний пам'ятник українського народу – київський Золотоверхий собор, зруйнований більшовиками [9; 17]. Перебуваючи у тому ж таборі, В. Тимошук писав, що житомирянин, свідомий українець, Михайло Пилипчук повідомив йому, що серед новоприбулих є «визначна для України особа – історик Михайло Дмитрович Антонович». Згодом відбулося і безпосереднє знайомство В. Тимошука з М. Антоновичем, якого він описав так: «На вигляд це була людина трохи вища середнього зросту та міцної будови. Привертали увагу велика голова з глибокими залисинами, розумні сірі очі. Мав русяве волосся із сивиною та короткі вуса. Коли Антонович назвався і стиснув мою руку, в мене промайнула думка, що це видатна людина. Голос його лунав виразно і рівномірно» [22, с. 143]. В. Тимошук згадував неабияку ерудованість історика, унікальну пам'ять та знання. Т. Ківшар у своїй розвідці, використовуючи матеріали Красноярського товариства «Меморіал», зуміла відтворити та уточнити важливі біографічні дані останніх років життя вченого [11, с. 143–151].

М. Антонович й у важких умовах таборового життя переймався тодішнім становищем України, її політичними перспективами. Та головне, ніколи не полишав писати історію України, незважаючи ні на що [22, с. 144]. Читав лекції, присвячені історії слов'ян, України, Росії, стародавнього світу [9; 17]. Окрім того, протестував проти нелюдських умов утримання та праці ув'язнених табору, взяв участь у відомому Норильському повстанні влітку 1953 р. [11, с. 148–150].

Збереглася поштова картка, можна сказати «останній лист» Михайла Антоновича до німецького Червоного Хреста від 12 квітня 1955 р. у справі розшуку місця перебування його дружини та сестри, опублікована в «Українському історичному» [20, с. 87].

М. Антонович помер у Магаданській в'язниці, на Колімі, дати смерті, згадувані в літературі, різняться. Т. Ківшар вважає ймовірною датою 23-24 квітня 1955 р. [11, с. 151]. Втім, ми встановили, що у відповідь на запит Гелени Антонович до Служби розшуку (Гамбург) № 750 від 8 грудня 1956 р. надійшла офіційна відповідь Виконавчого комітету спілки товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця СРСР від 3 квітня 1957 р. про те, що її чоловік, Михайло Антонович, нар. 1910 р., перебуваючи в ув'язненні за адресою: п/с (поштова скринька. – Н. К.) 5110/35 помер 24 листопада 1955 р. [20, с. 88, 19, арк. 1]. Відомий філолог Я. Рудницький (чоловік сестри Михайла Марини) у своїх споминах стверджував, що ще на початок 60-тих рр. про М. Антоновича надходили вістки, а відтак дата та місце смерті історика невідомі [20, с. 86].

Детальніше розглянемо історичні та політичні погляди історика, його бачення місця та ролі України в світовому історичному процесі. Як було згадано вище, протягом 1941–1942 рр. побачила світ 4-томна «Історія України», що вийшла друком у Празі в серії «Наукова бібліотека» видавництва Юрія Тищенка. Обкладинка була виконана відомим українським художником та графіком, професором Української студії пластичного мистецтва в Празі Робертом Лісовським. Перший том праці присвячений княжій добі та хронологічно охоплює період від найдавнішого часу до XIV ст.; другий охоплював «Литовсько-руську добу» (XIV–XVI ст.); третій – «Козаччину та Гетьманщину» (XVI–XVIII ст.) та четвертий – «Нову добу» (XIX – поч. XX ст.).

Праця є певним синтезом поглядів та оцінки істориком визначних подій, явищ та процесів історії України. «Історія України» одержала низку критичних зауважень та рекомендацій. Зокрема, як писав М. Антонович до М. Кордуби в листі від 8 вересня 1943 р., такі зауваження та рекомендації автор

отримав не лише від М. Кордуби, а й від Д. Чижевського та О. Оглоблина. Рекомендації першого були надіслані окремим листом, однак через певні обставини були втрачені та М. Антонович просив М. Кордубу надіслати їх ще раз, адже працював на другим виданням 4-томника [10, с. 276].

У вступі до своєї праці М. Антонович зазначав, що саме колонізаційний рух на схід, колонізаційний процес освоєння українських земель став визначальним фактором у розвитку української державності, а національний чинник мав лише другорядне значення [1, с. 5; 29, р. 425]. Оцінка процесу державотворення істориком є відмінною від популярних ідей державницького напрямку початку ХХ ст. (напр. В. Липинського, С. Томашівського, Д. Дорошенка та ін.), що відзначав і Борис Крупницький у своїй праці «Історіознавчі проблеми історії України». Зокрема, автор твердив, що Михайло Антонович у своїй праці «Історія України» на перший план висуває колонізаційний процес, якому надає найбільшої ваги в оцінці історичного розвитку України, але «це тільки жест, бо ця думка не доводиться консеквентно (поступово. – *Н.К.*) на сторінках його ж історії. Зате консеквентним був д-р М. Антонович у своїм стремлінні довести, що українська державність є перейдений етап української історії» [12, с. 6–7]. Не погоджуємося з таким твердженням Б. Крупницького, адже державницька ідея наскрізно присутня в науковому доробку М. Антоновича, однак ця ідея є певним синтезом різних історіографічних напрямів і має цілком оригінальне авторське обґрунтування.

Історики-державники, на думку М. Антоновича, «вишукували в історії властиво лише те, що можна було підтягнути під ідеали модерної національної держави» [1, с. 7–8]. Причиною такого «підтягнення» були європейські тенденції розвитку історичної науки після Першої світової війни. Опонуючи державникам, історик твердить, що держава має значення лише як одна з функцій національного життя, як орган забезпечення розвитку народу – лише в цьому випадку її існування виправдане. Вона є засобом, а не самоціллю [1, с. 7–8]. Відповідно в часи, коли національного почуття в теперішньому розумінні не існувало, інші політичні форми гарантували розвиток народу, який зовсім не прагнув окремішності та самостійності, розглядаючи себе як частину інших держав, які могли розв'язати його проблеми та завдання.

М. Антонович проводить цікаві паралелі історичного розвитку. Автор пише, що у XVIII ст. єдиною гарантією релігійної свободи була приналежність до однієї віри народу і його володаря. Різні привілеї та обіцянки рятували від утисків, не більше ніж демократичні конституції модерну національну меншість. Згодом прийшли часи релігійної толерантності. І рано чи пізно знайдеться така можливість і для національності, хоч напевне не в рамках бюрократичної держави [1, с. 8–9].

Найважливішим, на думку М. Антоновича, є забезпечення вільного розвитку народу, а яка саме організаційна форма цей розвиток гарантує – це річ другорядна. Саме тут можна простежити певні прогностичні оцінки вченого щодо глобальних та інтеграційних тенденцій розвитку європейської політики на сучасному етапі розвитку міжнародних відносин.

Давня історія України в праці історика носить описовий та загальний характер, подається з точки зору заселення території України різними народами. Детальніше дослідник розглядає князівську добу. Провідну роль у формуванні Київської держави, на думку автора, зіграв Київ – місце зосередження капіталу і центр, з якого перші київські князі (Олег, Ігор, Ольга, Святослав) розпочали боротьбу за контроль над вигідними торговельними шляхами [1, с. 23–25]. В часи зміцнення князівської влади найважливішою подією, вважав М. Антонович, стало прийняття князем Володимиром християнства як «акту державної необхідності» [1, с. 26], який мав закласти подальші підвалини міцної держави. Малося на увазі, що нова церковна організація повинна була стати на службу державі і запорукою її міцності. Духовенство мало розробити концепцію єдиновладдя «царя». Однак, воно було грецьким, чужим, і коротке перебування на митрополичій кафедрі Іларіона нічого не змінило: «Провина за політичну недалювидність падає на інтелектуально провідну верству – духовенство» [1, с. 33], а звідси є причиною політичної роздробленості Київської держави.

М. Антонович з критикою та без пієтизму висвітлював постать Данила Галицького та особливості формування Галицько-Волинської держави. Татарський чинник та дії ворожого війська на руських землях вважав не більше ніж військовою «гроельпропагандою» (з нім. – грізною, загрозливою) проти орди [1, с. 52]. Писав, що зовнішньополітичні амбіції князя лише штовхали державу до нових війн і катастрофа його планів призвела до смерті князя та «припечатала долю Галицько-Волинської держави, що залишилася скалком української території рано чи пізно засудженої на загубу серед сильніших сусідів» [1, с. 47–56]. В описі устрою та побуту князівської доби автор підкреслював колективне прийняття рішень князем та дружиною, з якої згодом сформувалося боярство; значення

«Руської правди»; роль віча в житті міст; категорії селянства та ін. Говорячи про особливості релігійного життя, автор стверджував, що чернецтво хоч і виконувало роль інтелектуального провідника, однак було відірване від політичних проблем сучасності і відтак не спромоглося витворити ідеологію єдиного володаря, єдиної держави, а займалося лише щоденною боротьбою з демонічними силами для врятування власної душі [1, с. 73–74].

Литовсько-польська доба постає в творчості М. Антоновича добою несправедливо забутою та маловивченою, яка не підпадала під рамки сучасних (М. Антоновичу. – *Н.К.*) уявлень про державу в порівнянні з політичними утвореннями Київської та Галицько-Волинської держав [3]. Зауважимо, що том, присвячений литовсько-польській добі, є структурно та змістовно повнішим. Автор стверджував, що провідна верства Великого Князівства Литовського зуміла при збереженні всіх етнічних особливостей кожного поодинокого народу виробити загальне «литовське» державне почуття і патріотизм [3, с. 5–6]. Таким чином, автор ще раз підтверджував свою думку, що головним чинником є вільний розвиток народу, а організаційна форма є річчю другорядною.

М. Антонович детально простежив генезу литовського народу, колонізацію литовських земель орденами хрестоносців, початки першої політичної організації, відносини з слов'янськими племенами, згодом Київською Руссю, боротьбу та союзницькі відносини з галицько-волинською землею, період могутності ВКЛ часу Ольгерда та Вітовта, діяльності яких приділено автором неабияку увагу, а також періоду політичної боротьби внутрішніх і зовнішніх сил за владу у ВКЛ та Польщі [3, с. 7–31].

Говорячи про причини унійних прагнень, дослідник твердить, що саме «бажання визволитися від влади своїх панів прибрало серед українського землянства форму стремління до тіснішої унії з Польщею, і нерозлучно зв'язаного з тим перебрання внутрішніх польських порядків» [3, с. 50–51, 71–72]. Окрім того, передумовою зближення держав, історик називав культурний занепад українських земель, внаслідок татарських нападів, спустошення Подніпров'я та перенесення культурного життя далі на захід, до Польщі.

Дослідник зазначав, що саме прорахунки польських королів у зовнішній політиці призвели до посилення Московської держави, вістря якої повернулося і проти території Литви-Русі, а згодом і Речі Посполитої та сприяло розширенню московських кордонів. Саме це стало одним із вирішальних чинників у зближенні Польщі та Литви-Русі [3, с. 54–60]. Говорить, що у XVI–XVII ст. оживляється в Україні зацікавлення релігійними проблемами, яке є свідченням того, що християнство, прийняте в попередній добі лише вищими верствами суспільності, почало просочуватися і в низи [3, с. 70]. Характеризуючи побут та культуру України литовського періоду, автор окреслив основні характерні умови та ознаки соціально-економічного становища селян, міщан (зокрема відзначав роль братств у культурному розвитку українських земель), духовенства (яке було чуже, відірване і непридатне захистити українські інтереси), шляхти та магнатів, життя яких супроводжували постійні сварки та свавілля. М. Антонович писав: «Та що безумовно вражає у довгих реєстрах вибриків, злочинів і насильств таких свавільців, це нестримна дика життєва енергія, яка шукала собі виходу в напруженій діяльності, у безнастанних чварах та зачіпках» [3, с. 73–74]. З тих, які спрямовували цю енергійність на боротьбу з татарами, вийшли провідники нової суспільної верстви – козацтва, з ними пов'язані початки військової організації [3, с. 73–74].

Проводячи паралелі з європейською історією, М. Антонович приходить до висновку, що панська олігархія Литви-Русі занепадала не в часах слабкості, кризи та безпорадності, а після проведених успішних реформ та військових перемог над ворогами. Що основна хиба панів-ради була загальноукраїнською – неспроможність витворити належну теоретично-політичну концепцію. І не варто забувати, що Люблінська унія була чинно сприйнята українським поспільством. А коли вона, на думку М. Антоновича, як показала історія, стала політичним промахом і потягла за собою безкінечну низку кривавих конфліктів, то провина за це лежить, насамперед, на українцях [3, с. 76–77].

Козаччина найбільше цікавила М. Антоновича і стала провідною темою його наукових дослідів як явище цілком оригінальне та виняткове в українській історії. У своїх поглядах на козаччину та Гетьманщину історик здебільшого опирався на сучасні йому наукові здобутки української історіографії. Він проаналізував особливості початків козацтва, зокрема походження, перші форми боротьби, діяльність перших козацьких ватажків, побудову січей, початок формування козацтва як політичної сили, вихід на міжнародну арену, військові кампанії тощо [4].

Колонізація на південь, що була ініційована не державою, яка була слабкою, а відомими родами Острозьких, Вишневецьких, Корецьких, Збараських сприяла нарощенню економічного потенціалу

Речі Посполитої, адже лише кількатисячні князівські війська могли оборонити новозаселені землі від небезпеки [4, с. 96–97]. А відтак, притік населення у магнатські землеволодіння спричинив утворення величезних латифундій, де становище селян та козаків все більше утискалося. Незважаючи на це в своїй основі козацький рух довго лишався «внутрішнім міжкласовим антагонізмом» [4, с. 17]. Саме такий характер мали повстання К. Косинського, Г. Лободи, М. Шаули, С. Наливайка [6].

Останньому, а точніше його часам, присвячена окрема розвідка «Студії з часів Наливайка» (Прага, 1941), в якій використані та опубліковані у додатках матеріали державного архіву в Данцигу. Відгук на цю працю написав проф. Мирон Кордуба, за що М. Антонович дякував у своєму листі від 6 січня 1943 р. з Бреслау. У Великопольській вдалося виявити в бібліотеці Львівського національного університету ім. І. Франка примірник цієї роботи, який М. Антонович надіслав М. Кордубі з дарчим надписом: «Проф. Др. М. Кордубі від автора» [10, с. 277]. У цьому нарисі автор звертає увагу на особливості отримання козаками цісарської хоругви, специфіку переговорного процесу між козаками та представниками австрійського цісаря Рудольфа II, що тривали з весни до осені 1594 р. Ці козацькі намагання стати на цісарську службу сприймалися польським суспільством як зрада. Водночас, для козаків це був вияв політичної самостійності. Європейські події кінця XVI ст., розгортання австрійсько-турецького протистояння, сприяли зростанню військової підприємливості козаків, які намагаються вибороти собі права та привілеї, активно впливаючи на внутрішнє, так і зовнішнє становище Речі Посполитої (військові походи під проводом Г. Лободи, Б. Микошинського) [6, с. 15–20]. На час налагодження відносин з козаками і залучення їх до антитурецької коаліції припадає зростання авторитету амбітного «кондотьєра» Северина Наливайка, що вилилося в чергові військові походи «наливайківців» та січовиків до Молдавії [6, с. 23]. Окрім того, автор стверджує, що після кампаній весни 1595 р. та розриву з січовиками С. Наливайко намагався стати самостійним учасником міжнародних перемовин з цісарем і не лише з ним [6, с. 44]. Однак діяльність його обмежувалася лише грабунком та квартируванням козацьких відділів. Історик писав: «Серед них (козаків. – *Н.К.*) не було ні одної видатнішої постаті з ширшим політичним світоглядом, яка б зуміла одушевити вояцькі маси ідеєю вищою ніж погранична жандармерія, яку проектував Наливайко» [6, с. 47].

У розвідці автором також проаналізована активна діяльність відомого київського єпископа Йосифа Верещинського, автора проектів перетворення козацького війська на лицарський орден для оборони України від татар. Цей католицький симпатик козацтва пропонував створити самостійну козацьку державу на схід від Дніпра, на чолі з князем, яка б перебувала у васальній залежності від Польщі. Хоч проект був написаний «на коліні», але вказував не так на реальні можливості, як на те, що сучасники вважали за можливе і здійснене [6, с. 54–55, 56–61].

М. Антонович проаналізував умови та обставини, в яких довелося козацтву взяти на себе функції захисника не лише станових, а й національних інтересів. Зокрема, це колонізація, окатоличення, занепад православної церкви, прийняття Берестейської унії, діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного, козацькі повстання 20–30 рр. XVII ст. тощо [4, с. 23–37]. Окрім того, в листі до М. Кордуби від 8 вересня 1943 р. повідомляв, що: «Монографію про Сагайдачного я вже закінчив і здав до друку, але в коректі доведеться робити ще чимало поправок, власне доповнень, бо цього літа вдалось мені попрацювати над актами з бібліотеки Рачинських, де я знайшов чимало нового матеріалу. З легендою про Сагайдачного як про лояльного підданого Речі Посполитої, думаю, вдалось мені скінчити. Взагалі, мало не на цілیم фронті довелося звернутися проти висновків (не стверджень) Грушевського» [10, с. 277]. Праця так і не була опублікована, доля її на сьогодні, на жаль, невідома.

Чільне місце в дослідженнях історика належить добі Хмельниччини. Однією з важливих причин викристалізування позиції українського табору був вплив міфологізації та інформаційного чинника, зокрема «дражнення заможного, певного своєї сили, населення» [4, с. 39] творчою силою козацької верстви. М. Антонович писав: «Вона (козацька верства. – *Н.К.*) хотіла влади і зуміла її добитися, а розповсюджуваними легендами про панську тиранію творила моральне оправдання для цієї своєї влади і для всіх своїх вчинків» [4, с. 39]. Саме завдяки пропаганді Б. Хмельницький зумів «потягти за собою цілий нарід» [4, с. 40].

Історик відзначає, що приїзд та зустріч Б. Хмельницького у Києві, розпочали процес зародження політичної ідеї теоретичної спільності земель і монархічності гетьмана як Богом вибраного володаря, хоч, відзначав, що такі ідеї важко були зрозумілі не лише для суспільства, але й для його найближчих сподвижників. Унікальність такого розуміння лежала в площині відношення до рівня аристократичності. У Європі носієм культури, в тому числі політичної, була гербова шляхта, для

української дійсності – козацтво, представники, здебільшого, нижчої верстви, які вже у наступному столітті намагалися стати шляхтичами. Підписання Переяславського договору дослідник вважав слабиною української політичної думки: «не дивлячись на всю ненависть до Польщі, маса населення не спромоглася засвоїти собі поняття, що вже послух Богом даному гетьманові сам по собі звільняє від підданства королеві. Провідні круги цю тезу хіба назначили, але не вщепили її суспільству. Але що цар може звільнити від послуху королеві було масам відразу ясно» [4, с. 47].

Доба Руїни та прихід до влади І. Мазепи показали капітуляцію гетьманської влади перед претензіями старшини, що призвело до утвердження на території Гетьманщини аристократичної олігархії. Аристократична республіка була пережитою формою устрою, а XVIII століття стерло її взагалі з лиця землі, і Україна розділила долю Польщі та Венеції. Майбутнє належало бюрократичним державам з міцною центральною владою [4, с. 67, 76–95].

Ліквідовуючи залишки автономії та нищачи козацьку верству, російські монархи стали протекторами українських міст та міського населення, а також духовенства, які перебували у певній відірваності від національних інтересів. Блиск української православної культури XVII–XVIII ст. не був на користь Гетьманщині. Духовенство, покликане до витворення державної ідеології, назагал не зуміло знайти спільну мову з козаками. Лише П. Конашевичу-Сагайдачному та Б. Хмельницькому вдалося досягти на короткий час порозуміння з церквою [4, с. 101–103, 108–109]. Гетьманщина, як і колись Литва-Русь, впала під ударами аристократичної анархії та олігархії.

Останній, четвертий том «Історії України» М. Антоновича присвячений XIX століттю, «новій або російській добі» [5, с. 6]. Оцінюючи процеси початку нової епохи, автор критично підходить до розуміння доби, яка на його думку, не виправдано названа в історіографії «національним відродженням». Поява праці І. Котляревського, яку вважали наріжним каменем цього явища, незважаючи на мистецьку вартість «Енеїди», навіть не викликала якогось потужного літературного руху і тим більше «не могла вплинути на величезне сплетиво політичних, соціальних, духовних та економічних елементів, що з них складається життя нації» [5, с. 5–6]. І відповідно з року появи твору не варто розпочинати відлік національного відродження – під яким М. Антонович розумів процес стремління народу до самобутності у всіх ділянках суспільного життя. А «Енеїда», на його думку, не відповідала таким новим стремлінням.

Релігія стала тим фактором, що зміцнив тривалий зв'язок між Україною та Росією, в порівнянні з Польщею. Адже Росія стала справжнім оборонцем тих народних інтересів, котрі в XVII–XVIII ст. мали величезну вагу для українського суспільства, насамперед релігійних. Окрім того, колонізаційна політика російської держави, що відкрила доступ до Чорного моря і сприяла економічному розвитку українських земель, стала ще одним чинником поглиблення відносин. Третім аспектом був патріотизм, який зводився лише до доведення перед росіянами вірності імперії та царю, а поява перших історичних праць якраз і відображала означену позицію українців, які і допомагали розбудовувати російську державу. Водночас, причинами, які гальмували злиття двох територій, були, як вважав М. Антонович, столітні особливі шляхи розвитку України, відмінність економічних та духовних інтересів, врешті повна протилежність характерів обох народів [5, с. 8–12]. Місія Василя Капніста до Берліну в 1791 р. чи діяльність В. Лукашевича під час французько-російської війни були нічим іншим як поодинокими виступами «шляхетської фронди». А козацька верства, що переймалася своїми власними економічними та становими інтересами, була вповні, незважаючи на спроби відновлення козацтва як військової одиниці (заходи Я. Лобанова-Ростовського та М. Репніна), розчинена в межах російської держави.

Перші ознаки літературного відродження, на думку автора, з'явилися не в Гетьманщині, а в Слобідській Україні і були пов'язані з діяльністю Г. Квітки-Основ'яненка та літературного руху, який ставив собі за мету вживання народної мови. Ця літературна традиція не переривалася і призвела до витворення нової української писемності [5, с. 24–25].

М. Антонович писав, що у середині XIX ст. народилася нова верства – інтелігенція, яка виступила в обороні того, що, на її думку, найсвятіше для людини – національно-культурне обличчя. Спочатку діяльність цього прошарку перебувала в аполітичній площині, однак згодом з'явилася ідея політичного сепаратизму, як єдиного засобу забезпечити існування своєму народу. А відтак, «з моментом появи нового принципу суверенності, як результату занепаду шляхти і наростання нових правлячих клас, допустимо починати в історії України добу, котру можна називати «національним відроджен-

ням». Правильнішим означенням було би, очевидно, «доба модерного націоналізму»... Завжди існував патріотичне почуття прийняло тільки нові форми» [5, с. 38–39].

І відлік такої доби варто розпочинати діяльністю Кирило-Мефодіївського братства. Говорячи про особливості поглядів кириломефодіївців М. Антонович відзначив одну особливість. Неполітична любов до Батьківщини для І. Котляревського та Г. Квітки-Основ'яненка була могутнім стимулом їхньої літературної діяльності. І ця неполітична любов в братстві виступає в незвично активній формі. Звичайно, вона мала мало чого спільного з нинішнім (початку ХХ ст. – *Н.К.*) національним почуттям, але змогла витиснути державний (проросійський. – *Н.К.*) патріотизм на другий план. Особливо це спостерігається у Т. Шевченка, який став провісником модерного націоналізму з гаслом національних інтересів понад усе. Він перший в українській політичній думці ідентифікував царя з гнобителями росіянами і відкинув його як «чужонароднього» господаря. І взагалі, вперше у Т. Шевченка з'являється думка, що Україна пригноблена. Для Т. Шевченка змінився цілий сенс історичного процесу: не злиття Мало- і Великоросії, не триєдинство Русей, а самостійне буття України як найвища ціль [5, с. 41–42]. Братство здійснило «світоглядний переворот». Ідеї та твори кириломефодіївців були строкаті і свідчили про їхні ідейні хитання, але згодом були оцінені і по-новому трактовані вже молодшою генерацією.

Соціально-економічні труднощі підросійської України були зумовлені і внутрішніми і зовнішніми обставинами, які спричинили великий колонізаційний рух українського населення вже за межі етнографічних українських земель (Сибір, Крим, Кавказ, Приазов'я). Козацьке населення Кубані, подібно українській шляхті, своїм світоглядом і існуванням міцно поєдналися з царською владою, залишалися на ідеї давнього патріотизму державного типу, що приглушував прояви модерного національного чуття [5, с. 52]. А це тягло за собою добровільне прийняття ними російської мови та культури. Наслідки цього процесу можемо спостерігати і в сучасну добу, особливо в умовах російської агресії.

Повертаючись до значення колонізаційного руху, варто відзначити, що історик вважав, що такий процес мав і позитивні, і негативні наслідки для України. З однієї сторони були освоєні величезні простори, на яких інтенсивно розпочинає розвиватися промисловість, активізуватися торгово-експортні операції, зростати економічна потуга України, яка витягла її «з ролі незначної, рідконаселеної території на межі з азійським варварством до значіння економічного тіла, якого ненормальний розвиток мусить відчувати господарство цілої Європи» [5, с. 54]. А з іншого – колонізаційний рух на південний схід переніс центральну вісь національного життя з лінії Київ-Львів на Донбас з його русифікованим, а здебільшого чужим та прийшлим населенням, що стало найважливішою причиною слабкості України в сучасності.

Розглядаючи еволюцію «модерного націоналізму» Михайло Дмитрович писав, що неполітичному громадівському руху 60-их рр. ХІХ ст. завдячуємо обґрунтуванню ідеї етнічної окремішності українського народу, просвітницькій діяльності та боротьбі з русифікацією. Процес русифікації серед нижчих верств суспільства з певним запізненням, але розпочався і мав добровільний характер. «Немає нічого природнішого для маси як наподоблювати своїх панів», – з сарказмом писав автор. Маса повторювала той самий процес добровільної русифікації, що кілька генерацій раніше зробила козацька старшина [5, с. 62]. Все що російське – для простого люду панське, а значить вище. Одним із знарядь русифікації служила і православна церква, лише сільські українські священники зберігали свою належність до «стихийного українства», але лише за інерцією, а не з позиції активної свідомості.

Відтак, культурне українство опинилося у сліпій вуличці [5, с. 64]. Вчений вважав, що політизація українського руху в кін. ХІХ ст., з якою зв'язана активна діяльність М. Драгоманова, мала ті ж вади, що і політична думка України литовсько-польського періоду. Правда, тепер у формі співпраці з російським революційним рухом. На ідеалізоване переконання М. Драгоманова, Україна була пригноблена царизмом, і відповідно якщо він буде зруйнований, то нова вільна Росія залишить повну свободу Україні. «Консеквентно» продумала до кінця принцип суверенності народу, на якому базувалися усі політичні теорії ХІХ ст., тільки заснована у 1900 р. Революційна Українська Партія. Однак, ідея незалежності України не прижилася в тогочасному українському суспільстві, якого задовольняли ідеї автономії, максимум федерації. «Як і раніше, знову не вистачило українцям відваги думки і умового напруження, щоб засвоїти собі відповідний вимогам часу ідеал – національної держави» [5, с. 66–67].

Описуючи особливості становища західноукраїнських земель – Українського Закарпаття, Галичини та Буковини у «нову добу», М. Антонович виокремлює кілька специфічних рис. Зокрема, завдячуючи політиці Габсбургів, галицьке й буковинське селянство та греко-католицьке духовенство на

початку XIX століття виробило позицію лояльності (хоч і в дечому відмінну одну від одної) до правлячого дому, яка збереглася аж до розпаду імперії. Карпатська Україна займала своїм культурним рівнем безперечно перше місце і саме з нею пов'язана хвиля культурного підйому [5, с. 72].

Початок національного відродження на західноукраїнських землях, який пов'язували з виходом літературного альманаху «Русалка Дністрова» та діяльністю членів «Руської Трійці», історик вважав невірним. Зокрема, відстоював думку, що відлік такого процесу варто розпочинати з революційних подій 1848 р. [5, с. 74–75]. У революційних та постреволюційних подіях свідоме українство відкинуло ідеологію лояльності до уряду, ідеалізовані уявлення про спільний українсько-польський рух, розчарувалося в ідеї москвофільства і спромоглося до витворення руху на основі народної мови та культури – «народництва», яке нав'язало активні контакти з Наддніпрянською Україною, хоча згодом теж стало на консервативні позиції [5, с. 77–79]. Навіть заснування нетривкої РУРП дослідник вважав наслідком духовної кризи розламу «Старої громади» М. Драгоманова, яку відчували і на Галичині.

М. Антонович писав, що сильний розвиток усіх ділянок національного життя в Галичині перед Першою світовою війною спричинив більшу готовність Західної України до майбутніх подій у порівнянні з Наддніпрянською Україною. Причина такого становища ховалася у досвіді парламентської боротьби австрійських українців, які зрозуміли, що українська проблема є проблемою політичною. Водночас, мала ті ж хиби, що і в підросійській Україні – це був рух інтелігенції без буржуазії [5, с. 80].

Закінчення Першої світової війни та розпад імперій поставив неготовий український народ перед необхідністю державного будівництва. В революційних змаганнях він зміг пройти шлях трансформації від етнічної маси до модерної нації, хоч і запізно. Здобутками революції історик вважав, те, що нарешті за кількасотлітню історію українство зрозуміло, що українське питання є політичним, а акт 22 січня знищив моральну спільноту між українцями та росіянами. Останні лише методом терору витворили й утримують нову «універсалістичну ідею» [5, с. 81–82] і в XXI столітті.

Окремо хочемо зупинитися на ролі особистості в дослідженнях М. Антоновича. Вчений не надавав особливого значення ролі та впливу індивіда на хід історичних подій. Здебільшого князі, бояри, козацькі ватажки, гетьмани, народні герої досить критично, з відкиданням історичного міфу оцінені істориком і виступають як певний додаток до процесів, які призводили до трагічних подій в історії України. Але, звичайно є і виключення. Зокрема, це постать Б. Хмельницького, індивідуальність якого зуміла залишитися для свого народу найвищою справедливістю. І такої індивідуальності після смерті гетьмана українцям забракло, писав М. Антонович [4, с. 51]. Високо оцінив вчений і постать провісника нової доби «модерного націоналізму» Т. Шевченка [5, с. 41].

Отож, можемо бачити, що погляд М. Антоновича на український історичний та політичний процес був цілком винятковим і акумулював різні історіографічні традиції – В. Антоновича, М. Грушевського, В. Липинського, С. Томашівського, Д. Дорошенка, О. Оглоблина та ін.

На думку історика, з часу Київської Русі саме українське духовенство мало виконати політичну програму оформлення та реалізації національної ідеї, а відтак саме на цю верству він покладав провину за невиконання такого зобов'язання перед народом. Окрім того, ідея аристократичної республіки, яка показала свою неефективність протягом кількох століть, мала вплив і на становище України у складі Росії. Вона породила ментальність вірності і незради. Антиросійські настрої залишалися в площині домашнього невдоволення, а проти зовнішнього ворога українська суспільність завжди готова була чинно підтримати царську політику. Сподіваємося, що завдяки Революції Гідності та агресії Росії проти України українці нарешті позбавляться цієї вірогідданської ментальності і зможуть сформувати вільну національну спільноту та активне громадянське суспільство.

Політизація українського руху наприкінці XIX ст. показала неготовність української політичної думки до глибокої політичної кризи Європи початку XX ст. Розмірковуючи про майбутнє європейської політики та державність України, М. Антонович відзначав, що форма національної бюрократичної держави застаріла і показала свою неспроможність. Якою буде наступна державна фаза – невідомо. Але впевнено припускав, що «для нинішньої господарської зв'язаності цілого світу непереглядний ліс митних кордонів – неможливість, яка мститься. Будучина вимагає великих економічних територій» [5, с. 84–85]. Саме такий інтеграційний поступ можемо спостерігати сьогодні. Будемо сподіватися, враховуючи досвід та помилки історії, українська нація та держава займуть гідне та чільне місце в європейському політичному, економічному та цивілізаційному просторі.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонович-Вольф Раїна. В пам'ять Марка Антоновича (оригінал німецькою мовою). *Архів УІТ (Архів Марка Антоновича)*. Ф. «Особові документи». 2 арк.
2. Антонович М. Історія України. Т. I: Княжа доба. Прага: Видавництво Юрія Тищенко, 1941. 80 с.
3. Антонович М. Історія України. Т. II: Литовсько-Руська доба. Прага: Видавництво Юрія Тищенко, 1941. 80 с.
4. Антонович М. Історія України. Т. III: Козаччина та Гетьманщина. Прага: Видавництво Юрія Тищенко, 1941. 118 с.
5. Антонович М. Історія України. Т. IV: Нова доба. Прага: Видавництво Юрія Тищенко, 1942. 89 с.
6. Антонович М. Студії з часів Наливайка. Прага: УФІТ в Празі, 1941. 81 с.
7. Антонович Михайло. *Енциклопедія Українознавства* / за ред. В. Кубійовича. Словникова частина. Т. 1. Париж, Нью-Йорк: НТШ, «Молоде життя», 1955. С. 51.
8. Архів УІТ (Архів Марка Антоновича).
9. Барбон М. У Норильському концтаборі [про проф. М.Д. Антоновича]. *Український історичний журнал*. 1995. № 5 (404). С. 134–136.
10. Великопольська У. Епістолярій в особовому фонді Мирона Кордуби (з листів М. Антоновича до М. Кордуби). *Пам'ятки: археографічний щорічник / Державний комітет архівів України; Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства*. Київ, 2008. Т. 8. С. 271–278. URL: http://hrushevsky.nbu.gov.ua/cgi-bin/hrushevsky/person.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21STR=0001882 (дата звернення: 18.10.2019).
11. Ківшар Т. І. Автобіографія Михайла Антоновича як складова його наукової біографії. *Українська біографістика*. 2008. Вип. 4. С. 137–153. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2008_4_10 (дата звернення: 20.10.2019).
12. Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України (збірник статей). Мюнхен: УВУ, 1959. 228 с.
13. Лист Марка Антоновича до Любомира Винара від 12 грудня 1985 р. з Монреалю. *Архів УІТ (Архів Л. Винара)*. Ф. «Листування». Спр. «М. Антонович». 1 арк.
14. Лист Марка Антоновича до Раїни Антонович (Вольф) (Raina Wolff) від 1 січня 1985 р. з Монреалю в Тюбінген. *Архів УІТ (Архів Марка Антоновича)*. Ф. «Листування». 1 арк.
15. Лист Михайла Антоновича до Василя Юхимовича (Шимка) від 23 лютого 1944 р. з Бреслау. *Архів УІТ (Архів Марка Антоновича)*. «Листування». Спр. «Михайло Антонович». 3 арк.
16. Листи Михайла Антоновича до Олександра Оглоблина (1942–1944 рр.). *Архів УІТ (Архів Марка Антоновича)*. Ф. «Листування». Спр. «Михайло Антонович». 47 арк.
17. Микола Барбон: «Тайно Антоновича привезли на север Франции. Ночью в порту передали на борт советского торгового парохода в руки переодетых чекистов». URL: <https://web.archive.org/web/20120310014709/http://www.memorial.krsk.ru/memuar/Kasabova/08/05.htm> (дата звернення: 21.10.2019).
18. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. I. Друге видання. Львів, Кент, Острог, 2008. 367 с.
19. Поштова картка Виконавчого комітету спілки товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця СРСР від 3 квітня 1957 р. *Архів УІТ (Архів Марка Антоновича)*. Ф. «Особові документи», 1 арк.
20. Рудницький Я. Із спогадів про Михайла Дмитровича Антоновича. *Український історик*. Т. 26. 1989. Ч. 4. С. 82–89.
21. Тимошук В.Т. Історія в бетоні: Шкіц до життя історика Михайла Антоновича. *Зона*. 1998. № 13. С. 132–135.
22. Тимошук В.Т. Спогади про Михайла Антоновича. *Український історичний журнал*. 1998. № 3 (419). С. 142–144.
23. Чубатий М. Рецензія на кн.: Д-р Михайло Антонович. Князь Репнін – генерал-губернатор Саксонії. Берлін, 1936. Український Науковий Інститут в Берліні, с. 1–61. *Дзвони*. Львів, 1937. Ч. 1/2. С. 61–62.
24. Шаповал А.І. Дмитро Антонович: життя та діяльність. Миронівка: ПРАТ «Миронівська друкарня», 2012. 348 с.
25. Шаповал А.І. Співпраця Михайла Антоновича з Українським історично-філологічним товариством у Празі. *Архіви України*. 2012. № 4 (280). С. 88–99. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2012_4\(280\)_9](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2012_4(280)_9) (дата звернення: 21.10.2019).
26. Яременко В.І. Історик Михайло Антонович за спогадами політв'язнів. *Зона*. 1998. № 13. С. 126–131.
27. Яременко В.І. Історик Михайло Антонович у спогадах в'язнів сталінських таборів. *Український історичний журнал*. 1998. № 3 (419). С. 140–142.
28. Ясь О.В. Антонович Михайло Дмитрович. *Енциклопедія історії України*. Т. 1: (А–В). Київ: Наукова думка, 2003. С. 107–108.
29. Ohloblyn O. Ukrainian Historiography, 1917–1956. *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* New York, 1957. Vol. V-VI. No. 4 (18). 1, 2 (19–20). P. 307–456.

References

1. Antonovych-Volf Raina. V pamiat Marka Antonovycha (oryhinal nimetskoiu movoiu). *Arkhiv UIT (Arkhiv Marka Antonovycha)*. F. «Osobovi dokumenty». 2 ark.
2. Antonovych M. Istoriiia Ukrainy. T. I: Kniiazha doba. Praha: Vydavnytstvo Yuriiia Tyshchenka, 1941. 80 s.
3. Antonovych M. Istoriiia Ukrainy. T. II: Lytovsko-Ruska doba. Praha: Vydavnytstvo Yuriiia Tyshchenka, 1941. 80 s.

4. Antonovych M. *Istoriia Ukrainy*. T. III: Kozachchyna ta Hetmanshchyna. Praha: Vydavnytstvo Yurii Tyshchenka, 1941. 118 s.
5. Antonovych M. *Istoriia Ukrainy*. T. IV: Nova doba. Praha: Vydavnytstvo Yurii Tyshchenka, 1942. 89 s.
6. Antonovych M. *Studii z chasiv Nalyvaika*. Praha: UFIT v Prazi, 1941. 81 s.
7. Antonovych Mykhailo. *Entsyklopediia Ukrainoznavstva* / za red. V. Kubiiovycha. Slovnykova chastyna. T. 1. Paryzh, Niu-York: NTSh, «Molode zhyttia», 1955. S. 51.
8. Arkhiv UIT (Arkhiv Marka Antonovycha).
9. Barbon M. U Norylskomu kontstabori [pro prof. M. D. Antonovycha]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1995. № 5 (404). S. 134–136.
10. Velykopol'ska U. Epistolarii v osobovomu fondi Myrona Korduby (z lystiv M. Antonovycha do M. Korduby). *Pamiatky: arkeohrafichniy shehorichnyk* / Derzhavnyi komitet arkhiviv Ukrainy; Ukrainskyi naukovy-doslidnyi instytut arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva. Kyiv, 2008. T. 8. C. 271–278. URL: <http://hrushevsky.nbu.gov.ua/cgi-bin/hrushevsky/person.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=el&S21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21STR=0001882> (data zvernennia 18.10.2019).
11. Kivshar T. I. Avtobiohrafii Mykhaila Antonovycha yak skladova yoho naukovoi biohrafii. *Ukrainska biohrafistyka*. 2008. Vyp. 4. S. 137–153. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2008_4_10 (data zvernennia 20.10.2019).
12. Krupnytskyi B. Istorioznavchi problemy istorii Ukrainy (zbirnyk stattei). Miunkhen: UVU, 1959. 228 s.
13. Lyst Marka Antonovycha do Lubomyra Wynara vid 12 hrudnia 1985 r. z Monrealiu. *Arkhiv UIT (Arkhiv L. Wynara)*. F. «Lystuvannia». Spr. «M. Antonovych». 1 ark.
14. Lyst Marka Antonovycha do Rainy Antonovych (Wolf) (Raina Wolff) vid 1 sichnia 1985 r. z Monrealiu v Tiubinhnen. *Arkhiv UIT (Arkhiv Marka Antonovycha)*. F. «Lystuvannia». 1 ark.
15. Lyst Mykhaila Antonovycha do Vasylia Yukhymovycha (Shymka) vid 23 liutoho 1944 r. z Breslau. *Arkhiv UIT (Arkhiv Marka Antonovycha)*. F. «Lystuvannia». Spr. «Mykhailo Antonovych». 3 ark.
16. Lysty Mykhaila Antonovycha do Oleksandra Ohloblyna (1942–1943 rr.) *Arkhiv UIT (Arkhiv Marka Antonovycha)*. F. «Lystuvannia». Spr. «Mykhailo Antonovych». 47 ark.
17. Mykola Barbon: «Tajno Antonovicha privezli na sever Francii. Noch'ju v portu peredali na bort sovetskogo torgovogo parahoda v ruki pereodetyh chekistov». URL: <https://web.archive.org/web/20120310014709/http://www.memorial.krsk.ru/memuar/Kasabova/08/05.htm> (data zvernennia: 21.10.2019).
18. Narizhnyi S. *Ukrainska emihratsiia*. Kulturna pratsia ukraïnskoi emihratsii mizh dvoma svitovymi viinamy. Ch. I. Druhe vydannia. Lviv, Kent, Ostroh, 2008. 367 s.
19. Poshtova kartka Vykonavchoho komitetu spilky tovarystv Chervonoho Khresta ta Chervonoho Pivmisiatsia SRSR vid 3 kvitnia 1957 r. *Arkhiv UIT (Arkhiv Marka Antonovycha)*. F. «Osobovi dokumenty», 1 ark.
20. Rudnytskyi Ya. Iz spohadiv pro Mykhaila Dmytrovycha Antonovycha. *Ukrainskyi istoryk*. T. 26. 1989. Ch. 4. S. 82–89.
21. Tymoshchuk V.T. *Istoriia v betoni: Shkits do zhyttia istoryka Mykhaila Antonovycha*. *Zona*. 1998. № 13. S. 132–135.
22. Tymoshchuk V.T. Spohady pro Mykhaila Antonovycha. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1998. № 3 (419). S. 142–144.
23. Chubatyi M. Retsenziia na kn.: D-r Mykhailo Antonovych. *Kniaz Riepnin – heneral-hubernator Saksonii*. Berlin, 1936. *Ukrainskyi Naukovyi Instytut v Berlini*, s. 1-61. *Dzvony*. Lviv, 1937. Ch. 1/2. S. 61–62.
24. Shapoval A.I. *Dmytro Antonovych: zhyttia ta diialnist*. Myronivka: PRaT «Myronivska drukarnia», 2012. 348 s.
25. Shapoval A.I. Spivpratsia Mykhaila Antonovycha z Ukrainskym istorychno-filolohichnym tovarystvom u Prazi. *Arkhivy Ukrainy*. 2012. № 4 (280). S. 88–99. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2012_4\(280\)_9](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2012_4(280)_9) (data zvernennia: 21.10.2019).
26. Iaremenko V.I. *Istoryk Mykhailo Antonovych za spohadamy politvianiv*. *Zona*. 1998. № 13. S.126–131.
27. Iaremenko V.I. *Istoryk Mykhailo Antonovych u spohadakh vianiv stalinskykh taboriv*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1998. № 3 (419). S. 140–142.
28. Ias O.V. *Antonovych Mykhailo Dmytrovych*. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 1: (A-V). Kyiv: Naukova dumka, 2003. S. 107–108.
29. Ohloblyn O. *Ukrainian Historiography, 1917–1956*. *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* New York, 1957. Vol. V-VI. No. 4 (18). 1, 2 (19-20). P. 307–456.

Отримано: 02.11.2019 р.

Прорецензовано: 10.11.2019 р.

Прийнято до друку: 15.11.2019 р.

e-mail: melnyk.tnim@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-29-88-96

Мельник О. Наукові контакти Миколи Ковальського з українськими діаспорними істориками у 1990-х – на початку 2000-х років. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 29. С. 88–96.

УДК 930.1 (477): 929

Олександр Мельник

НАУКОВІ КОНТАКТИ МИКОЛИ КОВАЛЬСЬКОГО З УКРАЇНСЬКИМИ ДІАСПОРНИМИ ІСТОРИКАМИ У 1990-Х – НА ПОЧАТКУ 2000-Х РОКІВ

У статті робиться спроба проаналізувати взаємовідносини відомого вченого, професора Миколи Ковальського з істориками української діаспори у 1990-их – на початку 2000-их рр. На основі епістолярної спадщини та інших джерел висвітлено тематику його наукових діалогів з Любомиром Винарем, Омеляном Прицаком, Олександром Домбровським, Марком Антоновичем, Теодором Мацьківим.

Ключові слова: Микола Ковальський, діаспора, Острог, Українське історичне товариство, наукові видання.

Oleksandr Melnyk

MYKOLA KOVALSKYI'S SCHOLARLY CONTACTS WITH THE UKRAINIAN DIASPORA HISTORIANS IN THE 1990S – AT THE BEGINNING OF 2000S

In the article is based on the wide range of archive sources and literature, there has been an attempt to analyze relationships of the prominent scholar and Professor Mykola Kovalskyi with the Ukrainian diaspora historians in the 1990's – early 2000's. Along the lines of the epistolary heritage and other reports it has emphasized the subject matter of his scholarly dialogues with M. Antonovych, L. Wynar, O. Dombrovskyi, T. Matskiv, O. Pritsak.

The account of his contacts of M. Kovalskyi with O. Pritsak is remain poorly covered since no documentation about their meetings has been found yet. However, it is known, that the latter was familiar with the scholarly works of M. Kovalskyi and highly appraised the achievements of the school of source-study experts which he had founded.

The correspondence between M. Kovalskyi and M. Antonovych is analyzed in the article. Both researchers were interested in the scholarly heritage of the famous Ukrainian historian, source-study expert and archaeographer Volodymyr Antonovych. Established links and the exchange of information enabled "Lectures on source study" by V. Antonovych to be further published as a full-fledged book.

The initiation and further deployment of the Ostroh focus of the Ukrainian Historical Association (UHA), publications in "The Ukrainian Historian", sending scholarly literature to Ostroh to develop and enlarge the library of the Ostroh Academy were the result of established close contacts with L. Wynar. The publications and collections of papers prepared by Ostroh scholars were sent for UHA to Kent. M. Kovalskyi was included in the council of UHA. Within the framework of cooperation were held joint research activities, which were dedicated not only to prominent figures and the development of historical science in the diaspora, but also were related to the problems of studying Ostrohiana.

The development prospects of Ostroh center of UHA were mentioned in the correspondence between M. Kovalskyi and O. Dombrovskyi. The well-known diaspora historian highly appreciated the activity of the center of the Association in Ostroh; he also highly valued research papers of Professor M. Kovalskyi.

M. Kovalskyi had been exchanging scientific literature with T. Matskiv and also invited him to visit Ostroh. The author has concluded that since 1990s Mykola Kovalskyi had been in contact with Ukrainian historians from abroad. These contacts allowed to resolve series of research and organizational issues.

Key words: Mykola Kovalskyi, diaspora, Ostroh, Ukrainian Historical Association, scholarly publications.

З початку 1990-х рр., коли відбувався процес відновлення державності України, спостерігалася активізація та розширення зв'язків з представниками української діаспори. Одним із тих, хто радо вітав подібні зміни, був доктор історичних наук, професор Дніпропетровського державного університету, а пізніше – відродженої Острозької академії, Заслужений працівник науки і техніки України Микола Ковальський. Встановленню контактів останнього з діаспорними науковцями сприяло те, що за кордоном (у м. Денвері, США) проживала його тітка, Марія Ковальська-Биковська [10], а в Альбертському університеті працював колишній аспірант, нині професор Сергій Плохій [41].

На сьогоднішній день немає публікації, у якій би повною мірою висвітлювалася ця тема. Частково вона відображена у наукових статтях Алли та Віктора Атаманенків [2; 6], Анастасії Хеленюк [45], Наталії Конопки [36], де проаналізовано взаємовідносини М. Ковальського з Любомиром Винарем, результатом яких стало заснування Острозького осередку Українського історичного товариства (УІТ). Джерельну основу становлять епістолярії з домашнього архіву родини Ковальських [12-26], а також публікації листування з Л. Винарем [27] і Ю. Мициком [38; 43].

Подальшого дослідження потребують моменти співпраці, які поєднували вченого як з керівником УІТ, так і з іншими знаними у діаспорі істориками, зокрема, Омеляном Пріцаком, Марком Антоновичем, Олександром Домбровським, Теодором Мацьківим, що і стало головним завданням автора цієї розвідки.

Найперші свідчення про наукові контакти Миколи Ковальського з істориками української діаспори на Заході відносяться до 1990 р. Саме тоді могла відбутися безпосередня зустріч вченого з колишнім директором Українського наукового інституту Гарвардського університету, професором Омеляном Пріцаком (хоча документальних підтверджень цьому поки не маємо), який у 1990–1996 рр. працював в Україні, був директором Інституту сходознавства ім. А. Кримського. У квітні 1990 р. в інтерв'ю одній дніпропетровській газеті О. Пріцак вказував, що був обізнаним з дослідженнями школи М. Ковальського: «Створена професором ДДУ М.П. Ковальським школа вчених істориків спеціалізується з джерелознавства історії України XVII–XVIII століть... Публікації цієї школи були добре відомі нам в Америці ще тоді, коли історична наука на Україні переживала свої не найкращі часи» [46, с. 2].

Опосередковано про зацікавлення О. Пріцака розробками Миколи Павловича, а також про ймовірні контакти між ними, можуть свідчити документи фонду № 10 Наукового архіву та бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА), де містяться матеріали, зібрані науковцем для своєї наукової роботи і подарованій йому іншими вченими. Серед усього іншого, у ньому зберігаються машинопис підготовленого останнім тексту «Замітки про портрет гетьмана Івана Мазепи» і ксерокопія його рецензії за 1990 р. (у «Вопросах истории») на працю П.К. Грімстед про архіви та збірки рукописів України та Молдови [44].

З першої половини 1990-х рр. почалися листовні контакти Миколи Ковальського з істориком і публіцистом, організатором наукового життя у США та Канаді, президентом Української вільної академії наук (УВАН) Марком Антоновичем. Як свідчать епістолярії з домашнього архіву Миколи Павловича, безпосередні відносини між ними могли бути започатковані у серпні – вересні 1990 р., коли у Києві відбувався 1-й Конгрес Міжнародної асоціації українців. В одному з перших листів за жовтень 1992 р. очільник УВАН пригадував доповідь М. Ковальського на конференції, після якої «набрав... великої пошани» до його праці [15, арк. 1]. Хоча ні точної дати, ні місця, де відбувався конгрес М. Антонович не вказує, можна вважати, що це був саме перший подібний форум, тому що на час написання листа другий тільки планувався до проведення.

Цей лист дає початок епістолярним контактам між двома ученими. Вони базувалися, насамперед, на обохсторонньому зацікавленні спадщиною відомого українського історика, джерелознавця та археографа Володимира Антоновича, оскільки Марко Дмитрович був онуком останнього, а Микола Павлович мав особливий інтерес до джерелознавства й археографії України.

В уже згаданому листі за жовтень 1992 р. повідомляється про отримання в Монреалі «три пробних листки» видання курсу лекцій Володимира Антоновича з джерелознавства, опрацьованих останнім [15, арк. 1]. Очевидно, це були перші зразки перекладу археографічної пам'ятки на українську мову, що разом зі студентами запланував зробити професор М. Ковальський. Вони були досить високо оцінені діаспорним істориком, який зазначав у листі: «З того, що Ви мені пишите я бачу, що Вами задумане видання буде науковим-доведеним, так або інакше, до наших днів і цим воно ... корисно відрізнятиметься від масових передруків давніх праць і авторів...» [15, арк. 1].

Зважаючи на те, що робота лише розпочиналася і потребувала розширення бібліографічної бази, між двома науковцями розпочався обмін інформацією щодо творчої спадщини Володимира Антоновича. Микола Павлович цікавився чи були випадки використання згаданого курсу лекцій за кордоном, а також можливістю зберігання оригіналу в діаспорних архівах. На це Марко Дмитрович подавав цікаву інформацію, що праця може зберігатися у таких містах як Варшава, Вільнюс або в одному з чеських архівів [15, арк. 1]. Неодноразово з Монреалю до Острога надсилалися наукові статті, енциклопедичні гасла про Володимира Боніфатійовича, переліки його бібліографії, зокрема «Причинок до бібліографії В. Антоновича» Д. Штогрини та М. Антоновича [16, арк. 1].

Найбільше епістоляріїв від останнього М. Ковальський отримав у березні-травні 1993 р. під час наукового відрядження у Польщі, де він працював в архівах Кракова та Варшави. За цей час Марко Дмитрович надіслав два листа та листівку з інформацією про Володимира Антоновича, отримуючи у відповідь вирізки з окремих видань [16; 18; 20]. Окрім цього, він радив встановити наукові контакти з польськими науковцями й українськими істориками, наприклад, з доктором історичних наук, заступником голови Наукового товариства імені Т. Шевченка у Польщі Степаном Заброварним, який міг допомогти у пошуку джерел про Дмитра Яворницького в архіві Варшавського університету [16, арк. 1].

Інколи листи містять обмін думками про тогочасний стан української історичної науки, зокрема джерелознавства. Так, на думку М. Антоновича ця дисципліна є важливою ділянкою, але належно не оціненою через брак професійних істориків та джерелознавців [15, арк. 1]. Як відомо, подібних думок дотримувався і Микола Павлович, відстоюючи особливий статус джерелознавства серед історичних наук [28, с. 261; 29, с. 24–25]. Варто зазначити, що перший також високо оцінював здобутки школи М. Ковальського в напрямі дослідження джерел, зокрема хроніки А. Гваньїні, фонду Нової Січі, Руської метрики. А згадуючи про його хороші відносини з колишніми учнями, писав: «Так би мало бути скрізь, але боюся, що коли Ви не виняток, то один з нечисленних винятків» [17, арк. 1].

У цей час налагоджено відносини з Українським історичним товариством і безпосередньо з його головою Любомиром Винарем. Наприкінці 1995 р., внаслідок кількарічних листовних контактів М. Ковальського з останнім, засновано Острозький осередок УІТ, започатковано співпрацю в різних напрямках наукового життя.

Зв'язок між двома вченими був встановлений через згадану вище Марію Ковальську-Биковську, чоловіком якої був відомий книгознавець, член УІТ Лев Биковський. Як пригадував Л. Винар, ім'я М. Ковальського йому було відоме ще з 1970-х рр., вже пізніше розпочали спілкуватися телефоном, а згодом – листовно [8, с. 553], обговорюючи можливість співпраці в друкованому виданні товариства – «Українському історикові». У грудні 1992 р. з такою пропозицією голова УІТ звертався до Миколи Павловича через згаданого відомого вченого Марка Антоновича [19, арк. 2]. 1993 р. з Кенту надійшло запрошення до участі у науковій конференції з нагоди 30-ліття журналу, яка мала відбутися у Києві. Наступного року острозького історика включили до редакційної колегії, чому він був надзвичайно радий: «Від моєї хресної мами і одночасно тітоньки Марії Кікець-Ковальської-Биковської з Денверу довідався, що маю відношення до редакційного колеґіума «Українського Історика», що мені просто не віриться, то була б дуже велика честь і аванс та довіра» [27, с. 554].

Зі змістом видання дослідник уперше познайомився під час третього наукового стажування у Кракові весною 1993 р. [2, с. 41]. А наприкінці серпня він брав участь у 2-у Конгресі Міжнародної асоціації українців, що відбувалася у Львові, де познайомився з братом редактора «Українського історика» Богданом Винарем. Через нього передав для друку в журналі статтю про «...нові документи стосовно професора І. Огієнка, як він оформлявся на професорську посаду до Варшавського університету і одержав підтримку Миколи Миколайовича Ковальського..., брата рідного мого батька» [27, с. 555]. На сторінках журналу вона з'явилася 1995 р. під назвою «Персональна справа Івана Огієнка в Архіві Нових Актів у Варшаві» [34]. Як свідчать пізніші епістолярії, детальніше ознайомлення з поміщеними там публікаціями тільки підсилили враження, висловлене ним у листі до Л. Винара від 3 січня 1996 р.: «Журнал «Український історик», членом редколеґії якого я маю за велику честь тепер бути..., має велику наукову і евристичну вартість, особливо в моєму рідному місті Острозі» [27, с. 557]. Відтак, спілкування двох учених, розпочате довкола цього відомого діаспорного українознавчого видання, дало можливість перейти до співпраці в науково-організаційній та науково-видавничій площинах [45, с. 46].

Варто зауважити, що при цьому спілкування відбувалося в атмосфері взаєморозуміння і відчуття необхідності спільної праці заради відродження потенціалу української історичної науки. Президент

УІТ, зазначаючи, що «Український історик», мабуть, єдиний український історичний журнал, в якому редакційна колегія складається з науковців із країн заходу й України, підкреслював: «Я завжди уважав, що українська історична наука неподільна без огляду на розпорошення істориків по різних науках» [13, арк. 1 зв.]. У листах до М. Ковальського він висловлював сподівання, що спільні зусилля спричиняться до відродження української національної історіографії. Для цього передбачалося провести загальну дискусію про тогочасний стан української історіографії в Україні і в західній діаспорі, висновки з якої дали б можливість визначити пріоритети подальшого розвитку, зокрема накреслити відповідну видавничу програму [27, с. 568–569].

Одним із плідних результатів наукового діалогу було заснування Острозького осередку УІТ, з позицією чого восени 1995 р. Л. Винар звернувся до М. Ковальського телефоном. Уже 25 листопада відбулися збори ініціативної групи, яка складалася з дев'яти осіб. Крім самого вченого – це: ректор острозького вишу, професор І. Пасічник, голова товариства «Спадщина» П. Андрухов, доценти П. Кулаковський, В. Атаманенко, А. Криловець, викладач А. Атаманенко (усі з Острога), провідний науковий співробітник обласного музею Г. Бухало (з Рівного), академік Нью-Йоркської академії наук Б. Кругльак (з Житомира) [33, с. 205–206]. Характерно, що разом з цим заснували представництво головного друкованого органу товариства [42, с. 356], яке Микола Павлович називав «кореспондентським пунктом «Українського Історика» [27, с. 557].

На першому засіданні обрали керівний склад осередку: головою став М. Ковальський, заступником – П. Кулаковський, секретарем – А. Атаманенко. Слід зазначити, що голова також входив до комісії, що першою серед осередків товариства в Україні виробила власний статут. Метою діяльності установи проголошувалося «... об'єднання дослідників історії, культури, етнології Волині, а також активних прихильників-українознавців вивчення історії України в цілому й свого краю зокрема» [33, с. 206–207].

У 1995 р., за узгодженням з керівництвом УІТ, були визначені основні кроки для налагодження діяльності інституції, адже вимагали розв'язання багато організаційних питань: надання йому відповідного юридичного статусу, залучення провідних і початкуючих науковців з усієї історичної Волині, організація представництва «Українського історика», встановлення зв'язків з існуючими осередками. Ця стадія базувалася на безперечному науковому авторитеті Миколи Ковальського, якому, за спогадами професора А. Атаманенко, вдалося вирішити практично всі зазначені питання [4, с. 109].

Широкі наукові контакти історика сприяли зацікавленню діяльністю цієї філії УІТ дослідників з різних українських теренів [2, с. 41–42], оскільки він об'єднав науковців не лише з Острога і Рівненщини, а й з інших міст України. У 2000 р. науковими співробітниками, дійсними членами, членами-любителями його були історики з Шепетівки, Житомира, Луцька, Кам'янця-Подільського, Кременця, Хмельницького, Дніпропетровська [33, с. 208–209]. Президент УІТ пропонував зареєструвати осередок при Острозькій академії, справедливо вважаючи, що в майбутньому це буде потужний вищий навчальний і науковий заклад, на який Товариство зможе опертися, як на основу свого розвитку в Україні. Це підтверджується його словами, висловленими в листі до М. Ковальського від 12 березня 1996 р.: «Я вірю, що в короткому часі Острозька Академія стане центральним науковим осередком в Україні і УІТ, в міру спроможності, допоможе Академії в її науково-академічній праці. Може, згодом деякі члени УІТ із Заходу зможуть на короткий час включитися в навчальну програму Колегіуму» [27, с. 570].

Цікаво, що з самого початку діяльності філії, засновники розглядали її в загальноволинському контексті, що поширюватиме свою діяльність на терени усієї Волині. З епістоляріїв видно, що обговорювалися можливості перетворення останньої на структуроутворюючу одиницю, яка б мала змогу засновувати «клітини» або «підклітини» осередку УІТ в Рівному, Луцьку, Житомирі, Кременці [27, с. 568, 570]. Навіть у статуті він визначався «науковою установою, головними завданнями якої є розбудова української історичної науки, об'єднання дослідників історії і культури України, особливо історичної Великої Волині... Тереном діяльності Острозького Осередку УІТ є Рівненська, Волинська, Житомирська, північна частина Тернопільської (Крем'янецьчина) і Хмельницької (Шепетівка, Ізяслав, Старокостянтинів, Білогір'я, Базалія) областей...» [33, с. 207].

У подальшому передбачалося налагодження співпраці як із республіканськими, так і з закордонними вищими навчальними закладами, науково-дослідними установами, громадськими організаціями і товариствами, які займалися вивченням проблем, дотичних до тих, які досліджували члени осередку [14, арк. 1; 33, с. 207].

Загалом процес формування установи завершився навесні 1996 р. «З цього часу, – зазначав доцент В. Атаманенко, – М. П. Ковальський тісно співпрацював з журналом «Український історик», реалізовував наукові та видавничі проекти Українського Історичного Товариства та його Острозького осередку і вже наступні етапи розвитку останнього більшою мірою були пов'язані з науковими, аніж організаційними проектами» [7, с. 114].

Під час листування з Л. Винарем розглядалися можливості публікації статей на шпальтах головного друкованого органу УІТ, плани спільної видавничої діяльності: підготовка Словника українських істориків (що не було реалізовано), перевидання окремих праць діаспорних учених (наприклад, «Спогадів» Лева Биковського), започаткування серії «Історичних джерел», публікація збірки джерелознавчих досліджень М. Ковальського [27, с. 559, 562, 565, 573, 575, 576], підготовка другого видання енциклопедії «Острозька Академія XVI–XVII ст.» [11, с. 359–560].

Неодноразово таким чином обговорювалися можливості оприлюднення лекційного курсу В. Антоновича з джерелознавства, над яким М. Ковальський уже не один рік працював зі своїми учнями [27, с. 558, 565]. Уже в перших листах до Л. Винара острозький історик повідомляв, що здав до видавництва в Дніпропетровську перекладений на українську мову і готовий до друку текст: «...підготував до видання окремою книжкою у власному перекладі з російської на українську мову і з численними коментарями (понад 400) лекційний курс професора Володимира Антоновича про джерела з історії України... Курс читався у 1879/1881 роках студентам історико-філологічного факультету університету Св. Володимира. Студенти видали ксилографічним способом цей курс без апарату посилань. Я все це перевірів, розшифрував скоропис і розкрив джерельну та археографічну базу тогочасну і наступну стосовно цих джерел 14–18 ст., які згадував В. Антонович. Написав велику вступну статтю про цей курс – перший лекційний курс з українського джерелознавства в контексті джерелознавчої, археографічної і дидактичної праці В. Антоновича» [27, с. 555, 558]. На цьому робота завершена не була, адже в травні 1997 р. Микола Павлович писав про опрацювання (вичитування і переклад українською мовою) тексту новішого варіанту лекцій, датованого 1886 р. [27, с. 560].

Разом з тим, розглядалася можливість спільного друку цієї праці за фінансової підтримки з діаспори. Восени 1996 р. Л. Винар представив проект видання на нараді УВАН в Нью-Йорку, яка затвердила дотацію, що мала покрити всі витрати [12, арк. 1]. Врешті, 2003 р. з передмовою останнього й під редагуванням М. Ковальського курс лекцій В. Антоновича побачив світ [1]. З інших видавничих проектів спільно з УІТ у вузі друкувалися збірники статей, окремі томи «Наукових записок» Острозької академії [40]. Також завдяки порозумінню з ректором університету І. Пасічником і проректором М. Ковальським, уперше в історії товариства український виш взяв на себе витрати на виготовлення макету та набору спільних видань [9, с. 15–16].

З середини 1990-х років почався регулярний обмін науковою продукцією. Так, Л. Винар неодноразово надсилав до Острога праці, які призначалися для бібліотек академії й осередку. Серед них номери «Українського історика» різних років, свою працю «Михайло Грушевський: історик і будівничий нації», видання Олександра Оглоблина, Лева Биковського «У службах українській книжці» [27, с. 570, 572, 573, 575]. Він мав намір долучитися до поповнення бібліотеки університету, з чим звертався до професорів І. Пасічника й М. Ковальського: «Ми хочемо також розбудувати Вашу бібліотеку і радо з Вами і Паном Ректором підпишу звернення до громадянства і установ українських в Америці, Канаді, Європі» [27, с. 570]. Підкреслюючи важливість цього акту, останній зазначав: «Наші науковці і спудеї... завдяки Вашому дару зможуть вивчати справжню, а не препаровану історію України саме за публікаціями «Українського Історика» [...] Підтримка молодішої генерації українців справді святе і священне діло, бо саме тепер в Острозі формуватиметься нова національна інтелектуальна еліта» [27, с. 557].

У свою чергу, товариство в США отримувало збірники, підготовлені та видані науковцями академії. У 1996 р. розглядалася можливість переслати матеріали перших шести конференцій «Острог на порозі 900-річчя». Через два роки Л. Винару передали перший том «Наукових записок Острозької академії», який він високо оцінив, як «цінний здобуток української науки в міжнародному вимірі» [27, с. 559, 560, 567, 575].

Співпраця істориків із США й Острога велася також у напрямі організації наукових форумів. Варто згадати, що керівник осередку долучався до організації подібних заходів в Острозі, будучи головою оргкомітету конференцій «Острог на порозі 900-річчя» [30, с. 2]. Відтепер проведення такого роду заходів координувалося разом із діаспорними установами, а сам учений був включений до

складу Управи УІТ [35, с. 35]. За перші роки діяльності осередок організував два наукових форуми: 1996 р. до 130-річчя народження М. Грушевського проведено конференцію «Велика Волинь у науковій спадщині й громадській діяльності М. Грушевського» [33, с. 205–209], а через три роки – конференцію, присвячену 100-річчю з дня народження О. Оглоблина і 35-річчю УІТ [31, с. 307–308]. Обидва рази Микола Павлович входив до Міжнародного комітету з організації проведення конференцій [37, с. 348; 39, с. 359, 361], на яких в Острозі було також наукове представництво не лише з України, а й з-поза кордону. Наприклад, у роботі останньої взяли участь голова УІТ Л. Винар, декан історичного факультету Чернівецького держуніверситету, професор Ю. Макар, науковці з Рівного та інших міст [31, с. 307; 32, с. 3].

У листах вирішувалися питання про заплановані наукові конференції, присвячені історії та культурі, науці й видатним діячам Острога. Так, 31 травня – 2 червня 1996 р. завдяки співпраці Наукового краєзнавчого товариства «Спадщина», міської Ради народних депутатів та осередку УІТ відбулася наукова конференція «Острог на порозі 900-річчя», збірник доповідей якої побачив світ за фінансового сприяння УІТ [36, с. 482]. Накреслити плани подальшої співпраці та з'ясувати низку проблем дала можливість зустріч двох учених у серпні 1999 р., коли Л. Винар відвідав навчальний заклад. Саме тоді йому було надане почесне звання академіка Острозького Академічного Братства [3, с. 110–111].

Деякі організаційні моменти щодо функціонування та перспективні плани розвитку філії товариства у 1997–2000 рр. Микола Павлович листовно обговорював з відомим дослідником давньої історії України, дійсним членом НТШ, УВАН у США, науковим секретарем УІТ Олександром Домбровським. Він з пошаною відгукувався про дослідницький доробок М. Ковальського, вважаючи його «spiritus movens» (натхненником, рушієм) наукового життя на теренах Волині [24, арк. 1], а тому радів, що з'явилася можливість спільно розвивати українську історіографію [21, арк. 1] і обставав за посилення наукового діалогу: «... без огляду на різні обставини науково-духов[н]ий контакт між нами поглиблюється, а епістолярні зустрічі підсилюють його» [23, арк. 1].

Зауважимо, що цей знаний діаспорний історик високо оцінював діяльність осередку УІТ в Острозі, на його думку, він був дуже добре організований і міг стати прикладом для інших філіалів товариства в Україні [21, арк. 1; 22, арк. 1]. О. Домбровський редакційно допомагав у вирішенні певних питань щодо статуту організації [22, арк. 1], навіть пропонував реорганізувати останню у незалежне товариство (зі збереженням усталених зв'язків з УІТ), яке співпрацювало би з різними науковими інституціями та університетами [21, арк. 1]. У листах обговорювалася можливість формування тут центру історіографічно-бібліографічних [23, арк. 1] або біобібліографічних досліджень в рамках історії УІТ, заснування «клітини» у Луцьку [22, арк. 1].

У 1999–2000 рр. відбувалися епізодичні наукові контакти М. Ковальського з професором Гейдельберзького університету, дійсним членом УІТ Теодором Мацьківим. Зацікавлення доробком Т. Мацьківа у Миколи Павловича помітні з середини 1990-х рр. Так, під час організації Міжнародної наукової конференції до 130-річчя від дня народження Михайла Грушевського «Велика Волинь у науковій спадщині й громадській діяльності М. Грушевського», яка проходила у вересні 1996 р., він писав професору Ю. Мицику, що запросив вузьке коло істориків-професіоналів, поважаних і в Україні, і за кордоном. Але особливо хотів би запросити професора Теодора Мацьківа, проте не має його адреси [38, с. 10; 43, с. 26].

Аналіз епістолярної спадщини свідчить, що листовні контакти між ученими зародилися влітку 1999 р. Однак, уже з першого листа українського діаспорного історика за серпень 1999 р. зрозуміло, що вони мали можливість спілкуватися раніше, оскільки Т. Мацьків зазначав, що добре пам'ятав М. Ковальського з часу перебування у Дніпропетровську [25, арк. 1]. Очевидно, їхня зустріч могла відбутися у 1992 р., коли він, удруге відвідуючи Україну, зустрічався зі студентами і викладачами університетів Києва, Дніпропетровська та Полтави, де читав лекції про Івана Мазепу [5, с. 233]. Після цього відносини між ученими припинилися через відсутність поштової адреси. А відновилися в липні 1999 р., коли Микола Павлович написав проф. Т. Мацькову листа з запрошенням прибути до Острога [25, арк. 1].

У цей час між ученими були випадки обміну науковою літературою. Зокрема, М. Ковальський надсилав останньому свою працю «Етюди з історії Острога», яку професор Гейдельберзького університету оцінював як цінну книжку [26, арк. 1].

Відтак, починаючи з 1990-х рр. були започатковані тісні наукові контакти Миколи Ковальського з істориками української діаспори. У співпраці з ними вирішувалися питання дослідницького й організаційного характеру, результатом яких стало заснування та розгортання діяльності Острозького осередку УІТ, видання «Лекцій з джерелознавства» Володимира Антоновича, публікації істориків з України в діаспорних виданнях, зокрема в «Українському історикові», проведення спільних наукових форумів і т. д.

Список використаних джерел і літератури:

1. Антонович В. Лекції з джерелознавства / ред. М. Ковальський. Острог; Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, Національний університет «Острозька академія», 2003. 382 с.
2. Атаманенко А. Листування Миколи Ковальського як джерело до вивчення історії Українського Історичного Товариства. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог: НаУОА, 2004. Вип. 4: На пошану проф. Миколи Павловича Ковальського. С. 40–46.
3. Атаманенко А. Острозький осередок Українського історичного товариства. *На службі Кліо: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності* / гол. ред.: М. Брайчевський, О. Домбровський, І. Гирич. Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. С. 107–111.
4. Атаманенко А. Пам'яті вчителя – видатного українського історика Миколи Павловича Ковальського. *Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* / ред. Г.К. Швидько. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2007. С. 106–111.
5. Атаманенко А., Мицик Ю. Теодор Мацьків. *УІЖ*. 2012. № 3. С. 232–234.
6. Атаманенко А., Атаманенко В. Українське Історичне Товариство та М. П. Ковальський. *Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя* / гол. ред.: Л. Винар, І. Пасічник. Острог; Нью-Йорк, 1999. С. 45–49.
7. Атаманенко В. Острозький період в науковій діяльності М.П. Ковальського. *Микола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* / ред. Г.К. Швидько. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2007. С. 112–118.
8. Винар Л. Наше листування (З приводу 70-ліття основника УІТ в Острозі). *Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя* / гол. ред.: Л. Винар, І. Пасічник. Острог; Нью-Йорк, 1999. С. 553–554.
9. Винар Л. Українське історичне товариство з перспективи 35 років (1965–2000). *Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття»*. Чернівці, 16-18 травня 2000 р. *Доповіді та повідомлення* / відп. ред.: Л. Винар, Ю. Макар. Чернівці: Рута, 2001. Т. 1. С. 8–34.
10. Винар Л. У пам'ять Марії Ковальської-Биковської (1910–1996). *Український історик*. 1997. № 1-4. С. 330–334.
11. Вихованець Т. Збори Острозького осередку Українського історичного товариства. *Український історик*. 1999. № 2-4. С. 359–360.
12. ДФАРК (Домашній (фамільний) архів родини Ковальських). Лист проф. Л. Винара до проф. М. Ковальського від 6 листопада 1996 р. 1 арк.
13. ДФАРК. Лист проф. Л. Винара до проф. М. Ковальського від 4 січня 1998 р. 1 арк.
14. ДФАРК. Лист проф. Л. Винара до проф. М. Ковальського від 5 січня 1998 р. 1 арк.
15. ДФАРК. Лист професора М.Д. Антоновича до професора М.П. Ковальського від 7 жовтня 1992 р. 1 арк.
16. ДФАРК. Лист професора М.Д. Антоновича до професора М.П. Ковальського від 23 березня 1993 р. 1 арк.
17. ДФАРК. Лист професора М.Д. Антоновича до професора М.П. Ковальського від 9 лютого 1993 р. 1 арк.
18. ДФАРК. Лист професора М.Д. Антоновича до професора М.П. Ковальського від 22 квітня 1993 р. 1 арк.
19. ДФАРК. Листівка професора М.Д. Антоновича до професора М.П. Ковальського, отримана 4 грудня 1992 р. 2 арк.
20. ДФАРК. Листівка професора М.Д. Антоновича до професора М.П. Ковальського від 12 травня 1993 р. 1 арк.
21. ДФАРК. Лист професора О. Домбровського до професора М.П. Ковальського від 2 серпня 1997 р. 1 арк.
22. ДФАРК. Лист професора О. Домбровського до професора М.П. Ковальського від 20 жовтня 1997 р. 1 арк.
23. ДФАРК. Лист професора О. Домбровського до професора М.П. Ковальського від 9 грудня 1997 р. 1 арк.
24. ДФАРК. Листівка професора О. Домбровського до професора М.П. Ковальського, отримана 30 грудня 2000 р. 1 арк.
25. ДФАРК. Лист професора Т.І. Мацьківа до професора М.П. Ковальського від 16 серпня 1999 р. 1 арк.
26. ДФАРК. Лист професора Т.І. Мацьківа до професора М.П. Ковальського від 22 грудня 1999 р. 1 арк.
27. Епістолярні джерела до історії утворення осередку УІТ в Острозі / упоряд. А. та В. Атаманенки. *Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя*. Острог; Нью-Йорк, 1999. С. 554–577.
28. Ковальський М. Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI–XVII ст. *Український археографічний щорічник: Нова серія*. Київ, 1992. С. 261–273.
29. Ковальський М. Історик і історіографія. *Дніпропетровський історико-археографічний збірник* / ред. кол.: С. Абросимова, О. Журба та ін. Дніпропетровськ: Промінь, 1997. Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. С. 13–27.
30. Ковальський М. Краєзнавці знову зібралися в Острозі. *Сім днів*. 1997. 7 червня. С. 2.

31. Ковальський М., Атаманенко А. Наукова конференція з нагоди 100-річчя від дня народження видатного українського історика О. Оглоблина та 35-річчя Українського Історичного Товариства в Острозі. *Український історик*. 2000. № 1-3. С. 307–308.
32. Ковальський М. Наукова конференція Українського історичного товариства про Олександра Оглоблина. *Життя і слово*. 2000. 31 травня. С. 3.
33. Ковальський М. Осередок Українського Історичного Товариства в Острозі. *Український історик*. 1997. № 1-4. С. 205–210.
34. Ковальський М. Персональна справа Івана Огієнка в Архіві Нових Актів у Варшаві. *Український історик*. 1995. № 1-4. С. 259–267.
35. Ковальський М. Українське Історичне Товариство – важливий чинник сучасної української історіографії. *Наукові записки Університету «Острозька академія»* / ред. кол.: І. Д. Пасічник (відп. ред.). 1997. Т. 1. С. 32–35.
36. Конопка Н. Микола Павлович Ковальський – керівник Осередку УІТ в Острозі. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: «Історичні науки». Острог: НаУОА, 2010. Вип. 15. С. 477–488.
37. Л. В. Комітет для вшанування 100-ліття народження проф. О. Оглоблина. *Український історик*. 1998. № 1-4. С. 347–348.
38. Мицик Ю. Ще з листів М. П. Ковальського. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». 2011. Вип. 17. С. 4–19.
39. Міжнародний академічний комітет для вшанування 130-ліття з дня народження Михайла Грушевського (1866–1996). *Український історик*. 1995. № 1-4. С. 359–363.
40. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог: НаУОА, 2004. Вип. 4: На пошану проф. Миколи Павловича Ковальського. 534 с.
41. Плохій С. Життєва місія Миколи Ковальського. *Дзеркало тижня*. 2006. № 43. С. 6.
42. Р. Д. Осередок УІТ ім. М. Грушевського в Острозі. *Український історик*. 1995. № 1-4. С. 356–357.
43. Тарасенко І. Чотири листи М. П. Ковальського. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки» / ред. кол.: І. Д. Пасічник, В. В. Трофимович, А. І. Смирнов та ін. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. Вип. 25. С. 22–28.
44. Фонд № 10 [Наукової бібліотеки та наукового архіву Національного університету «Києво-Могилянська академія»]. Омелян Йосипович Прицак (07.04.1919 – 29.05.2006). Видатний вчений, філолог, сходознавець, історик. Опис № 2 документів постійного зберігання за 1832 – 2004 роки. 2012. URL: http://www.ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/1724/Pritsak_Fond%2010_Opys%202.pdf?sequence=6&isAllowed=y (дата звернення: 10.10.2016).
45. Хеленюк А. Микола Павлович Ковальський та Любомир Винар (до питання взаємовідносин двох вчених). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог: НаУОА, 2008. Вип. 12. С. 44–61.
46. Чабан М. Побачення з історією. *Зоря (Дніпропетровськ)*. 1990. 7 квітня. С. 2.

References

1. Antonovych V. Lektzii z dzhereloznavstva / red. M. Kovalskyi. Ostroh; Niu-York: Ukrainska Vilna Akademiia Nauk u SShA, Natsionalnyi universytet «Ostrozka akademiia», 2003. 382 s.
2. Atamanenko A. Lystuvannia Mykoly Kovalskoho yak dzherelo do vyvchennia istorii Ukrainskoho Istorychnoho Tovarystva. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky*. Ostroh: NaUOA, 2004. Vyp. 4: Na poshanu prof. Mykoly Pavlovycha Kovalskoho. S. 40–46.
3. Atamanenko A. Ostrozkyi oseredok Ukrainskoho istorychnoho tovarystva. *Na sluzhbi Kliio: Zbirnyk naukovykh prats na poshanu Liubomyra Romana Wynara z nahody 50-littia yoho naukovoї diialnosti* / hol. red.: M. Braichevskiy, O. Dombrovskiy, I. Hyrych. Kyiv; Niu-York; Toronto; Paryzh; Lviv, 2000. S. 107–111.
4. Atamanenko A. Pamiati vchytelia – vydatnoho ukrainskoho istoryka Mykoly Pavlovycha Kovalskoho. *Mykola Pavlovych Kovalskyi: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / za red. H. K. Shvydko*. Dnipropetrovsk: Lira LTD, 2007. S. 106–111.
5. Atamanenko A., Mytsyk Yu. Teodor Matskiv. *UIZh*. 2012. № 3. S. 232–234.
6. Atamanenko A., Atamanenko V. Ukrainske Istorychne Tovarystvo ta M. P. Kovalskyi. *Osiahnennia istorii. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho z nahody 70-richchia* / hol. red.: L. Wynar, I. Pasichnyk. Ostroh; Niu-York, 1999. S. 45–49.
7. Atamanenko V. Ostrozkyi period v naukovi diialnosti M.P. Kovalskoho. *Mykola Pavlovych Kovalskyi: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / za red. H. K. Shvydko*. Dnipropetrovsk: Lira LTD, 2007. S. 112–118.
8. Wynar L. Nashe lystuvannia (Z pryvodu 70-littia osnovnyka UIT v Ostrozi). *Osiahnennia istorii. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho z nahody 70-richchia* / hol. red.: L. Wynar, I. Pasichnyk. Ostroh; Niu-York, 1999. S. 553–554.
9. Wynar L. Ukrainske istorychne tovarystvo z perspektyvy 35 rokiv (1965–2000). *Mizhnarodnyi Naukovyi Konhres «Ukrainska istorychna nauka na porozhi XXI stolittia»*. Chernivtsi, 16-18 travnia 2000 r. *Dopovidi ta povidomlennia / vidp. red.: L. Wynar, Yu. Makar*. Chernivtsi: Ruta, 2001. T. 1. S. 8–34.
10. Wynar L. U pamiat Marii Kovalskoi-Bykovskoi (1910–1996). *Ukrainskyi istoryk*. 1997. № 1-4. S. 330–334.
11. Vykhovanets T. Zbory Ostrozkoho oseredku Ukrainskoho istorychnoho tovarystva. *Ukrainskyi istoryk*. 1999. № 2-4. S. 359–360.
12. DFARK (Domashnii (familnyi) arkhiv rodyny Kovalskykh). Lyst prof. L. Wynara do prof. M. Kovalskoho vid 6 lystopada 1996 r. 1 ark.
13. DFARK. Lyst prof. L. Wynara do prof. M. Kovalskoho vid 4 sichnia 1998 r. 1 ark.

14. DFARK. Lyst prof. L. Wynara do prof. M. Kovalskoho vid 5 sichnia 1998 r. 1 ark.
15. DFARK. Lyst profesora M.D. Antonovycha do profesora M.P. Kovalskoho vid 7 zhovtnia 1992 r. 1 ark.
16. DFARK. Lyst profesora M.D. Antonovycha do profesora M.P. Kovalskoho vid 23 bereznia 1993 r. 1 ark.
17. DFARK. Lyst profesora M.D. Antonovycha do profesora M.P. Kovalskoho vid 9 liutoho 1993 r., 1 ark.
18. DFARK. Lyst profesora M.D. Antonovycha do profesora M.P. Kovalskoho vid 22 kvitnia 1993 r. 1 ark.
19. DFARK. Lystivka profesora M.D. Antonovycha do profesora M.P. Kovalskoho, otrymana 4 hrudnia 1992 r. 2 ark.
20. DFARK. Lystivka profesora M.D. Antonovycha do profesora M.P. Kovalskoho vid 12 travnia 1993 r. 1 ark.
21. DFARK. Lyst profesora O. Dombrovskoho do profesora M. P. Kovalskoho vid 2 serpnia 1997 r. 1 ark.
22. DFARK. Lyst profesora O. Dombrovskoho do profesora M.P. Kovalskoho vid 20 zhovtnia 1997 r. 1 ark.
23. DFARK. Lyst profesora O. Dombrovskoho do profesora M.P. Kovalskoho vid 9 hrudnia 1997 r. 1 ark.
24. DFARK. Lystivka profesora O. Dombrovskoho do profesora M.P. Kovalskoho, otrymana 30 hrudnia 2000 r. 1 ark.
25. DFARK. Lyst profesora T.I. Matskiva do profesora M. P. Kovalskoho vid 16 serpnia 1999 r. 1 ark.
26. DFARK. Lyst profesora T.I. Matskiva do profesora M. P. Kovalskoho vid 22 hrudnia 1999 r. 1 ark.
27. Epistoliarni dzherela do istorii utvorennia oseredku UIT v Ostrozi / uporiad. A. ta V. Atamanenky. *Osiahnennia istorii. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho z nahody 70-richchia*. Ostroh: Niu-York, 1999. S. 554–577.
28. Kovalskiy M. Aktualni problemy dzhereloznavstva istorii Ukrainy XVI–XVII st. *Ukrainskyi arkhografichnykh shchorichnyk: Nova seriia*. Kyiv, 1992. S. 261–273.
29. Kovalskiy M. Istoryk i istoriografii. *Dnipropetrovskiy istoryko-arkheografichnyi zbirnyk / red. kol.: S. Abrosymova, O. Zhurba ta in. Dnipropetrovsk: Promin, 1997. Vyp. 1: Na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho*. S. 13–27.
30. Kovalskiy M. Kraieznavtsi zнову zibralsia v Ostrozi. *Sim dniv*. 1997. 7 chervnia. S. 2.
31. Kovalskiy M., Atamanenko A. Naukova konferentsiia z nahody 100-richchia vid dnia narodzhennia vydatnoho ukrainskoho istorika O. Ohloblyna ta 35-richchia Ukrainskoho Istorychnoho Tovarystva v Ostrozi. *Ukrainskyi istoryk*. 2000. № 1-3. S. 307–308.
32. Kovalskiy M. Naukova konferentsiia Ukrainskoho istorychnoho tovarystva pro Oleksandra Ohloblyna. *Zhyttia i slovo*. 2000. 31 travnia. S. 3.
33. Kovalskiy M. Oseredok Ukrainskoho Istorychnoho Tovarystva v Ostrozi. *Ukrainskyi istoryk*. 1997. № 1-4. S. 205–210.
34. Kovalskiy M. Personalna sprava Ivana Ohienka v Arkhivi Novykh Aktiv u Varshavi. *Ukrainskyi istoryk*. 1995. № 1-4. S. 259–267.
35. Kovalskiy M. Ukrainske Istorychne Tovarystvo – vazhlyvyi chynnyk suchasnoi ukrainskoi istoriografii. *Naukovi zapysky Universytetu «Ostrozka akademiia» / red. kol.: I. D. Pasichnyk (vidp. red.)*. 1997. T. 1. S. 32–35.
36. Konopka N. Mykola Pavlovych Kovalskiy – kerivnyk Oseredku UIT v Ostrozi. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky*. Ostroh: NaUOA, 2010. Vyp. 15. S. 477–488.
37. L. W. Komitet dlia vshanuvannia 100-littia narodzhennia prof. O. Ohloblyna. *Ukrainskyi istoryk*. 1998. № 1-4. S. 347–348.
38. Mytsky Yu. Shche z lystiv M. P. Kovalskoho. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky*. 2011. Vyp. 17. S. 4–19.
39. Mizhnarodnyi akademichnyi komitet dlia vshanuvannia 130-littia z dnia narodzhennia Mykhaila Hrushevskoho (1866–1996). *Ukrainskyi istoryk*. 1995. № 1-4. S. 359–363.
40. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky*. Ostroh: NaUOA, 2004. Vyp. 4: Na poshanu prof. Mykoly Pavlovycha Kovalskoho. 534 s.
41. Plokhii S. Zhyttieva misiia Mykoly Kovalskoho. *Dzerkalo tyzhnia*. 2006. № 43. S. 6.
42. R. D. Oseredok UIT im. M. Hrushevskoho v Ostrozi. *Ukrainskyi istoryk*. 1995. № 1-4. S. 356–357.
43. Tarasenko I. Chotyry lysty M. P. Kovalskoho. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia «Istorychni nauky» / red. kol.: I.D. Pasichnyk, V.V. Trofymovych, A.I. Smyrnov ta in. Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia», 2016. Vyp. 25. S. 22–28.*
44. Fond № 10 [Naukovoї biblioteki ta naukovoho arkhivu Natsionalnoho universytetu «Kyievo-Mohylianska akademiia»]. Omelian Yosypovych Pritsak (07.04.1919 – 29.05.2006). *Vydatnyi vchenyi, filoloh, skhodoznavets, istoryk. Opys № 2 dokumentiv postiinoho zberihannia za 1832–2004 roky*. 2012. URL: http://www.ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/1724/Pritsak_Fond%2010_Opys%202.pdf?sequence=6&isAllowed=y (data zvernennia: 10.10.2016).
45. Kheleniuk A. Mykola Pavlovych Kovalskiy ta Liubomyr Wynar (do pytannia vzaïmovïdnosyn dvokh vchenykh). *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky*. Ostroh: NaUOA, 2008. Vyp. 12. S. 44–61.
46. Chaban M. Pobachennia z istoriieiu. *Zoria (Dnipropetrovsk)*. 1990. 7 kvitnia. S. 2.

Отримано: 25.10.2019 р.

Прорецензовано: 30.10.2019 р.

Прийнято до друку: 02.11.2019 р.

e-mail: mykola76@hotmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-29-97-100

Нагірний М. Хорватсько-українські взаємини у дослідженнях Здравки Злоді. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 29. С. 97–100.

УДК 94 (477+497.5)

Микола Нагірний

ХОРВАТСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ЗДРАВКИ ЗЛОДІ

У статті розглянуто науковий доробок хорватської дослідниці Здравки Злоді. Охарактеризовано її праці у сфері хорватсько-українських тем. Проаналізовано ключові позиції авторки, її погляди стосовно питання ідентичності русинів Хорватії та проблеми належності терміну «руський» до київської і московської спадщини. На підставі висвітлених праць зроблено висновок про важливість дослідницької роботи З. Злоді для подальшого розвитку українсько-хорватської наукової співпраці.

Ключові слова: *Здравка Злоді, українці, русини, дослідження, українсько-хорватські зв'язки.*

Mykola Nahirnyi

CROATIAN-UKRAINIAN RELATIONS IN ZDRAVKA ZLODI'S STUDIES

The article is dedicated to the consideration of the works by a Croatian historian Zdravka Zlodi, due attention being paid to their research value. In addition, her exploration of Croatian-Ukrainian contacts is also described in the paper, which appears to be highly relevant in the face of today's challenges that Ukraine is currently facing in relations with its neighbouring countries and the Ukrainian diaspora in those countries. Moreover, the article includes a profound analysis of Zdravka Zlodi's main ideas, concepts and points together with exposing her views on the question of the identity of Ruthenians in Croatia and the problem of usage of the term "Ruthenia".

In her article "Ruthenians/Ukrainians in Croatia: the stages of immigration and the problem of names", Zdravka Zlodi provides a detailed study of the changes of ethnic self-determination of the Ruthenians and Ukrainians from the 18th to the 20th century. A specific emphasis is placed on the conditions which played a key role in moulding ethnic and cultural identity as well as changes in forms of the ethnonym denoting the representatives of Ukrainian diaspora (Ruthenian, Ruthenian-Ukrainian, Ukrainian). Zdravka Zlodi states that despite some differences in the ethnonyms applied, the ethnic identity of the Ukrainian-Ruthenian minority cannot be questioned.

Her another work, "The Ruthenians about Themselves on the Pages of the "Rus News", is dedicated to self-identification of the Ruthenians in Croatia in the interwar period. In the monograph "From the Family to the Name. Introduction to the History of Croatian-Ukrainian Relations", Zdravka Zlodi endeavours to explain the duality of the name "Ruthenian/Ukrainian" on the territory of Croatia. Furthermore, the historian arrives at the conclusion which allows to consider both terms identical.

Zdravka Zlodi is the first researcher in Croatian historical science who proposed a new approach to historical names and ethnonyms connected with the history of Ukraine. Finally, the author of the present paper draws the conclusion stating the importance of Zdravka Zlodi's research work for further development of Ukrainian-Croatian research cooperation.

Key words: *Zdravka Zlodi, Ukrainians, Ruthenians, research, Ukrainian-Croatian contacts.*

Українська тематика не перебуває у полі зору сучасної хорватської історичної науки. Хорватські науковці загалом не надто цікавляться славистичними темами, а Україною – й поготів. Академічна наука Хорватії головну увагу фокусує на ключових для своєї країни питаннях, серед яких найбільш затребувані, а відповідно й популярні – Незалежна Держава Хорватія (1941–1945) і Вітчизняна війна (Domovinskirat) 1991–1995 рр.

Українські теми у Хорватії піднімають переважно вихідці з України (Є. Пашенко, Б. Гралоук). Фактично єдиним винятком серед фахових істориків Хорватії є Здравка Злоді – доктор наук, науковий співробітник Хорватського інституту історії.

Область її наукових інтересів пов'язана з історією Центральної та Східної Європи, з наголосом на хорватсько-слов'янських зв'язках (зокрема хорватсько-польських, хорватсько-українських та хорватсько-російських).

У її доробку чимало робіт славістичного характеру, значна частина з яких присвячена українській тематиці, зокрема, питанням історії української діаспори Хорватії та національної ідентичності русинів/українців.

Характерно, що в українській історіографії вивченню та аналізу творчого доробку З. Злоді практично не приділено жодної уваги. Тож наше завдання – заповнити цю прогалину і ознайомити вітчизняний науковий світ з роботами хорватської дослідниці, що стосуються саме української проблематики.

У полі зору З. Злоді насамперед перебувала українсько-русинська меншина Хорватії. Цій темі дослідниця присвятила кілька наукових статей, дисертацію та монографію.

Перший її виступ з цієї проблематики відбувся 2005 р. в Рієці на «Днях русинської та української культури «Русняк–2005» на тему «Русини і українці в Республіці Хорватія з XVIII по XX ст.». Того ж року у виданні «*Scrinia Slavonica*» вийшла стаття З. Злоді «Русини/українці у Хорватії: етапи імміграції та проблема назви» [10]. Робота присвячена історії імміграції русинів та українців на територію хорватських земель та аналізу соціально-політичних і релігійних чинників, що вплинули на формування специфіки їхнього етнонаціонального самовизначення у Південно-Східній Європі з XVIII по XX ст.

З. Злоді писала цю статтю на основі періодичних видань і частини доступної їй літератури. Особливу увагу приділено проблемі термінології та термінологічній роздвоєності, яка виникла в результаті цих переселень впродовж чотирьох різних хвиль міграції. Авторка наголошує на важливості розгляду питань термінології, оскільки, як зазначає З. Злоді, причини термінологічної подвійності етноніму недостатньо відомі широким громадським та науковим колам Хорватії. У тексті додається таблиця із зазначенням кількості представників українсько-русинської меншини за період з 1880 по 1991 рр.

Особлива увага приділена обставинам, які впливали на формування етнокультурної ідентичності та зміни форми етноніму представників нашої діаспори (русин, русин-українець, українець). Незважаючи на певні розбіжності щодо самоназви українсько-русинської меншини Хорватії, авторка вважає, що питання єдності їхньої етнічної ідентичності не підлягає дискусії.

Звертає на себе увагу обширна бібліографія, якою користувалася дослідниця при підготовці цього та наступних досліджень. Причому лєвова частка з них – українськомовні матеріали, видані у Львові, Києві та інших містах України. На основі цієї роботи З. Злоді у 2010 р. захистила докторську дисертацію з тотожною назвою.

Інша робота дослідниці – «Русини про себе на сторінках «Руських новин» – присвячена тому, як хорватські русини сприймали себе у міжвоєнний період. Зазначимо, що тижневик «Руські новини» був першим офіційним бюлетенем південнослов'янських русинів у Королівстві сербів, хорватів, словенців (СХС) з 1924 р. до 1941 р.

Провівши систематичний огляд всіх чисел видання за згаданий період, авторка показала, що саме русини писали про себе і як ідентифікувалися у цей час. Вивчивши діаспорну пресу майже за двадцять років, дослідниця показала неоднорідність самоідентифікації русинів та українців краю [9]. Власне ця неоднорідність заважала об'єднанню обох груп населення.

Особливості хорватських українців, їхні досягнення, подібності та відмінності стосовно місцевої російської діаспори З. Злоді проаналізувала у роботі «Культурна ідентичність росіян і українців Хорватії: характеристика, розвиток, збереженість». Дослідницею було проведено порівняльний аналіз діяльності двох меншин щодо збереження їхньої ідентичності, при цьому авторка вказувала на ступінь важливості участі цих діаспор у суспільному житті Хорватії. У заключній частині роботи З. Злоді звернула увагу на розбіжності між законодавчо гарантованими правами національних меншин та практикою їх застосування на прикладі українців і росіян в Хорватії [7].

Займалася З. Злоді і популяризацією українських історичних джерел у себе на батьківщині. Зокрема, до 200-річчя від дня народження Маркіяна Шашкевича у співавторстві з Б. Гралоуком вона видала

книгу «Русалка Дністрова: перша книга українською мовою в Хорватії», що вийшла в рамках серії «Українськими шляхами по Загребу і Хорватії».

Автори, окрім відомих фактів про діяльність та творчість діячів «Руської трійці», описують історичне тло регіону, де була створена пам'ятка. Вони фокусують увагу на її поширенні у Хорватії, наголошуючи, що у її збереженні від знищення помітну роль відіграли хорватські, словенські та сербські реформатори. Книга містить як додатки листи авторів «Русалки Дністрової» та їхніх сучасників [5].

Досліджує З. Злоді і питання військовополонених Російської імперії у Першій світовій війні, які перебували на території Хорватії, однак українських солдатів із загального масиву не виділяє. Доповіді з цієї теми («Російські військовополонені та перебіжчики за фондами Хорватського державного архіву у Загребі» та «Свобода полону: російські в'язні війни на хорватських землях у 1914–1918 рр.») вона виголошувала на конференціях у Москві («Архиви Хорватії в Доме русского зарубежья ім. А. Солженицына», 06-12.06.2011) та Загребі (Конгрес хорватських істориків, 1-5.10.2012).

З. Злоді також рецензувала кілька праць, присвячених українсько-хорватським взаєминам, серед них – дослідження Б. Гралука [4] про греко-католицьку єпархію у Липовлянах та М. Нагірного [1] про утворення Республіки Хорватія [3] та становище українсько-русинської меншини в ній [2].

Найважливішою, на наш погляд, роботою хорватської дослідниці є її наукова монографія «Від роду до імені. Вступ до історії хорватсько-українських відносин» [8]. Це своєрідний синтез попередніх праць З. Злоді, де вона намагається пояснити подвійність імені «русин/українець» у хорватських землях, залучаючи загальноукраїнський контекст.

Завданням авторки було встановлення взаємозв'язку трьох етнізмів та їх взаємини в контексті історико-територіальних реалій. З. Злоді позиціонує свою роботу виключно як спробу історіографічного обговорення множинності етнізмів українського народу. Незважаючи на численні спроби утвердити русинську ідентичність на основі мовної та іншої окремішності, є історичне тло, вважає дослідниця, без якого неможливо зрозуміти фігурування трьох етнізмів. Авторка наголошує, що вона абстрагувалася від сучасних політичних подій, пов'язаних із русинським питанням.

Подвійність етнізму нашої меншини у Хорватії дослідниця пояснює розтягненим у часі процесом переселення на Балкани. Перші переселенці прибули сюди ще до національного відродження на прабатьківщині (Карпатський регіон), наступні вже встигли змінити власний етнізм.

Загалом З. Злоді виділяє дві міграційні хвилі, кожна з яких мала по дві фази. Зокрема, перша хвиля містить русинсько-підкарпатську (1745–1768) і козацьку (кінець XVIII ст.) міграції, друга – русинсько-українську (остання чверть XIX – початок XX ст.) та українську (після визвольних змагань 1917–1921 рр.) [8, с. 82–108].

Переселенці з українських земель у Хорватію (русини та українці) були одним і тим самим народом, але з двома етнізмами – давнішим та новішим. При цьому представникам третьої та четвертої фаз переселення (нової міграційної хвилі) принесли у Хорватію етнізм «українці», хоча назва «русин», як пише авторка, їм була не чужа. Нерідко вони писали про себе як «русини-українці». До 1971 р. усіх представників нашої меншини в Хорватії записували русинами. Після цієї дати з'явилися окремі поняття «русини» і «українці», однак сама діаспора і надалі писала про себе як про цілісність. Приділено в роботі увагу і греко-католицькій церкві, яка допомогла зберегти русинську/українську ідентичність.

Авторка досліджує питання вживання різних назв нашого народу у хорватських виданнях від XIX століття до початку Другої світової війни. Якщо тут термін «малоруси» зустрічається доволі часто, то у діаспорних виданнях Хорватії воно замінено назвою «русини/руснаки», яка виразно пов'язується з українським народом. Вказується на часте спільне використання (поєднання) етнізмів у публікаціях: «русько-український», «русин-українець», «русько-українська мова» та розрізнення «руса-москаля» від «руса-українця». Авторка зазначає, що у радянську добу малорусами називали відданих Москві українців. Малоросійська назва як історичне ім'я частини українського народу згодом отримало негативне забарвлення. Поряд з цим З. Злоді виділяє зусилля окремих представників діаспори щодо дистанціювання від українського імені та пропаганди окремішності русинів (т. зв. карпаторосів).

Проаналізувавши наявну літературу (як української меншини, так і хорватську), З. Злоді приходить до висновку про однаковість (тотожність) етнізмів «русин» і «українець». В іншому місці дослідниця зазначає, що «Русь», «русин» і «українець» («малоросіянин») – три історично пов'язаних, однак не повністю тотожних етнізмів. Вона стверджує, що Київська Русь – це історико-міфологічна

спадщина не тільки русинів та українців, а й інших слов'янських народів. Варто відзначити величезний обсяг матеріалів, опрацьованих і використаних З. Злоді при написанні монографії. Сюди увійшли публікації хорватською, українською, російською, русинською, польською та іншими мовами. «Від роду до імені» розглядають як спробу історіографічних міркувань на тему, яка, попри підтвердження русинської ідентичності, заснованої на лінгвістичних та інших особливостях, має своє історичне тло, без якого неможливо зрозуміти три вищезгадані етноніми, як і відповідну термінологію [6].

Насамкінець З. Злоді запропонувала використовувати у хорватській історичній науці новий підхід до історичних назв та етнонімів, пов'язаних з історією України:

- не ототожнювати Київську Русь із Росією;
- відрізнити термін «руський» від терміну «російський», пишучи *ruski* у контексті власне «російський», а для інших значень використовувати наступні терміни: *staroruski* або *kijevski* (як належний до Давньокиївської держави у загальнослов'янському значенні), *rus'ki* або *staroukrajinski* (як такий, що стосується виключно українського контексту), *ruski* або *rusanacki* (стосовно сучасних русинів);
- на письмі термін «Русь», «руський» (у значенні український) писати з апострофом для розрізнення з «руським» («російським»);
- сам термін «російський» писати не «*ruski*», а «*ros'ijskij*»).

Підсумовуючи сказане, слід наголосити, що в особі Здравки Злоді історична наука отримала плідного дослідника хорватсько-українських взаємин, яка може принести багато користі як у справі подальших досліджень у цьому напрямку, так і у співпраці між науковцями обох країн.

Список використаних джерел та літератури:

1. Нагірний М. Становлення та розвиток Республіки Хорватія: державно-політичний аспект. Нововолинськ, 2008. 184 с.
2. Нагірний М. Хорватські русини та українці: суспільство, ідентичність, культура наприкінці ХХ століття. Нововолинськ, 2012. 328 с.
3. *Časopis za suvremenu povijest*. Zagreb, 2010. Br. 2. S. 533–536.
4. Graljuk B. Grkokatolička župa Bezgrešnog začeca svete Ane Lipovljani – 100 godina ukrajinske grkokatoličke župe Lipovljani 1909–2009. Vukovar; Lipovljani, 2010. 291 s.
5. Graljuk B., Zdravka Z. Rusalka Dnjistrova Markijana Šaškevyča, Ivana Vahylevyča i Jakiva Holovackoga 1836/37: prvaknjigana ukrajinsko mjezikuu Hrvatskoj: uz 200-tu obljetnicu rodenja Markijana Šaškevyča. Ukrajinska zajednica Grada Zagreba, 2011. 146 s.
6. Hrvatska znanstvena bibliografija. Pregled bibliografske jedinice broj: 681750. URL: <http://bib.irb.hr/prikazi-rad?rad=681750> (data zvernennia: 23.10.2016).
7. Zlodi Z. Kulturni identitet Ukrajinaca i Rusa u Republici Hrvatskoj-obilježja, razvoj, očuvanost. *Nacionalne manjine u Hrvatskoj i Hrvati kao manjina – europski izazovi. Zbornik radova*. Zagreb, Hrvatska, 2012. S. 17–27.
8. Zlodi Z. Od roda do imena. Prilog povijesti hrvatsko-ukrajinskih odnosa. Zagreb, 2012. 354 s.
9. Zlodi Z. Rusini o sebi na stranicama Ruskih novina (Руски Новини). *Časopis za suvremenu povijest*. 2011. № 43. S. 183–223.
10. Zlodi Z. Rusini/Ukrajinci u Hrvatskoj – etape doseljavanja i problem imena. *Scrinia Slavonica*. Rujan 2005. Vol. 5. № 1. S. 408–431.

References

1. Nahirnyi M. Stanovlennia ta rozvytok Respubliky Khorvatiia: derzhavno-politychnyi aspekt. Novovolynsk, 2008. 184 s.
2. Nahirnyi M. Khorvatski rusyny ta ukraintsi: suspilstvo, identychnist, kultura naprykintsi XX stolittia. Novovolynsk, 2012. 328 s.
3. *Časopis za suvremenu povijest*. Zagreb, 2010. Br. 2. S. 533–536.
4. Graljuk B. Grkokatolička župa Bezgrešnog začeca svete Ane Lipovljani – 100 godina ukrajinske grkokatoličke župe Lipovljani 1909–2009. Vukovar; Lipovljani, 2010. 291 s.
5. Graljuk B., Zdravka Z. Rusalka Dnjistrova Markijana Šaškevyča, Ivana Vahylevyča i Jakiva Holovackog 1836–37: prva knjiga na ukrajinskom jeziku u Hrvatskoj: uz 200-tu obljetnicu rodenja Markijana Šaškevyča. Ukrajinska zajednica Grada Zagreba, 2011. 146 s.
6. Hrvatska znanstvena bibliografija. Pregled bibliografske jedinice broj: 681750. URL: <http://bib.irb.hr/prikazi-rad?rad=681750> (data zvernennia: 23.10.2016).
7. Zlodi Z. Kulturni identitet Ukrajinaca i Rusa u Republici Hrvatskoj-obilježja, razvoj, očuvanost. *Nacionalne manjine u Hrvatskoj i Hrvati kao manjina – europski izazovi. Zbornik radova*. Zagreb, Hrvatska, 2012. S. 17–27.
8. Zlodi Z. Od roda do imena. Prilog povijesti hrvatsko-ukrajinskih odnosa. Zagreb, 2012. 354 s.
9. Zlodi Z. Rusini o sebi na stranicama Ruskih novina (Руски Новини). *Časopis zasuvremenu povijest*. 2011. № 43. S. 183–223.
10. Zlodi Z. Rusini/Ukrajinci u Hrvatskoj – etape doseljavanja i problem imena. *Scrinia Slavonica*. Rujan 2005. Vol. 5. № 1. S. 408–431.

Отримано: 21.11.2019 р.

Прорецензовано: 25.11.2019 р.

Прийнято до друку: 01.12.2019 р.

e-mail: ihorstambol@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-29-101-106

Стамбол І. Варшавський архів Івана та Юрія Лип як історико-біографічне джерело. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 29. С. 101–106.

УДК 94(477):929 Липа

Ігор Стамбол

ВАРШАВСЬКИЙ АРХІВ ІВАНА ТА ЮРІЯ ЛИП ЯК ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО

У статті здійснено докладний аналіз архіву Івана (1865–1923) та Юрія Липи (1900–1944) – представників української медицини, політичного та літературного процесів, що зберігається у публічній бібліотеці міста Варшави. Матеріали умовно поділено на кілька груп, серед яких документальні та епістолярні джерела. Документальні висвітлюють увесь емігрантський період життя І. Липи, певні аспекти функціонування українських еміграційних установ та освітній шлях Ю. Липи. Епістолярні джерела пов'язані із понад 50-ма представниками української медицини, політики та літератури.

Ключові слова: архів, Іван Липа, Юрій Липа, українська еміграція, листування.

Ihor Stambol

WARSAW ARCHIVE OF IVAN AND YURI LYPY AS A HISTORICAL AND BIOGRAPHICAL SOURCE

This article provides a detailed analysis of the archive of Ivan Lypa (1865–1923) and Yuri Lypa (1900–1944), the representatives of Ukrainian medicine, political and literary processes, which are stored in the Public Library of Warsaw.

“Ivan and Yuri Lypa’s archive” of the Public Library of Warsaw contains personal documents and letters sent to both as well as Ivan Lypa’s notebook and his published literary works. Apparently, the history of establishing the collection of Ivan and Yuri Lypa is connected with the work of a famous Ukrainian researcher and bibliographer Lev Vykovsky, who had been working in the Warsaw Library for sixteen years and managing it as its director for two years.

The author of the paper also defines the basic value of the archive for historical and biographical research. The materials were conventionally divided into several groups, including documentary and epistolary sources. Documentary materials cover entire period of Ivan Lypa’s exile life and some aspects of the political and medical, and educational path of Yuri Lypa. Epistolary sources are related to more than 50 representatives of Ukrainian medicine, politics and literature, who lived in different countries of Europe and America, and it is a valuable source for the history of Ukrainian immigrants between the two World Wars. The most informative for Yuri Lypa’s biography and his relationships with his supporters are letters from Ye. Malanyuk, D. Dontsov and L. Lytvynovych. The topics discussed in the correspondence are an important supplement to the biographies of more than a hundred both famous and less-known figures of the Ukrainian national movement, literature and medicine.

Apart from the letters, Ivan Lypa’s archive contains a substantial number of his published works. They are stored in the form of journal prints, first collected by the author and, later, by Yuri Lypa. The son was assembling the works of his father in order to publish them as a complete compilation. However, he failed to accomplish this goal due to the little interest the publishers took in Ivan Lypa’s prose. Nevertheless, the materials remain enough printable to be published today. They are of high historical and literary value as they concern the period of the Ukrainian War for Independence (1917–1921), have rarely been used in literary studies, and are absolutely unknown to the general public.

Key words: archive, Ivan Lypa, Yurii Lypa, Ukrainian emigration, correspondence.

В історії України кінця XIX – першої половини XX ст. є велика кількість особистостей, життя і діяльність яких були тісно пов'язані із націє- та державотворенням, але їхній спадок досі залиша-

ється недостатньо дослідженим. До таких постатей варто відносити й Івана та Юрія Лип. У зв'язку із поразкою українських визвольних змагань 1917–1923 рр. вони опинилися на території Другої Речі Посполитої. У м. Винники обірвалося життя письменника, лікаря й колишнього міністра Директорії УНР Івана Львовича (1865–1923) [4] та у Познані й Варшаві, відбулося становлення поета та геополітика Юрія Івановича Липи (1900–1944) [3].

Джерельна база пов'язана із родиною Лип є досить розпорошеною на території України. Проте, за останні десятиліття, силами багатьох дослідників матеріали одеських, київських та львівських архівосховищ були залучені до наукового обігу. Ті документи, що лишаються на території сучасної Польщі залучені лише частково, адже частина з них опинилася у відфотографованому вигляді у ЦДІАЛ [6]. Інші, перебуваючи в архівосховищі Варшавської публічної бібліотеки (Dział Starych Druków i Rękopisów Biblioteki Publicznej Miasta Stołecznego Warszawy Biblioteki Głównej Województwa Mazowieckiego) до останнього часу майже не залучалися до наукових розвідок.

Історія укладення фонду Івана та Юрія Лип пов'язана, очевидно, із діяльністю відомого українського дослідника та бібліографа Лева Биковського, який з кінця 1930-х років тісно співпрацював із Ю. Липою [1, с. 17]. Л. Биковський протягом шістнадцяти років працював у Варшавській бібліотеці та два роки керував нею, як директор. Через нього архів, що був на руках у Юрія Івановича, потрапив до Варшавської публічної бібліотеки у 1943–1944 рр. У даній статті спробуємо розглянути вказаний архів як джерело до української біографіки, тобто як ресурс до біографічних досліджень родини Лип та інших діячів, з якими дотично пов'язаний цей ресурс. Також розглянемо архів батька та сина Лип у контексті досліджень певного історичного етапу, зокрема, як джерело до історії українських урядових та медичних установ з якими вони були пов'язані.

«Архів Івана та Юрія Лип» Публічної бібліотеки міста Варшави містить особові документи і листи, надіслані до обох діячів, а також записник і друковані літературні праці І. Липи. Задля докладнішої характеристики архіву, його матеріали можна поділити на кілька груп за їх походженням: на документальні та епістолярні.

Перша група представлена матеріалами, що стосуються життя та діяльності І. Липи, в тому числі і його особисті документи й посвідчення. Серед них – закордонний паспорт І. Липи. Документ видано 28 листопада 1919 р. Подільським губерніальним комісаром [9, арк. 1–2]. Особливістю тодішніх паспортів було вміщення антропологічного опису власника. Так Івана Львовича зображено як 52-річного чоловіка, середнього зросту, з продовгуватим обличчям, русим із сивиною волоссям, помірним носом, без особливих приміток [9, арк. 4]. Ще один паспорт, що також зберігається в архіві – дипломатичний, виданий І. Липі 1 лютого 1921 р., як члену Управи Червоного Хреста [9, арк. 68–71].

Серед інших особистих документів варто відзначити урядову довідку з військового гарнізону у Тарнові (23. 10. [1920]) та перепустку при комендатурі м. Станіславова (24.07.1920) [9, арк. 16–17]. У перепустці І. Липа фігурує як Голова національної Ради, що свідчить про положення діяча в еміграційному передпарламенті у вказаний період. Також у фонді є посвідчення І. Липи, як лікаря у Польщі (8.01.1922), документ подорожі як члена Червоного Хреста з Станіслава до Львова (30.10.1920), посвідчення, що І. Липа – міністр Здоров'я і Опікування, карта ідентичності та легітимація польською мовою, посвідчення від Міністерства Народного Здоров'я і Опікування, що І. Липа є дійсно лікарем УНР, посвідчення, щодо приналежності до Червоного та Блакитного Хрестів [9, арк. 13, 18, 29–31, 52, 65, 80].

В архіві міститься чимало фінансових розписок. Серед них розписка на вісімсот тисяч «рублів совітських» від «міністра Липи для передачі його родині в Одесу» [9, арк. 48]. Працюючи лікарем у Винниках, І. Липа не мав достатньо коштів на утримання лікарні та навчання сина Юрія, який студіював медицину в Познані. Тому він позичав гроші в кредит, чеки і розписки з яких залишилися в архіві. І. Липа був багаторазовим клієнтом Львівського товариства «Дністер», станіславівської філії «Дніпросоюзу», хоча і мав також «паї» у багатьох тогочасних видавництвах [9, арк. 98, 107–109].

Інші документи цієї групи стосуються інституційного діловодства. Найбільша кількість таких документів пов'язана із Українським Червоним Хрестом (УЧХ). Ця організація була однією із найбільш важливих для еміграційних кіл, адже поряд із урядовцями в Польщі та інших сусідніх із територією України державах розмістилася велика кількість поранених та позбавлених елементарних засобів для існування українських військових. Поряд із цим, Червоний Хрест – організація всесвітнього масштабу, через яку урядовці могли виходити на своїх колег із інших країн. В архіві є список співробітників управи цієї організації, складений 1 грудня 1920 р. у вагоні № 29770 [9, арк. 53]. За

цим списком головою УЧХ вважався Євген Богуславський, членами управи – І. Липа та Євген Колодежний, завідувач загального відділу – Яким Христин, в.о. бухгалтера – Володимир Бжоснівський, завідувач допомоги козакам – Вадим Краснопільський; господарче відділення: Павло Макаренко, Петро Чеботарів; медичне відділення: Іван Костишин, Віра Чеботаріва, Марія Капаклі, Яків Лещук [9, арк. 53].

У фондах є згадки щодо діяльності амбулаторії УЧХ у м. Ченстохові та розписки на перевезення урядових коштів, що виділялися на потреби УЧХ [9, арк. 51, 54]. І. Липа, як член уряду отримував від УЧХ накази про вирішення непорозумінь із польською владою. Так 13 січня 1921 р., виникли суперечності із постачанням медикаментів, наданих Українській Дієвій Армії з Відня. Внаслідок проблем зі зв'язком їх було направлено до Станіслава. Коли ж правління УЧХ дізналося про них і вирішило використати за призначенням, керівництво Військової санітарії Польської армії чинило опір, аби привласнити це майно [9, арк. 54].

Поряд із документами УЧХ, фонди публічної бібліотеки м. Варшави проливають світло на організацію «Український Блакитний Хрест». Виявляється її засновником і головою Управи був І. Липа, заступник – П. Ковалевський. Товариство мало свій герб і печатку зі стилізацією під козацький (або петлюрівський) хрест [9, арк. 65]. Головна мета товариства, як зазначено у постанові 8 січня 1921 р., полягала в об'єднанні під одним керівництвом діяльності усіх благодійних організацій, що допомагали інтернованим. Відповідний запит надсилався до С. Петлюри [9, арк. 64]. Поки не знайдено даних, що свідчили б про рішення Головного Отамана, але є невеликий спогад із фактами діяльності товариства, вміщений І. Липою у листі до Є. Архипенка [7, арк. 3–4].

Крім того, І. Липи стосувалися й розпорядження міністра зовнішніх справ від 19 березня 1920 р., міністерства внутрішніх справ від 1 липня 1920 р. та документи, пов'язані із роботою міністерства Здоров'я й Опікування, яким керував І. Липа з травня до серпня 1921 р. Як одного із членів конституційної комісії, його 5 жовтня 1920 р. відправляли з Тарнова до Львова задля друку «простої» Конституції України [9, арк. 72]. Мова йшла, напевно, щодо проекту конституції, над яким у 1920 р. працювала комісія, очолювана А. Ніковським [2]. Даний проект не було затверджено С. Петлюрою.

Одну зі сторінок політичної історії української еміграції висвітлюють матеріали Українського селянсько-парламентського союзу, які залишилися в архіві І. Липи. Вочевидь, вони надсилалися до нього з метою залучення його до цієї політичної організації. У їхньому звіті за 1923 р. виражено позицію союзу стосовно стану парламентаризму і ролі у його занепаді С. Петлюри [9, арк. 85]. Поряд зі звітом зберігається також статут та резолюції, прийняті на з'їзді Українського селянсько-парламентського союзу у 1923 р. [9, арк. 86–87].

Після відходу від політики І. Липа довгий час не міг отримати право на медичну практику на території Другої Речі Посполитої. Проблема з отриманням дозволу полягала в тому, що лікар, у процесі відступу з урядом УНР, загубив документи, що підтверджували б його фах. Крім того, він відмовлявся брати польське громадянство [5, с. 6]. Тому, протягом майже року клопотався про дозвіл на медичну практику. Частина цієї кореспонденції зберігається в архіві, зокрема, характеристика, написана лікарем М. Равичем, де висвітлено враження автора від періоду перебування І. Липи на посаді міністра здоров'я, зокрема наголошено на працездатності, аскетизмі та людяності міністра [9, арк. 21–23].

Поручилися за те, що І. Липа дійсно отримав диплом лікаря та має досвід роботи за фахом і низка установ: Міністерство Здоров'я і Опікування УНР, львівське староство, військово-похідна канцелярія Головного Отамана військ УНР та ін. [9, арк. 29, 34]. Про надання права на медичну практику свідчать офіційні листи від Українського Центрального комітету та Міністерства здоров'я Другої Речі Посполитої [9, арк. 37, 41].

Маючи диплом, І. Липа працював лікарем у м. Винники. Один із невідомих раніше фактів його лікарської діяльності висвітлює лише варшавський архів. Документи свідчать, що лікар, співпрацюючи з греко-католицькою парафією, приймав частину хворих безкоштовно, через так звану «посвідку на убожество» [9, арк. 160]. У документах йдеться про п'ятеро таких хворих у 1922–1923 рр.: Агафію Дрелих, Анну Форись, Гринька Лучинського, дочок Анни Білан, Йосафита Гнатиших та синів Івана Павловського і Дмитра Лисого [9, арк. 160–166]. Тож, з огляду на поданий вище опис, можна пересвідчитися у цінності документів, що лишилися після І. Липи.

Документи Ю. Липи представлені значно менше. В архівосховищі зберігаються документи про освіту дяча: атестат, отриманий після навчання в Одеській гімназії за серпень 1910 – вересень

1918 рр., дуже красномовним фактом з якого є те, що в цьому документі оцінка відмінно стоїть лише за географію [12, арк. 13–23]; лекційна книжка з навчання в Кам'янець-Подільському університеті на осінній семестр 1919 р. [12, арк. 23]. Поряд із цим є посвідчення, де зазначено, що Ю. Липа є референт-репортером Міністерства преси і пропаганди УНР, вочевидь видане також у Кам'янці, а також кілька документів, пов'язаних із видавничими справами [12, арк. 40, 92].

Епістолярна частина джерел представлена записником І. Липи, листами, надісланими до обох діячів та листами від Юрія до батька. Записник І. Липи, частину якого вже було опубліковано, представляє собою нотатник, в якому лікар записував поточні справи, хронологію минулих подій, свої сни, вірші, конспекти прочитаних художніх творів, ідеї до нових власних оповідань, список вже виданих художніх творів тощо [10].

Листи, надіслані від 26 осіб (та ще кількох, які через відсутність підписів не вдалося встановити), до І. Липи, стосуються, переважно, його еміграційного періоду: 1920–1923 рр. [8]. Більшість питань, що підіймалися в кореспонденції, заслуговують окремих досліджень. У нашій статті вміщуємо лише перелік імен осіб, які писали до І. Липи, згрупувавши їх за тематикою, обговорюваних у листах тем.

Політичні аспекти обговорювалися у листуванні з Іваном Андрієнком, Назаром Гнатюком, Юрієм Коллардом, Михайлом Корневичем (Яблонів), Олександром Ковалевським, Олександром Макаренком, Володимиром Мурським, Володимиром Самійленком. Спілкування торкалося партійного будівництва, ставлення до рішень С. Петлюри та урядовців УНР, діяльності філії ДЦ УНР у Відні, Другого Зимового походу, міжнародного положення України, справ українських делегацій в Лізі Націй тощо.

Літературно-видавничі аспекти підіймалися у листах від Івана Чепіги (Станіславів), Михайла Таранька, В. Завадського. І. Липа публікував свої казки, про що вів листування із видавцями; надсилав книжки до знайомих, на які отримував відгуки, а також, розміщував рецензії на певні видання, про що дискутував у листуванні.

Лікарська тематика переважає у листах Василя Білецького (Снятин), Йосифа Чучковича, Сильвестра Дрималика (Львів), Грушкевича (Станіславів), Осипа Маковея, Ярослава Олесницького (Львів), Попрущенка (Софія). Чимало уваги приділялося різноманітним шляхам до отримання І. Липою права на лікарську практику, співпраці із лікарськими товариствами, а також пошукам нового місця медичної практики і проживання.

Поточні і побутові теми обговорювалися у листуванні з Володимиром та Наталею Дорошенками, Ольгою Герман, Володимиром Гнатюком, Михайлом Кириленком, Юрієм Липою, Лесею Литвинович, Михайлом Литвиновичем, К. Піснячевською, Олександром Суловським та Миколою Вороним. Крім умов проживання в еміграції та членів своїх родин, учасники листування обговорювали власні переживання від програної революції, спогади про минулі роки, події особистого характеру, здоров'я тощо. Варто відзначити, що листи, які надходили від Ю. Липи та племінника О. Суловського, висвітлюють матеріальний стан родини Лип та зв'язок з іншими родичами [8, арк. 133–138, 290–366].

Крім листів, в архіві І. Липи є велика кількість його друкованих праць [10]. Вони зберігаються у вигляді відбитків із журналів, де їх розміщував автор, та, пізніше, Ю. Липа. Син збирав твори батька, аби видати їх повним зібранням. Окремі записи свідчать про те, як саме хотів розмістити прозові твори батька Юрій Іванович [10, арк. 219]. Цю роботу йому завершити не вдалося, через малу зацікавленість видавництва прозою І. Липи. Але матеріали залишилися цілком готовими до видання, що варто було б зробити сьогодні. Вони становлять значну історико-літературну цінність, адже стосуються періоду українських визвольних змагань 1917–1921 рр., майже не залучалися до літературознавчих розвідок і зовсім невідомі громадськості.

Листи, надіслані до Юрія Липи від 39 фізичних осіб та організацій, становлять ширший хронологічний діапазон, ніж до його батька, що обумовлено довшим періодом проживанням діяча на території Польщі, до 1944 р. За тематикою листи можна поділити на літературно-видавничі, геополітично-ідеологічні та листи із медично-поточними справами.

Перша група представлена листами, надісланими від: Дмитра Донцова, Богдана Ігоря Антонича, М. Демковича, Катрі Гриневичевої, О. Бурдхарта (м. Мюнстер), Володимира Кисілевського, Ольги Кобилянської, В. Косаренко-Косаревича, Р. Ковзуна, Маріяна Козака («Українське видавництво»), Михайла Антоновича, Ліни Малицької, Євгена Маланюка, ПУН, часопису «Рідна школа», товариства «Чорноморе», Івана Чепіги, О. Удовиченка, «Української Агенції Телеграфічної» (м. Бухарест), «Української Видавничої Спілки» (Харбін, Манчжоу-Го), «Українського Слова» (м. Берлін). Більшість із вказаних осіб відігравали важливу роль у розвитку літератури та преси. Листування містить,

переважно, різноманітні уточнюючі питання щодо літературних творів. Проте, чимало матеріалу стосується міжособистісних питань, зокрема у листах від Д. Донцова та Є. Маланюка, які можуть бути значним доповненням для досліджень, що стосувалися даних осіб [11, арк. 100–114, 297–322].

Геополітично-ідеологічні теми обговорювалися Ю. Липою з Михайлом Васильченком, П. Кашинським, В'ячеславом Липинським, Тирсою Петрівським (Буенос-Айрес), Кирилом Трильовським, Дмитром Чижевським. Дискусії у листуванні стосувалися геополітичних праць Ю. Липи, його релігійно-політичних публікацій, а також роздумів авторів листів щодо пережитих політичних подій та визначення похибок, допущених урядами УНР та Гетьманату П. Скоропадського.

Листи, у яких йшла мова про побут, особисті питання та прохання до Ю. Липи, як лікаря, надіслані від Маркіяна Джеровича, Володимира та Дмитра Дорошенків, М. Здаренко, Ніни Zenko, В. Зелінського, М. Циприяновича, Н. Букинського, Олени Кисілевської (Коломия), Миколи Ковальського, Роберта Лісового, Лесі Ливинович, Аркадія Любченка, Марії Липи, Мацішевського, Марінки (прізвище не вказано), Наталі Марковської, журналу «Тризуб», «Української студентської громади», «Українського Центрального комітету» (Варшава), «Українського лікарського товариства» (Ворохта). Велика кількість листів цієї групи пов'язана з фінансовими проблемами Ю. Липи, який не міг самостійно сплачувати за навчання у Познані. Тож йому допомагали позиками окремі особи та українські товариства. Особливо варто відзначити цінність листів від Л. Литвинович, з якою у Ю. Липи були романтичні стосунки, про що майже немає інших джерел [11, арк. 244–270].

Таким чином, архів Івана та Юрія Лип, що зберігається у Варшавській публічній бібліотеці має важливе значення для досліджень історії українців міжвоєнного двадцятиліття. Зібрані документи І. Липи стосуються понад десяти провідних медичних та політичних організацій, що важливо як для липознавчих досліджень, так для історії українських емігрантських інституцій. Широке коло осіб, з якими в різні роки листувалися батько та син Липи, пов'язане з різними регіонами України, Польщі, Болгарії, Австрії та кількох країн американського і азійського континентів. Теми, що обговорювалися у листах є важливим доповненням до біографій понад сотні видатних і маловідомих постатей українського національного руху, літератури та медицини.

Список використаних джерел та літератури:

1. Биковський Л. У службах українській книжці: Біо-бібліографія. Денвер, 1972. 275 с.
2. Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України / відп. ред. Ю. Прилюк. Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. 272 с.
3. Кучеренко С. Іван та Юрій Липи у культурному та політичному житті України (наприкінці XIX – у першій половині XX ст.). *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica: зб. наук. праць*. Київ: Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, 1996. Вип. 8. 2011. С. 248–263.
4. Огієнко І. Світлій пам'яті Івана Липи (1919–1923). *Кур'єр Кривбасу*. 1998. № 8. С. 124–134.
5. Стамбол І.І. Іван Львович Липа в українському національному русі (кінець XIX – початок 20-х років XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2016. 16 с.
6. ЦДІАЛ (Центральний державний історичний архів м. Львів). Ф. 309. Оп. 1. Колекція 9. Фонд Іван та Юрія Лип.
7. ЦДІАЛ (Центральний державний історичний архів м. Львів). Ф. 315. Оп. 1. Спр. 26. Листи І. Липи до Є. Архипенка, 6 і 30 вересня 1920 р. 6 арк.
8. Dział Starych Drukówi Rękopisów Biblioteki Publicznej Miasta Stołecznego Warszawy Biblioteki Głównej Województwa Mazowieckiego. Akc. 2469 AI: Korespondencja. 489 kart.
9. Dział Starych Drukówi Rękopisów Biblioteki Publicznej Miasta Stołecznego Warszawy Biblioteki Głównej Województwa Mazowieckiego. Akc. 2469 AII: Dokumenty osobiste oraz materiały związane z pracą i działalnością m. in. W Ukraińskim Czerwonym Krzyżu. 288 kart.
10. Dział Starych Drukówi Rękopisów Biblioteki Publicznej Miasta Stołecznego Warszawy Biblioteki Głównej Województwa Mazowieckiego. Akc. 2469 AIII: Prace Ivana Lypy (works – manuscripts and brochures). 238 kart.
11. Dział Starych Drukówi Rękopisów Biblioteki Publicznej Miasta Stołecznego Warszawy Biblioteki Głównej Województwa Mazowieckiego. Akc. 2469 B I: Korespondencja. 496 kart.
12. Dział Starych Drukówi Rękopisów Biblioteki Publicznej Miasta Stołecznego Warszawy Biblioteki Głównej Województwa Mazowieckiego. Akc. 2469 B – II: Dokumenty osobiste Jurija Lypy. 132 kart.

References

1. Bykovskiy L. U sluzhbach ukrainkii knyzhitsi: Bio-bibliografiia. Denver, 1972. 275 s.
2. Konstytutsiini akty Ukrainy 1917–1920. Nevidomi konstytutsii Ukrainy / vidp. red. Yu. Pryliuk. Kyiv: Filosofska i sotsiologichna dumka, 1992. 272 s.
3. Kucherenko S. Ivan ta Yurii Lypy u kulturnomu ta politychnomu zhytti Ukrainy (naprykintsi XIX – u pershii polovyni XX st.). *Ukrainska biohrafistyka = Biographistica Ukrainica: zb. nauk. prats*. Kyiv: Nats. b-ka Ukrainy im. V.I. Vernadskoho, 1996. Vyp. 8. 2011. S. 248–263.

4. Ohiienko I. Svitlilii pamiatii Ivana Lypy (1919–1923). *Kurier Kryvbasu*. 1998. № 8. S. 124–134.
5. Stambol I. I. Ivan Lvovych Lypa v ukrainskomu natsionalnomu rusi (kinets XIX – pochatok 20-kh rokov XX st.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Odes. nats. un-t im. I. I. Mechnykova. Odesa, 2016. 16 s.
6. TsDIAL (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv m. Lviv). F. 309. Op. 1. Kolektsiia 9. Fond Ivan ta Yuriiia Lyp.
7. TsDIAL (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv m. Lviv). F. 315. Op. 1. Spr. 26. Lysty I. Lypy do Ye. Arkhopenka, 6 i 30 veresnia 1920 r. 6 ark.
8. Dział Starych Druków i Rękopisów Biblioteki Publicznej Miasta Stołecznego Warszawy Biblioteki Głównej Województwa Mazowieckiego. Akc. 2469 AI: Korespondencja. 489 kart.
9. Dział Starych Druków i Rękopisów Biblioteki Publicznej Miasta Stołecznego Warszawy Biblioteki Głównej Województwa Mazowieckiego. Akc. 2469 AII: Dokumenty osobiste oraz materiały związane z pracą i działalnością m. in. w Ukraińskim Czerwonym Krzyżu. 288 kart.
10. Dział Starych Druków i Rękopisów Biblioteki Publicznej Miasta Stołecznego Warszawy Biblioteki Głównej Województwa Mazowieckiego. Akc. 2469 A III: Prace Ivana Lypy (works – manuscripts and brochures). 238 kart.
11. Dział Starych Druków i Rękopisów Biblioteki Publicznej Miasta Stołecznego Warszawy Biblioteki Głównej Województwa Mazowieckiego. Akc. 2469 B I: Korespondencja. 496 kart.
12. Dział Starych Druków i Rękopisów Biblioteki Publicznej Miasta Stołecznego Warszawy Biblioteki Głównej Województwa Mazowieckiego. Akc. 2469 B – II: Dokumenty osobiste Jurija Lypy. 132 kart.

Отримано: 13.10.2019 р.

Прорецензовано: 19.10.2019 р.

Прийнято до друку: 25.10.2019 р.

e-mail: davydiw@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-29-107-112

Кравець Д. Архів Мирослава Прокопа у фондах відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 29. С. 107–112.

УДК 930.253:32(=161.2)(73)''19/20''(092):[025.171:027.021](477/83-25)

Данило Кравець

АРХІВ МИРОСЛАВА ПРОКОПА У ФОНДАХ ВІДДІЛУ РУКОПИСІВ ЛЬВІВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

У статті розглянуто основні проблемно-змістові характеристики архіву Мирослава Прокопа (1913–2003) – відомого громадсько-політичного діяча та публіциста, члена Організації українських націоналістів та Української головної визвольної ради. Архів фондоутворювача зберігається у відділі рукописів ЛННБ України ім. В. Стефаника. Архів включає біографічні матеріали; статті, рецензії та доповіді самого М. Прокопа; широкий епістолярій; інформацію про організації, членом яких був фондоутворювач, та матеріали про інших осіб.

Ключові слова: Мирослав Прокоп, архів, фонд, документ, УГВР, ОУН.

Danylo Kravets

MYROSLAV PROKOP'S ARCHIVE IN THE FUNDS OF THE DEPARTMENT OF MANUSCRIPTS OF VASYL STEFANYK NATIONAL SCIENTIFIC LIBRARY OF UKRAINE IN LVIV

The article considers the main content and issue-based characteristics of the archive of Myroslav Prokop (1913–2003) – a well-known public and political activist, publicist, a member of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Supreme Liberation Council.

The author attempted to outline the archive on its thematic and issue-based principle, to highlight the main features and to illustrate its importance for researchers of the history of the National Liberation Movement and the Ukrainian Diaspora. The archive is stored in the Department of Manuscripts of Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv where it was transferred by a famous Ukrainian philanthropist O. Antonovych in 2009. The archive includes biographical materials; articles, M. Prokop's reviews and reports; correspondence, which chronologically covers the period from 1946 to 2001; information about the organizations a member of which the founder was. It also includes materials about other people, in particular not only about prominent representatives of foreign Ukrainians but also famous Ukrainian politicians of the 1990s.

The creation of the archive is at the final stage, and it is divided into several thematic and issue-based units. The major part of the archive consists of the founder's fiction and scholarly materials, however, it has fewer numbers of personal documents (biographical materials). Studies of Myroslav Prokop's social and political activity constitute an important part of the archive. They are represented by documents about the functioning of the institutions, organizations and institutes with which M. Prokop cooperated. Also, materials about Shevchenko Scientific Society's activity in the US and M. Prokop's cooperation with this scientific organization are valuable. Some documents which are preserved in the archive (in particular, about the Ukrainian Republican Party) affirm close ties with various Ukrainian political forces following Ukraine's declaration of independence. After introducing the archive into scholarly circulation, it will be useful for those who are interested in learning about the life of the Ukrainian diaspora in the USA after the Second World War.

Key words: Myroslav Prokop, archive, fond, document, UHVR, OUN.

Діаспора протягом всього ХХ ст. і сьогодні є важливим чинником формування позитивного образу України у світі, фактором сприяння розвитку української державності. М. Прокоп – знаний політичний і громадський діяч – без сумніву входить до найвизначніших представників закордонного українства. Документи, збережені М. Прокопом, висвітлюють раніше не знані або малодосліджені сторінки українського минулого в діаспорі. Архів М. Прокопа у 2009 р. передав до відділу рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника відомий український меценат О. Антонович.

Мета статті – охарактеризувати архів М. Прокопа за проблемно-тематичним принципом, виділити його особливості, підкреслити його значущість для дослідників історії національно-визвольного руху та тем, пов'язаних з українською діаспорою.

Мирослав Прокоп (псевдоніми: Володимир, Орлович, Радович, Гармаш, Остап, літературні псевдоніми: М.В. Вировий, О.С. Садовий, В.В. Садовий) народився 6 травня 1913 р. у Перемишлі, де закінчив гімназію та став членом української молодіжної організації «Пласт». З молодих років влився до лав Організації українських націоналістів (ОУН), ставши окружним провідником у Перемишлі. У 1933 р. М. Прокопа заарештувала польська поліція за організацію акцій проти колонізації українського шкільництва, а також за підозрою членства в ОУН. Завдяки намаганням членів Української парламентарної репрезентації (УПР) у польському сеймі М. Прокоп вийшов на волю у травні 1937 р., відбувши лише половину терміну ув'язнення. З 1930 р. М. Прокоп вивчав право на юридичному факультеті в Університеті Яна Казимира у Львові (1930–1933 та 1937–1938 рр.). Згодом продовжив навчання в Берлінському (1939–1941 рр.) та Мюнхенському (1940-і рр.) університетах, а також в Українському вільному університеті (1948–1949 рр.), де одержав диплом доктора права за дисертацію «Проблеми аналогії в карному праві». Під час навчання у Львові був редактором та активним дописувачем журналу «Студентський вістник» (1937–1939 рр.). У кінці 1930-х рр. польська поліція поновила карну справу проти М. Прокопа, і він за вказівкою ОУН виїхав спершу в Данціг (нині – Гданськ), а далі – в Берлін. У столиці Німеччини М. Прокоп займав пост редактора Української пресової служби, яка діяла за підтримки ОУН [5, с. 24].

У 1941 р., з початком німецької-радянської війни М. Прокоп підпорядковувався Урядуючому провіднику ОУН(б) М. Лебедю, який перебрав Провід замість ув'язненого німцями С. Бандери. Впродовж 1941–1944 рр. ОУН (б) провела три конференції та Надзвичайний збір. У цій організації М. Прокоп був призначений «Крайовим референтом пропаганди ОУН на Північно-східних українських землях», проводячи підпільну діяльність на теренах Галичини та в окупованому німцями Києві у 1942 р., а згодом посів посаду референта пропаганди ОУН (б). М. Прокоп брав активну участь у діяльності українських націоналістів, зокрема, входив до делегації на переговорах з польською Армією Крайовою та був редактором підпільного часопису ОУН «Ідея і Чин» (1943–1944 рр.), брав участь у III Надзвичайному великому зборі ОУН (1943 р.). Фондоутворювач стояв біля витоків Української головної визвольної ради (УГВР), адже входив до Ініціативного комітету для створення УГВР та був учасником Великого збору УГВР у липні 1944 р., де його обрали членом Президії. У 1943 р. керував підпільною радіостанцією УПА «Афродіта», яка базувалась у Карпатах [5, с. 38].

По закінченню бойових дій на території України, М. Прокоп, перебуваючи в еміграції (Нью-Йорк), став членом Закордонного представництва УГВР (очолював Середовище УГВР у 1983–1995 рр.), а також належав до Закордонних Частин ОУН (до 1948 р.), а згодом – ОУН за кордоном (ОУНз).

Упродовж 1952–1974 рр. М. Прокоп обіймав посаду заступника голови української видавничої фірми-корпорації «Пролог», яка базувалась у Нью-Йорку, а протягом 1974–1981 рр. був її головою. Перебуваючи в США, фондоутворювач редагував англomовне видання «Огляд української радянської преси» («Digest of Ukrainian soviet press»), був одним із засновників журналу «Сучасність». Відзначився як активний дописувач видань: «Сучасна Україна», «Український самостійник», «Свобода», та автор праць: «Україна і українська політика Москви» (1956 р., перевидання у 1981 р та 1985 р.), «Напередодні незалежної України» (1993 р.), – яка стала своєрідним підсумком боротьби, досвіду громадсько-політичної праці, життя та публіцистичної діяльності М. Прокопа [5, с. 8].

Формування архіву перебуває на завершальній стадії, що передує процесу введення його в науковий обіг. Перед детальним оглядом документальної спадщини М. Прокопа у фондах відділу рукописів ЛННБ України ім. В. Стефаника варто відзначити, що архів діяча структуровано на кілька проблемно-тематичних блоків: творчі документи й наукові праці та робочі матеріали до них (йдеться про матеріали фондоутворювача, а також інших осіб); матеріали громадської діяльності, біографічні

документи, епістолярна спадщина, що охоплює особисте листування (листи фондоутворювача до кореспондентів та листи до фондоутворювача), а також чужу кореспонденцію.

Матеріали особистого характеру (біографічні документи) наявні в незначній кількості, йдеться про машинопис автобіографії, доведеної до 1990-х рр., та машинопис (з правками від руки) спогадів М. Прокопа [1]. У них автор згадує своє дитинство та родину, а також події міжвоєнного періоду у Львові та Перемишлі. Також доступні вирізки газетних статей із згадкою про М. Прокопа.

Творчі матеріали та наукові праці М. Прокопа формують значну частину архіву. Статті та публіцистичні матеріали умовно можемо поділити на такі тематичні групи:

1. Публікації М. Прокопа на історичну тематику: історія націоналістичного підпілля в Україні під час Другої світової війни; статті про Р. Шухевича; статті до історії УГВР та УПА («Українське протинацистське підпілля 1941–1944» [15], «Програмові процеси в ОУН під час Другої світової війни і утворення УГВР» [2] та ін.).

2. Статті про становище в Українській Радянській Соціалістичній Республіці, в яких йдеться про рух опору (дисидентство і правозахисний рух) та репресії в Україні в 1950–1980-х рр. («Про перспективи правозахисного руху» [12], «Україна на початку 1970-их років і висновки» [17] та ін.).

3. Рецензії та огляди книг від М. Прокопа (рецензії на праці В. Кубійовича [7] та Ю. Лавріненка [18] та ін.).

4. Публікації та виступи, в яких йдеться про життя та діяльність української еміграції в Європі та США. У цьому тематичному блоці багато статей, присвячених проблемам ЗП УГВР та інших українських громадсько-політичних організацій у діаспорі («Після Світового конгресу вільних українців» [9] тощо).

5. Статті про зовнішньополітичну ситуацію у світі та українське питання. Велику увагу М. Прокоп приділяв відносинам між США та СРСР в період Холодної війни. Автор аналізував їх з перспективи визволення українських земель з-під російського панування («Спостереження з Нью-Йорку. Чи США нав'язують дипломатичні взаємини з УРСР» [13] тощо).

6. Окрема група публікацій фондоутворювача присвячена національному питанню в СРСР та національній політиці, яку проводила російська комуністична влада. Зокрема, М. Прокоп характеризує небезпеку концепції «злиття націй» в Радянському Союзі («Current trends in Moscow's national policy» [21]; «Спроби обґрунтувати політику злиття націй» [14] та ін.).

7. При опрацюванні творчого доробку фондоутворювача були виділені статті про становище у Польщі в 1970–1980-х рр. У публікаціях йде мова про робітничі стайки у Польській Народній Республіці та народження руху «Солідарність» [10; 11].

8. Публікації М. Прокопа про Росію (СРСР) та українсько-російські відносини внесено до окремого блоку творчих матеріалів фондоутворювача. У статтях автор аналізує становище в Росії та ситуацію в російській еміграції. Також М. Прокоп висвітлює відносини між Росією та радянською Україною [16].

9. Кілька публікацій М. Прокопа належать до рубрики «Різне». Зокрема, йдеться про дві статті, опубліковані у «Студентському Віснику» за 1938 р. [6; 8].

Не менший науковий інтерес викликають й збережені в архіві М. Прокопа матеріали, пов'язані з громадсько-політичною діяльністю фондоутворювача. До них належать документи, які висвітлюють діяльність тих інституцій та організацій, з якими співпрацював М. Прокоп. Як уже зазначалося, М. Прокоп був одним із засновників УГВР у 1944 р. та присвятив цій організації значну частину свого життя. Саме тому більшість матеріалів цієї групи формують документи, пов'язані з діяльністю УГВР. Хронологічно матеріали про УГВР охоплюють період з 1944 р. по 1990-і рр. В архіві М. Прокопа зберігаються такі групи документів, пов'язаних з УГВР: бюлетені ЗП УГВР; декларації ЗП УГВР; звернення, повідомлення і комунікати від ЗП УГВР; Інформація Головної делегатури ЗП УГВР в США; Статути ЗП УГВР та їхні редакції; тимчасові правильники про організаційну побудову ЗП УГВР; звіти з конференцій, присвячених питанням сучасного становища в Україні; постанови пленумів ЗП УГВР у різних питаннях; протоколи засідань ЗП УГВР; матеріали про відносини між УГВР та іншими українськими організаціями в діаспорі (Український конгресовий комітет Америки (УККА), ОУН, Українська Національна Рада (УНРада); ілюстративні матеріали та фотографії, пов'язані з УГВР.

Цікавими для дослідників можуть бути такі документи: «Комунікат в справі закордонних рейдів УПА літом 1947 р.» [4], «Нота держсекретарю США Джорджу Маршалу від УГВР про українське

підпілля» («A note to the Secretary of State Mr. George C. Marshall by the General Secretary for Foreign Affairs of the Supreme Ukrainian Liberation Council» [19]), офіційний лист УГВР до Президента США Р. Рейгана [22]; Заяви ЗП УГВР щодо подій у Польщі та про «знеславлення українського визвольного руху», «Становище ЗП УГВР з приводу проголошення вислідів перепису населення СРСР»; Заява Президії ЗП УГВР «У справі повернення татар на Крим» [3] тощо.

Інформативними також є матеріали, пов'язані із діяльністю Закордонних частин ОУН (ЗЧ ОУН) у кінці 1940-х–1950-х рр.: листування УГВР та ЗЧ ОУН, вирізки з газет про ЗЧ ОУН, комунікати Проводу ЗЧ ОУН, постанови та резолюції ЗЧ ОУН, протоколи розмов членів ЗП УГВР та ЗЧ ОУН, Інформації та Обіжники ОУН Закордоном (ОУНз), повідомлення ОУНз про смерть Л. Ребета та ін.

У 1948 р. у Нью-Йорку постало Наукове товариство ім. Шевченка в Америці. М. Прокоп активно співпрацював з цією науковою інституцією. В архіві фондоутворювача зберігаються документи про НТШ: матеріали пов'язані з виданням Енциклопедії Української Діаспори (для якої М. Прокоп писав статті); звіти НТШ за різні періоди; проект Статуту НТШ в Америці; Вісники НТШ за 1993–1994 рр.; деякі газетні статті про справи в НТШ; листування.

Під час Холодної війни уряд США, а зокрема Центральне розвідувальне управління (ЦРУ), допомагав українським емігрантам у протидії комунізму та веденні пропаганди проти СРСР. Наслідком цієї співпраці стало утворення в 1952 р. української видавничої фірми «Пролог», яка почала працювати в Нью-Йорку. Дослідник Т. Кузьо вважає, що впродовж 1950-х–1980-х рр. «Пролог» став найбільш успішною інституцією української діаспори в США. Це історик пояснює трьома причинами: стабільним фінансуванням від Держдепартаменту США, тісними контактами із опозиційними середовищами в радянській Україні та можливістю видавати книги різного ідеологічного спрямування (а не лише націоналістичні) [20, с. 3]. М. Прокоп займав керівні посади у «Пролозі» впродовж усього часу існування цієї організації. В архіві фондоутворювача наявні численні документи, пов'язані з діяльністю «Прологу»: звіт Голови «Прологу» за діяльність від 1984 до 1989 рр.; протокол із засідання Управи «Прологу»; фінансовий аудит «Прологу» 1986–1990 рр. Також в архіві М. Прокопа представлені документи, які ілюструють взаємовідносини між ЗП УГВР і видавничо-дослідницьким товариством «Пролог».

Після проголошення незалежності України у 1991 р. М. Прокоп активно долучається до побудови демократичного суспільства в молодій державі. На початку 1990-х рр. фондоутворювач підтримував тісні контакти з деякими українськими політичними силами, зокрема з Українською республіканською партією (УРП), яку очолював М. Горинь. Саме УРП була однією із засновниць Конгресу національно-демократичних сил (КНДС), до складу якого у 1992 р. увійшло 18 політичних партій і громадських організацій. В архіві є матеріали, які частково висвітлюють діяльність КНДС та УРП у 1993–1995 рр.: звітні доповіді на з'їздах УРП та заяви УРП; З'їзд УРП у 1995 р.; заяви та резолюції КНДС; кошториси видань та заходів УРП; перелік організацій-членів та учасників КНДС.

Ще одна інституція, документація якої представлена в архіві М. Прокопа – Об'єднання прихильників визвольної боротьби України (ОПВБУ). У фондоутворювача зберігся «Статут Об'єднання Прихильників Визвольної Боротьби України» та «Статут Світового Об'єднання Прихильників Визвольної Боротьби України», а також деякі листи, пов'язані з ОПВБУ.

Надзвичайно широко в архіві фондоутворювача представлене листування. Збереглася як кореспонденція М. Прокопа, так епістолярій інших осіб. Хронологічно епістолярна спадщина охоплює період від 1946 р. по 2001 р. Листування М. Прокопа є цінним джерелом для вивчення як життя та діяльності автора, так і проблем української еміграції в США у др. пол. XX ст. Епістолярій також містить відомості про діяльність найвпливовіших українських інституцій у діаспорі: УГВР, ОУН, Української національної ради, «Прологу», УККА, НТШ в Америці тощо. М. Прокоп підтримував тісні контакти з такими визначними українськими громадсько-політичними діячами ОУН та УГВР в еміграції: Л. Ребет, Д. Ребет, І. Гриньох, Є. Стахів, М. Стахів та ін. Серед кореспондентів фондоутворювача було багато іменитих українських науковців та вчених: О. Оглоблин, І. Лисяк-Рудницький, Л. Винар, Ю. Шевельов, Р. Смаль-Стоцький. Активну переписку вів М. Прокоп із різними інституціями та установами: редакція газети «Народна Воля», НТШ в Америці, УККА, Об'єднання колишніх вояків УПА, Українська Гетьманська Організація, Український національний музей тощо.

Епістолярну спадщину М. Прокопа можна розділити на кілька тематичних блоків:

1. Листи, що стосуються загальної характеристики діяльності УГВР, зокрема, її цілей і завдань на еміграції.

2. Листи, що стосуються взаємовідносин ЗП УГВР та ЗЧ ОУН (зокрема ставлення до С. Бандери).
3. Листи, в яких подається інформація про контакти ЗП УГВР та УНРади.
4. Епістолярій, в якому висвітлюється видавнича та інформаційна діяльність ЗП УГВР.
5. Листи наукового характеру.
6. Листи приватного характеру.

Архів М. Прокопа містить значну кількість документів, листування та інших матеріалів про окремих осіб. Наявні газетні вирізки, фотографії, епістолярій таких відомих вчених: І. Кедрин-Рудницький, В. Кубійович, О. Прицак, Р. Шпорлюк, О. Шульгин, Р. Тожецький та ін. Інформація про діячів українського націоналістичного руху також широко представлена в архіві (В. Кук, М. Лебедь, С. Бандера, Р. Шухевич, П. Мірчук і ін.). Окрім цього, М. Прокоп збирав матеріали про відомих українських політиків 1990-х рр.: В. Чорновола, М. Гориня, Л. Кравчука, Л. Кучму.

Отже, і постать М. Прокопа, і його архів у відділі рукописів ЛННБ України ім. В. Стефаніка становлять неабиякий дослідницький інтерес. Після того, як архів М. Прокопа буде сформований та введений у науковий обіг, для дослідників відкриється доступ до багатьох цінних документів, які висвітлюють різні аспекти діяльності як самого фондоутворювача, так і осіб та організацій, з ним пов'язаних. Цінним архів буде і для всіх тих, хто цікавиться життям української діаспори в США після Другої світової війни.

Список використаних джерел та літератури:

1. Автобіографії та спогади М. Прокопа. *ЛННБУ ім. В. Стефаніка (Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаніка)*. Відділ рукописів. Ф. 301. 43 арк.
2. Виступ М. Прокопа в Українському Католицькому Університеті у Філадельфії, 1980. *ЛННБУ ім. В. Стефаніка*. Відділ рукописів. Ф. 301. 17 арк.
3. Заяви ЗП УГВР, 1969, 1970, 1979. *ЛННБУ ім. В. Стефаніка*. Відділ рукописів. Ф. 301. 7 арк.
4. Комунікат в справі закордонних рейдів УПА літом 1947 р. *ЛННБУ ім. В. Стефаніка*. Відділ рукописів. Ф. 301. 1947. 2 арк.
5. Панченко О. Мирослав Прокоп. Нарис політичного портрету. Гадяч: «Гадяч», 2002. 219 с.
6. Прокоп М. Актуальні речі (за плановий розподіл сил у нашому національному житті). *Студентський Вістник*. 1938. Ч. 1-2 (липень-серпень). Р. 1. С. 10–19.
7. Прокоп М. До питання західних окраїн України. *Сучасність*. 1976. № 7-8. С. 127–132.
8. Прокоп М. На порозі невідомого. *Студентський Вістник*. 1938. Ч. 3-4 (вересень-жовтень). Р. 1. С. 70–80.
9. Прокоп М. Після Світового конгресу вільних українців. *Сучасність*. 1968. № 1. С. 64–74.
10. Прокоп М. Погром революції у Польщі. *Сучасність*. 1982. № 1-2. С. 131–148.
11. Прокоп М. Події, що віщують грозу. З приводу робітничих заворушень у Польщі. *Сучасність*. 1971. № 1. С. 92–96.
12. Прокоп М. Про перспективи правозахисного руху. *Сучасність*. 1982. № 7-8. С. 46–53.
13. Прокоп М. Спостереження з Нью-Йорку. Чи США нав'яжуть дипломатичні взаємини з УРСР? *Сучасність*. 1963. № 10. С. 61–71.
14. Прокоп М. Спроби обґрунтувати політику злиття націй. *Сучасність*. 1965. № 7. С. 77–83.
15. Прокоп М. Українське протинацистське підпілля 1941–1944. *Сучасність*. 1989. № 7-8. С. 64–77.
16. Прокоп М. Ще про «Програму демократичного руху Радянського Союзу» і про «російську націю». *Сучасність*. 1970. № 11. С. 52–60.
17. Україна на початку 1970-их років і висновки (машинопис праці М. Прокопа), 1979. *ЛННБУ ім. В. Стефаніка*. Відділ рукописів. Ф. 301. 65 арк.
18. Український комунізм і політика Москви (Рецензія М. Прокопа на працю «Ukrainian communism and soviet Russian policy toward the Ukraine. An annotated bibliography 1917–1953» by Jurij Lawrynenko. Research program on the U.S.S.R. New York 1953), 1953. *ЛННБУ ім. В. Стефаніка*. Відділ рукописів. Ф. 301. 6 арк.
19. A note to the Secretary of State Mr. George C. Marshall by the General Secretary for Foreign Affairs of the Supreme Ukrainian Liberation Council», 1947. *ЛННБУ ім. В. Стефаніка*. Відділ рукописів. Ф. 301. 2 арк.
20. Kuzio T. U. S. support for Ukraine's liberation during the Cold War: A study of Prolog Research and Publishing Corporation. *Communist and Post-Communist Studies*. 2012. № 14. Р. 1–14.
21. Prokop M. Current trends in Moscow's national policy. *The Ukrainian Quarterly*. 1959. March. Pp. 13–28.
22. Supreme Ukrainian Liberation Council – official letter to President of United State Ronald Reagan, 1985. *ЛННБУ ім. В. Стефаніка*. Відділ рукописів. Ф. 301. 10 арк.

References

1. Avtobiohrafii ta spohady M. Prokopa. *LNNBU im. V. Stefanyka (Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka)*. Viddil rukopysiv. F. 301. 43 ark.
2. Vystup M. Prokopa v Ukrainському Katolytskomu Universyteti u Filadelfii, 1980. *LNNBU im. V. Stefanyka*. Viddil rukopysiv. F. 301. 17 ark.
3. Zaiavy ZP UHVR, 1969, 1970, 1979. *LNNBU im. V. Stefanyka*. Viddil rukopysiv. F. 301. 7 ark.

4. Komunikat v spravi zakordonnykh reidiv UPA litom 1947 r. *LNNBU im. V. Stefanyka*. Viddil rukopysiv. F. 301, 1947. 2 ark.
5. Panchenko O. Myroslav Prokop. Narys politychnoho portretu. Hadiach: «Hadiach», 2002. 219 s.
6. Prokop M. Aktualni rechii (za planovyi rozpodil syl u nashomu natsionalnomu zhytti). *Studentskyi Vistnyk*. 1938. Ch. 1-2 (lypen-serpen). R. 1. S. 10–19.
7. Prokop M. Do pytannia zakhidnykh okrain Ukrainy. *Suchasnist*. 1976. № 7-8. S. 127–132.
8. Prokop M. Na porozi nevidomoho. *Studentskyi Vistnyk*. 1938. Ch. 3-4 (veresen-zhovten). R. 1. S. 70–80.
9. Prokop M. Pislia Svitovoho konhresu vilnykh ukraintsev. *Suchasnist*. 1968. № 1. S. 64–74.
10. Prokop M. Pohrom revoliutsii u Polshchi. *Suchasnist*. 1982. № 1-2. S. 131–148.
11. Prokop M. Podii, shcho vishchuiut hrozu. Z pryvodu robitnychkykh zavorushen u Polshchi. *Suchasnist*. 1971. № 1. S. 92–96.
12. Prokop M. Pro perspektyvy pravozakhysnoho rukhu. *Suchasnist*. 1982. № 7-8. S. 46–53.
13. Prokop M. Sposterezhennia z Niu-Yorku. Chy SShA naviazhut dyplomatychni vzaiemyny z URSR? *Suchasnist*. 1963. № 10. S. 61–71.
14. Prokop M. Sproby obgruntuvaty polityku zlyttia natsii. *Suchasnist*. 1965. № 7. S. 77–83.
15. Prokop M. Ukrainske protynatsystske pidpillia 1941–1944. *Suchasnist*. 1989. № 7-8. S. 64–77.
16. Prokop M. Shche pro «Prohramu demokratychnoho rukhu Radianskoho Soiuzu» i pro «rosiisku natsiiu». *Suchasnist*. 1970. № 11. S. 52–60.
17. Ukraina na pochatku 1970-ykh rokiv i vysnovky (mashynopys pratsi M. Prokopa), 1979. *LNNBU im. V. Stefanyka*. Viddil rukopysiv. F. 301. 65 ark.
18. Ukrainskyi komunizm i polityka Moskvyy (Retsenziia M. Prokopa na pratsiu «Ukrainian communism and soviet Russian policy toward the Ukraine. An annotated bibliography 1917–1953» by Jurij Lawrynenko. Research program on the U.S.S.R. New York 1953), 1953. *LNNBU im. V. Stefanyka*. Viddil rukopysiv. F. 301. 6 ark.
19. A note to the Secretary of State Mr. George C. Marshall by the General Secretary for Foreign Affairs of the Supreme Ukrainian Liberation Council, 1947. *LNNBU im. V. Stefanyka*. Viddil rukopysiv. F. 301. 2 ark.
20. Kuzio T. U. S. support for Ukraines liberation during the Cold War: A study of Prolog Research and Publishing Corporation. *Communist and Post-Communist Studies*. 2012. № 14. Pp. 1–14.
21. Prokop M. Current trends in Moscows national policy. *The Ukrainian Quarterly*. 1959. March. Pp. 13–28.
22. Supreme Ukrainian Liberation Council – official letter to President of United State Ronald Reagan, 1985. *LNNBU im. V. Stefanyka*. Viddil rukopysiv. F. 301. 10 ark.

Отримано: 20.11.2019 р.

Прорецензовано: 27.11.2019 р.

Прийнято до друку: 04.12.2019 р.

e-mail: mytskyk2002@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-29-113-122

о. Мицик Ю. Листи М. П. Ковальського до О. М. Апанович. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 29. С. 113–122.

УДК 930.1:82-6

о. Юрій Мицик

ЛИСТИ М.П. КОВАЛЬСЬКОГО ДО О.М. АПАНОВИЧ

Стаття присвячена аналізу наукових контактів двох відомих українських учених – Миколи Ковальського та Олени Апанович. Встановлено обставини їх знайомства та деталі подальшої співпраці. Вперше введено до наукового обігу епістолярний спадок істориків, що дасть можливість глибше осягнути шляхи розвитку національної Кліо у минулому столітті. Дотепер епістолярний фонд Олени Апанович зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, а Миколи Ковальського – в Домашньому архіві родини Ковальських, що в Острозі. Через призму їх діяльності з'ясоване ширше коло зв'язків українських учених, особливості організації наукових заходів та функціонування періодичних органів. На прикладі громадської та наукової діяльності учених простежується такий важливий аспект, як стосунки істориків із владою. Листування дає змогу розширити уявлення про повсякдення істориків, взаємодопомогу у вирішенні наукових і практичних питань, творчі плани та їх реалізацію, взаємну оцінку творчих здобутків, складних життєвих обставин. Окреме тематичне місце у листуванні посідає проблема відродження Острозької академії у 1990-х роках та популяризація її історичного минулого XVI–XVII ст.

Ключові слова: листи, Микола Ковальський, Олена Апанович, творчі взаємини, наукові контакти.

Dr. Yurii Mytskyk

MYKOLA KOVALSKYI'S LETTERS TO OLENA APANOVYCH

The paper contains the analysis of academic ties between two famous Ukrainian researchers Mykola Petrovych Kovalskyi and Olena Mykhailivna Apanovych. For both of them, 2019 is a special year: it is the 100th anniversary of Olena Apanovych and the 90th anniversary of Mykola Kovalskyi. Each of them made a significant contribution to the development of Ukrainian historical science. The author of the paper overviews the circumstances in which they met and the details of their further cooperation.

From the point of view of the activity of both historians, the author explores the peculiarities of historiography of that day Ukraine, characterizes the wider circle of their contacts, specific traits of organization of research events and functioning of the periodicals. The analysis of their public and academic activity allows to observe the researchers' relation to the authority, which is another essential aspect of their work. Their correspondence makes it possible to broaden one's vision of Ukrainian scholars' everyday life, their mutual help in resolving research and practical issues, academic plans and implementation thereof, mutual assessment of the works, and hardships, especially the ones which Mykola Kovalskyi was facing in his life. It is also worth mentioning the importance of the information about the creative laboratories of the researchers, specifically Kovalskyi's evaluation of his own works. A specific attention in the correspondence between Kovalskyi and Apanovych is paid to the revival of Ostroh Academy in 1990s and propagation of its historical past of 16th – 17th centuries.

Attached to the text of the present paper is a collection of letters of the researchers which was recently discovered. It is the first time the collection is introduced to the general academic public, which allows to obtain a deeper understanding of the ways the national historical science was developing in the previous century. Until now the epistolary fund of Olena Apanovych was stored in the Institute of Manuscript of Vernadskyi National Library of Ukraine, and the one of Mykola Kovalskyi was being stored in Kovalskyi family archive which is situated in Ostroh.

Key words: letters, Mykola Kovalskyi, Olena Apanovych, academic ties, research contacts.

У нинішньому році були відзначені ювілеї двох видатних українських істориків – дев'яностоліття Миколи Павловича Ковальського (1929–2006) та століття Олени Михайлівни Апанович (1919–2000). Обидва заочно добре знали один одного, а їхнє знайомство, вірогідно, відбулося наприкінці 60-х рр. ХХ ст. В усякому разі у травні 1972 р. на науковій конференції «Яворницькі читання» вони спілкувалися між собою як однодумці. У тому ж році Олена Михайлівна, як і ряд інших українських науковців, була звільнена з роботи, на її праці не можна було навіть посперечатися... Це було наслідком чергового наступу Москви на Україну й українців, а його головними виконавцями в Україні виступили тодішній перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький та секретар з ідеології ЦК КПУ В. Маланчук.

Однак, уже в другій половині 1970-х рр. між обома вченими зав'язалося листування. Цього року Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) видав опис фонду О.М. Апанович, у котрому нараховується чимало листів від сотень адресатів. Серед них бачимо й листи М.П. Ковальського до неї [7, с. 148], їх нараховується 17. Крім того, є й чернетка листа О. Апанович до М. Ковальського 1996 р. [7, с. 129]. Ми одразу ж звернули на них увагу і тепер пропонуємо публікацію в першу чергу у фаховому виданні Острозької академії, до відродження і становлення якої уродженець Острога Микола Павлович як професор і її проректор з наукової роботи доклав чимало зусиль.

Ясна річ, ми спробували віднайти й листи Олени Михайлівни в архіві М.П. Ковальського з допомогою колишнього аспіранта Миколи Павловича, нині – кандидата історичних наук Миколи Близняка, котрому висловлюємо глибоку подяку. На жаль, у цьому архіві в теці «О.М. Апанович» їх виявилось обмаль – всього один лист, причому той самий, чернетка якого знаходиться в ІР НБУВ. Тут є одна загадкова деталь. Оригінал листа датований 17 квітня 1996 р., а чернетка – 4 січня 1996 р. Мабуть, в чернетці була допущена описка. Можливо це сталося тому, що саме 4 січня до Миколи Павловича в Острог була відправлена рекомендована бандероль від Олени Михайлівни. На збереженому від неї конверті рукою поштаря написано «24.I.[19]96». А взагалі чернетка й оригінал майже не відрізняються один від одного, хіба що деякими словами. Текст оригіналу наводимо в додатках.

У теці з архіву М.П. Ковальського знаходиться й вирізка з газети «Літературна Україна» за 4 квітня 1991 р. (стаття «Нові члени Спілки письменників»), де вміщені стисла біографічна довідка про О. Апанович та її фото. Ці матеріали були підкреслені Миколою Павловичем червоним олівцем. Є й книга Олени Михайлівни «Исторические места событий Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг.» [1] з дарчим написом «Дорогому Николаю Павловичу Ковальскому на память о давней и перспективной творческой дружбе. Автор Апанович. Днепрпетровск, 12.X.1980».

Таким чином, це листування дає досить ґрунтовне уявлення про зв'язки між обома вченими. З епістолярій можна скласти уявлення про теплі взаємовідносини між науковцями, взаємодопомогу у вирішенні наукових і практичних питань, творчі плани й їх реалізацію, взаємну оцінку творчих здобутків. Дає певне розуміння їх складних життєвих обставин (хвороби, побутові труднощі), роль у становленні Острозької академії та ін. Не переказуючи змісту листів, відсилаємо читачів до їхніх текстів, які наводяться нижче. Нерозбірливі слова показані знаком: (...)»*.

Список використаних джерел та літератури:

1. Апанович Е.М. Исторические места событий освободительной войны украинского народа, 1648–1654 гг. Киев: Изд-во АН УССР, 1954. 103 с.
2. Апанович О. Федір Павлович Шевченко. Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина. Спогади та історіографічний аналіз. Київ, 2000. 200 с.
3. Атаманенко А. Листування Миколи Ковальського як джерело до вивчення історії Українського Історичного Товариства. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. Острог, 2004. Вип. 4: Збірник на пошану професора Миколи Павловича Ковальського. С. 40–46.
4. Винар Л. Наше листування (з приводу 70-ліття основника УІТ в Острозі). *Осягнення історії. Збірник наук. праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя* / редкол.: В. Смолій, С. Плохій, В. Степанков та ін. Острог; Нью-Йорк, 1999. С. 553–554.
5. Епістолярні джерела до утворення осередку УІТ в Острозі / упоряд. А. Атаманенко, В. Атаманенко. *Осягнення історії. Збірник наук. праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя* / редкол.: В. Смолій, С. Плохій, В. Степанков та ін. Острог; Нью-Йорк, 1999. С. 554–577.
6. Степанович Є.П. Матеріальні пам'ятки ремесла та промислів як історичне джерело (гутництво XII–XVII ст.). *Український історичний журнал*. 1978. № 3. С. 93–99.
7. Степченко О.П., Бодак О.П., Щерба Л.С. Архів українського історика Олени Апанович в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: біографічне дослідження. Науковий каталог. Київ: НБУВ, 2019. 268 с.

References

1. Apanovich E.M. Istoricheskie mesta sobytij osvoboditel'noj vojny ukrainskogo naroda, 1648–1654 gg. Kiev: Izd-vo AN USSR, 1954. 103 s.
2. Apanovych O. Fedir Pavlovych Shevchenko. Istoryk, arkhivist, istoriohraf, dzhereloznavets, arkheohraf, orhanizator nauky, Liudyna. Spohady ta istoriohrafichnyi analiz. Kyiv, 2000. 200 s.
3. Atamanenko A. Lystuvannia Mykoly Kovalskoho yak dzherelo do vyvchennia istorii Ukrainskoho Istorychnoho Tovarystva. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Istorychni nauky*. Ostroh, 2004. Vyp. 4: Zbirnyk na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho. S. 40–46.
4. Wymar L. Nashe lystuvannia (z pryvodu 70-littia osnovnyka UIT v Ostrozi). *Osiahnennia istorii. Zbirnyk nauk. prats na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho z nahody 70-richchia / redkol.: V. Smolii, S. Plokhii, V. Stepankov ta in.* Ostroh, Niu-York, 1999. S. 553–554.
5. Epistoliarni dzherela do utvorennia osередku UIT v Ostrozi / uporiad. A. Atamanenko, V. Atamanenko. *Osiahnennia istorii. Zbirnyk nauk. prats na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho z nahody 70-richchia / redkol.: V. Smolii, S. Plokhii, V. Stepankov ta in.* Ostroh, Niu-York, 1999. S. 554–577.
6. Stepanovych Ye.P. Materialni pamiatky remesla ta promysliv yak istorychne dzherelo (hutnytstvo XII–XVII st.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1978. № 3. S. 93–99.
7. Stepchenko O.P., Bodak O.P., Shcherba L.S. Arkhiv ukrainskoho istoryka Oleny Apanovych v Instytuti rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho: biohrafichne doslidzhennia. Naukovyi katalog. Kyiv: NBUV, 2019. 268 s.

* * *

№ 1

1977, серпня 15.

«Днепропетровск, 15.VIII.77.

Глубокоуважаемая добрейшая Елена Михайловна!

Прошу простить великодушно, что поздно пишу. Но вот только вчера (?) смог самостоятельно сесть за машинку (пишущую) и отпечатать рецензию на статью Стефанович. 2 экземпляра рецензии посылаю одновременно в «УГЖ». Я хорошо понимаю, что рецензия получилась очень поверхностной, и меня она совсем не удовлетворяет. Я написал все объективно и по-моему, справедливо. На мой взгляд, тема интересная, но автору еще надо вдумчиво к ней отнестись, много нерешенных методических вопросов, поэтому статья получилась рыхлая и производит неопределенное впечатление. Поэтому мне было очень затруднительно писать этот отзыв, хотя хотелось быть очень доброжелательным. Напишите, пожалуйста, какое впечатление от моего текста. Обязательно прошу написать, буду переживать.

Посылаю Вам 2 польские и 1 укр[аинскую] книги, любезно одолженные мне. Спасибо!

Будьте любезны пришлите мою тетрадку с выписками из ЦНБ.

Здоровье постепенно мое улучшается. Рана рубцется. Спасибо, что проводили меня на поезд. Очень было приятно, когда Вы зашли в вагон, чтобы попрощаться с нами.

Благодарю Вас за все хорошее.

Ваш Н. Ковальский.

Привет от моих родных, Мар[ии] Ивановны и Ирочки.

P. S. Сегодня приехала моя старшая доченька Танечка из Сев. Осетии. Н.К[овальский]».

(НБУВ. ІР. Ф. 374. № 1750. Автограф)

№ 2

1977, вересня 9.

«Днепропетровск, 9.IX.77.

Глубокоуважаемая Елена Михайловна!

С удовольствием посылаю Вам вышедшую в августе мою книгу – одну часть обширной работы по источниковедению истории Украины XVI – 1 пол. XVII в., а также составленное мной методическое руководство для студентов.

Спасибо за обстоятельное письмо. Рад, что моя рецензия, написанная мною не в очень благоприятных условиях, удовлетворила и Вас, и автора статьи.

Мое здоровье – «среднее», т.к. место, где произведена была операция, очень дает себя чувствовать, мешают, ноет и т.д. Но что поделаешь. Девочки мои здоровы, пошли в школу – в 9 и 8 классы (Таня и Ирочка, которую Вы видели в Киеве). Марья Ивановна, мать моей жены, постоянно в бытовых заботах.

Елена Михайловна! Прошу Вас, узнайте в ЦНБ каким образом я смог бы заказать микрофильмы из отдела рукописей для себя 2 рукописей:

I, 171 хронограф

II, 13402 выписи Кулиша.

Как это делается? Напишите мне об этом и пришлите, пожалуйста, мою тетрадь.

С приветом и наилучшими пожеланиями

Н. Ков[альский]».

(НБУВ. ІР. Ф. 374. № 1751. Автограф)

№ 3

1977, грудня 23.

«Дніпропетровськ, 23.XII.77.

Вельмишановна і дорога Олена Михайлівна!

Вся наша сім'я і я щиро вітаємо Вас з Новим 1978 роком і пересилаю свої самі кращі побажання: міцного здоров'я, щастя, творчих успіхів. Як наша підопічна: чи взяли її статтю в «УІЖ»?

З теплим привітом, особливо від Марії Іванівни, Вам з дніпропетровським привітом.

М. Ковальський».

(НБУВ. ІР. Ф. 374. № 1752. Автограф. Листа написано на новорічній листівці. Адреса отримувача: «252057, Киев, Ежена Потье, 11/55, Апанович Елене Михайловне». Адреса відправника: «Дніпропетровськ-50, а/скр[инька] 230. М. Ковальський»)

№ 4

1978 (?), квітень (?).

«Вельмишановна Олена Михайлівна!

Щиро поздоровляємо Вас з Першотравневим святом. Бажаємо Вам міцного здоров'я, успіхів у праці та щастя.

З повагою. Сім'я Ковальських.

Писала Тетяна.

В моїй сім'ї змін немає. Радий, що вийшла стаття Степанович».

(НБУВ. ІР. Ф. 374. № 1753. Листа написано рукою Тетяни Ковальської на поштовій картці. М. Ковальський лише приписав останній рядок. Адреса отримувача: «м. Київ, вул. Ежена Потье, 11/кв.55, доценту Апанович О.М.». Адреса відправника: «м. Дн-вськ-50, аб[онементный] ящ[ик] 230. Ковальські»)

№ 5

1978, серпня 3.

«Днепрпетровск, 3.VIII.78.

Глубокоуважаемая Елена Михайловна!

Очень нужна Ваша помощь и новое проявление любезности.

В Киеве есть магазин стандартов № 5 (ул. Ровенская 8, Киев-40). Так вот в этом магазине есть также брошюры и стандарты по библиографии, которые очень мне нужны, очень прошу найти время и посетить этот гамазей и прислать мне следующие брошюры:

ГОСТ 7.1-76 Библиографическое описание произведений печати,

ГОСТ 7.12-77 Сокращение русских слов и словосочетаний в библиографическом описании произведений печати,

ГОСТ 7.4-77 Выходные сведения в издательской продукции,

РСТ УРСР 1743-76 Скорочення українських слів і словосполучень в бібліографічному описі творів друку,

ГОСТ 7.0-77 Библиография, термины и определения,

ГОСТ 7.9-77 Рефераты и аннотации.

Вероятно и Вам будет полезно приобрести эти справочники. Они не дорогие, где-то по 20 копеек.

Не считите за мою беспардонность, но не имею возможности побеспокоить кого-другого. Ваша любезность ко мне в прошлом позволяет надеяться на помощь.

Скоро выйдет часть 3 моей книжки по источниковедению XVI – 1-й п. XVII (польские публикации) – сразу вышлю Вам.

Мария Ивановна и Ирочка шлют Вам большой привет.

С наилучшими пожеланиями Н. Ковальский».

(НБУВ. ІР. Ф. 374. № 1754. Автограф)

№ 6

1978, вересня 5. Дніпропетровськ.

«Днепропетровск, 5.IX.1978.

Дорогая и многоуважаемая Елена Михайловна!

Выражаю Вам свою глубокую признательность и благодарность за Ваше (...)*, обстоятельное письмо и присылку столь нужных мне брошюр для учебной и научной работы. Еще больше тронут тем, что эти поиски Вам пришлось делать за счет Вашего свободного времени и отдыха после болезни. Если бы я знал, что Вы болели, я бы не посмел обратиться к Вам с этой просьбой. Исключительно также благодарен за «Книгу в России...», сборник содержательный. Ваша статья меня очень заинтересовала, я ее прочитал несколько раз и считаю ее чрезвычайно ценной и нужной, содержащую большой (...) * интерес и сразу же включаю в сноску в мою очередную книгу («Источники по социально-экон[омической] истории Украины XVI–XVII вв. в архивных собраниях СССР», которую теперь пишу. Еще раз большое спасибо за сборник и брошюры о стандартах.

Ю.А. Мыцьку я передал Ваше мнение о его книжечке. Он 16.IX. отбывает в Москву, откуда едет на 10 месяцев в Польшу в научную командировку.

Рукописи, которых Вы спрашиваете, представляют собой сокращенную редакцию летописи Г. Грабянко (довольно ранние списки начала XVIII в.), это отдельные рукописи, а не сборники, в очень плохой сохранности (ветхие), доведены до 1655 г. Можно бы было сделать ссылки и на другие списки Грабянки, но не было места (?). Сравнение текстов публикации А. Гваньини и перевода на укр[аинский] язык надо будет еще сделать.

Желаю Вам счастья и здоровья.

М. Ив. и дети передают Вам большие приветы.

Ваш Н. Ковальский».

(НБУВ. ІР. Ф. 374. № 1755. Автограф)

№ 7

1979 рік

«Днепропетровск, май 1979.

Глубокоуважаемая и дорогая Елена Михайловна!

В эти майские праздничные дни шлю Вам свои искренние поздравления и наилучшие пожелания: крепкого здоровья, счастья в личной жизни и творчестве, новых достижений в исследованиях нашей истории и источниковедения. Только что вернулся из Львова, где был в командировке (в ЦГИА). В связи с моим 50-летием вышла статья в нашей газете (ее я посылаю Вам на память, хотя много преувеличений).

Искренне Ваш Н. Ковальский».

(НБУВ. ІР. Ф. 374. № 1756. Автограф. Листа написано на поштовій листівці)

№ 8

1980, серпня 19.

«Днепропетровск, 19.VIII.1980.

Глубокоуважаемая и дорогая Елена Михайловна!

Так сложились у меня напряженные ситуации и всякие стрессы, что не писал Вам долго. Если в прошлом году поступила моя старшенькая – Таня, то в этом году – меньшая Ирочка. Уже 2 года летом у меня не было отпуска. Но теперь, благо, все осталось позади. Таня уже окончила 1-й курс и перешла на 2-й – английской филологии. Учится на «4» и «5».

А Ира в этом году окончила среднюю школу, у нее только три четверки, поступала в наш университет на истфак, уже сдала все 4 конкурсных экзамена и «набрала» 24 балла и «пройдет». И так, уже у нас дома две студентки.

У меня же год был очень напряженным: опубликовал еще 2 части своей работы по источниковедению. Вот и посылаю Вам обе эти книжки – для коллекции. Теперь их у Вас – пять моих книжечек. Эти две последние книжки посвящены исключительно архивным собраниям (отечественным). Впереди еще следовало бы напечатать еще несколько книжек об архивных коллекциях и в СССР и за рубежом. Кстати, «кодекс Кулиша» из ЦНБ АН УССР, который меня всегда интересовал и который в 1977 Вы мне помогли изучить (треть регестов), я попытался хоть немного описать (часть 4 «Источниковедения...»), с. 84-94 – 11 страниц). Таким образом, и Вы внесли свой вклад в содержание этой книжки. Напишите, Елена Михайловна, пожалуйста, Ваше мнение об этих моих новых книжках.

Я уже передавал через Ирину Кику, что я согласен выступить у Вас в качестве рецензента или в любом другом виде – нужен только проект, я его оформлю. Жду Ваших конкретных предложений.

Есть к Вам просьба: пришлите мне список Ваших трудов (всех), в которых есть упоминания или материалы по истории Освободительной войны 1648–1654 гг. Это очень важно! Публикую с Назаренко библиографический указатель для студентов. Не посчитайте за труд и пришлите мне эти сведения с указанием точных выходных данных и перечня страниц, где опубликованы эти статьи.

Привет Вам от нас: Марии Ивановны, Тани, Иры.

Ваш Н. Ковальский».

(НБУВ. ІР. Ф. 374. № 1757. Автограф)

№ 9

1981, жовтня 15.

«Днепропетровск, 15.X.1981.

Дорогая Елена Михайловна!

Посылаю фото, сделанные 16.IX.81 во Львове на территории бывшего Онуфриевского монастыря. Думаю, что «Федоровские чтения» 1981 нам запомнятся надолго. Если на фото «с дамами», кроме Вас, фамилии мне известны (Жуковской Л.П. и Моисеевой Г.Н.), то 2-х других не знаю; а на фото где Вы с двумя мужчинами, я знаю лишь крайнего – искусствоведа Володю Овсейчука, а центральный субъект мне неизвестен.

Желаю всех и всяческих благ.

Ваш Н. Ковальский».

(НБУВ. ІР. Ф. 374. № 1758. Автограф)

№ 10

1985, квітня 8.

«Днепропетровск, 8.IV.85.

Дорогая и многоуважаемая Елена Михайловна!

Рад поделиться с Вами своей большой радостью: 15.III.85 Президиум ВАК присудил мне ученую степень доктора исторических наук.

С большой симпатией Н. Ков[альский].

320050 Днепропетровск-50, аб[онементный] ящ[ик] 230».

(НБУВ. ІР. Ф. 374. № 1759. Автограф. Листа написано на поштової картці)

№ 11

1994, травня 29.

«Дніпропетровськ, 29 травня 1994.

Вельмишановна Олена Михайлівна!

Разом з моїм аспірантом Олександром Андрійовичем Удодом надсилаємо Вам, колишній аспірантці Костя Григоровича Гуслистого, автореферат кандидатської дисертації про нього. Дуже сподіваємось на Ваш відгук на цю працю, чого заслуговує і дисертація, і сам автор-освітянин, людина дуже шановна, працьовита, копітка і інтелігентна; завдяки пошуковій роботі йому вдалось віднайти цінні неопубліковані документи Костя Григоровича і рукописи.

Сподіваємось на Вашу підтримку. Чекаємо Вашого фото і знімку разом з О.С. Компан до ювілейного збірника на Вашу пошану, які, мабуть, передасте через А. Журбу.

Щиро Ваш».

(НБУВ. ІР. Ф. 374. № 1760. Машинопис. Листа написано на іменному бланку М. Ковальського як завідувача кафедрою історіографії і джерелознавства Дніпропетровського держуніверситету)

№ 12

1994, вересня 18. Острог.

«ОСТРОГ, 18.IX.1994.

Дорога, вельмишановна наша голубонько Олена Михайлівна,

Пишу це вперше Вам з Острога, куди переїхав на постійне проживання і на роботу в ОСТРОЗЬКОМУ КОЛЕГІУМУ.

Не випадково надсилаю Вам цю невеличку вісточку про себе із славного міста Острога. Часто думками звертаюсь до Вас. Починаємо тут в Острозі формувати наукову бібліотеку нашого Колегіуму. Буде колись можливість, заїхав би до Вас, щоб Ви не витрачались на бандерольні витрати, і з Вашої ласки взяв би в дар від Вас для Колегіуму Ваші з Вашими автографами і дедикацією праці. Це була би велика честь. Я, як проректор відаю і бібліотекою, і передаю до неї багато власних книг і журналів, які привезу з Дніпропетровська.

Ректор Колегіуму Ігор Демидович Пасічник, доктор психології, і безперечно, і насамперед пересилаємо Вам велику подяку за публікацію в «Урядовому кур'єрі» про Острозьку Академію. Якщо Ваша ласка, запросимо Вас, коли будете мати можливість, виступити в Остроз[і] перед слухачами підготовчого відділення про запорозьке козацтво, про Ваш шлях в науку та багато іншого. Про це будемо ще домовлятись, якщо буде можливість і здоров'я. Як би це було чудово Ваше прибуття до Острога хоч на пару днів... А стаття Ваша мені дуже сподобалась, як то важливо, що саме Ви написали першу статтю про нашу Академію в минулому і перекинули «місток» до сучасності.

Мої найкращі Вам побажання. Я дуже дорожу нашими багаторічними стосунками і Вашою доброзичливістю.

М. Ковальський».

(НБУВ. ІР. Ф. 374. № 1761. Машинопис. Листа написано на іменному бланку М. Ковальського як завідувача кафедрою історіографії і джерелознавства Дніпропетровського держуніверситету. Додруковано на машинці: «а тепер, з 1 липня 1994 р. – проректор з навчальної і наукової роботи Острозького Колегіуму Національного університету «Києво-Могилянська Академія». м. Острог, Рівненської області, вул. Кардашевича, 10, теле[фон]: 3-02-19»)

№ 13

1996, січня 9. Острог.

«Острог. 9 січня 1996.

Дорога і вельмишановна наша Олена Михайлівна,

Хочу подякувати Вам за надісланий 2-х томник на Вашу честь і привітати, що він вийшов.

Це – взагалі unicum – унікально, коли за життя або при житті виходить аж 2 окремі видання на пошану історика. Таке було тільки 2 рази – в честь Грушевського і Багалія. Збірник дуже цікавий і багатогранний, а авторський склад репрезентативний. Будемо його використовувати в дидактичній і науковій роботі, рекомендувати студентам.

Радий, що збірник «удодівський» «Під знаком Клію» (яка чудова назва!) Вам сподобався. Починаємо тут в Острозі формувати наукову бібліотеку нашого Колегіуму. Мої студенти, яким читав курс «Актуальні проблеми історії України» ознайомились з ним, конспектували статті, особливо про Вас, Олена Михайлівна.

А студент 1-го курсу Круковець Андрій побажав писати про Вас наукову працю, дав я йому Вашу адресу. Зараз після повернення з канікул (10.I.96 вони у нас закінчуються) розповів мені, що зробив за цей час. Я ділюсь з ним літературою – Вашими працями. Як це добре, що молодь цікавиться нашою історіографією і персонологією. Ось чому мені і було варто повернутись до Острога, де з радістю працюю з молоддю.

Щастя, здоров'я, успіхів і довголіття, дорога Олена Михайлівна. Ваш М. Ковальський».

(НБУВ. ІР. Ф. 374. № 1762. Автограф)

№ 14

1996, червня 9. Острог.

«9 червня 1996.

Дорога й вельмишановна Олена Михайлівна,

Ще 22 квітня одержав Вашу цінну бандероль не лише за змістом – ксерокопією з особистими Вашими додатками Вашої невідомої мені і взагалі тут бібліографії та сама бандероль дуже дорога при пересилці.

Сердечна Вам дяка. Але вже 26 квітня я поїхав до Рівного на консультацію, але вже з обласної лікарні у кардіологію. Встановили, що у мене миготлива аритмія серця, тахікардія, на серці рубці від того інфаркту, який переніс десь протягом останніх 10 років «на ногах».

Лікували мене протягом 32 днів, і лише наприкінці травня повернувся до Острога. Між іншим, у нас нова звістка: завдяки наполяганням Колегіуму, місцевих властей указом президента України ми стали днями Острозькою Академією. У жовтні у нас в Острозі відбудеться міжнародна наукова конференція з нагоди 420-річчя Острозької Академії: запрошуємо Вас до Острога, просимо до 1 липня прислати тему і малі 2-5 сторінок тези на цю конференцію. Чекаємо на Вас.

З найкращими побажаннями М. Ковальський.**(НБУВ. ІР. Ф. 374. № 1763. Машинопис)**

№ 15

1996, червень (?). Острог.

«Вельмишановна Олена Михайлівна!

Запрошуючи Вас на Міжнародну наукову конференцію, одночасно з тим прохаємо Вас підтримати нас в цьому ювілейному 1996 році – в річницю 420-річчя Острозької Академії і опублікувати в одній з газет Києва статтю про Острозьку Академію.

Такий матеріал Ви вже раніше друкували, за що Вам дуже вдячні і сподіваємось, що і на цей раз Ви, авторитетна дослідниця і свідомо українська діячка, скажете своє вагоме слово щодо священної справи відновлення в Острозі славетної слов'яно-греко-латинської Академії.

З глибокою повагою і вдячністю за одержані від Вас 2 томи збірника на Вашу пошану.

М. Ковальський.

(НБУВ. ІР. Ф. 374. № 1764. Машинопис. Листа написано на іменному бланку М. Ковальського як завідувача кафедрою історіографії і джерелознавства Дніпропетровського держуніверситету. Дописано нову домашню адресу М. Ковальського: 265620, Острог, Кардашевича, 10, [телефон]: 3-02-19»)

№ 16

1996, червень (?). Острог. Регест листу.

Тут міститься стандартний машинописний текст запрошення Острозької Академії на міжнародну наукову конференцію, присвячену 420-літтю Острозької Академії.

(НБУВ. ІР. Ф. 374. № 1765. Машинопис)

№ 17

1997, січня 8. Острог.

«Острог, 8 січня 1997.

Вельмишановна й дорога Олена Михайлівна,

Прийміть наші найкращі святкові вітання – новорічні і християнські; кінець року завжди трохи сумбурний. Не зміг зразу виконати свого зобов'язання. А все ж це роблю. Отже, посилаю Вам три сторінки ксерокопії автореферату Ф.П. ШЕВЧЕНКА. Цей а/реферат у 1984 р. перед моїм докторським захистом у Москві. Список вчених, кого Ф.П. ШЕВЧЕНКО «висвячував» у доктори історичних наук – унікальний й неповторний. Я з ним ніколи не зрівняюсь і по кількості, і по якості...

Сподіваюсь, що Ви таки попросили родичів Світлої Пам'яті проф. М. МАРЧЕНКА випозичити мені його фото, ми тут зробимо репродукцію і повернемо. Мав би їх адресу – сам би написав листа. Це – свята справа.

Дуже сподіваюсь на Вашу підтримку, щоб я без неї робив би. Мати галерею портретів істориків (а фото О.С. КОМΠΑНА Ви ж мені обіцяли) саме в Острозькій Академії, чого ніде немає в світ, ні у жод-

ному університеті України – шедевр і унікальне історіографічне явище. Для його реалізації і варто прикласти зусилля, бо хто то за нас зробить, чи не правда. Отже, дуже й дуже сподіваюсь на Вашу і Марченків підтримку і допомогу.

Дуже просив мене д-р ЛЮБОМИР ВІНАР із США (маю з ним постійний зв'язок як Голова Острозького осередку Українського Історичного Товариства і член редколегії «Українського історика») подати в «Український історик» некролог про Федора Павловича. Може б Ви це зробили, а я відішлю в США Винару.

Мені Ф[едір] П[авлович] сказав відверто хто його цькував і перешкоджав захисту його праці в якості докторської дисертації – професори ГОЛОБУЦЬКИЙ і ВВЕДЕНСЬКИЙ. Напевно, в архіві Інституту, де Ви тепер поновлені до праці є протокол тих мерзенних і брутальних, взагалі скандальних «дискусій» і «обговорень» його монографії...

Чекаю відповіді. Докладаю свою «візитку»...

Щиро Ваш М. Ковальський.

(НБУВ. ІР. Ф. 374. № 1766. Машинопис. Листа написано на іменному бланку М. Ковальського як завідувача кафедрою історіографії і джерелознавства Дніпропетровського держуніверситету. Вказівку на цю посаду закреслено)

Додатки:

№ 1

1996, квітня 17. Київ.

«Київ 17 квітня 1996.

Дорогий і вельмишановний Миколо Павлович!

Мені написав листа студент 1-го курсу історичного факультету Вашого Острозького вищого колегіуму Берковський Владислав Георгієвич про те, що він «під керівництвом шановного Миколи Павловича Ковальського зацікавився» моєю діяльністю на терені України, особливо розробкою по вивченню історії запорозьких козаків і що він хотів дослідити мій «життєвий і науковий шлях».

Ви пишете в своєму листі до мене, що Ваш студент, теж 1-го курсу Круковець Андрій побажав писати про мене наукову працю. Правда, листа я ще не одержала. Дізнавшись як Ви мене популяризуєте серед своїх студентів, я була зворушена і вдячна, вважаючи, що це є популяризацією козацької тематики, яка є сенсом мого життя.

Щоб допомоги хлопцям, які взялися за таку справу, я висилаю Вам «Бібліографію» моїх праць, яку видали в 1994 році до мого 75-ліття ЦНБ та Інститут археографії. У мене залишився тільки один примірник, тому я спеціально перезняла на ксерокс і дописала нові дані, зокрема про роботи, які вийшли за останні півтора року.

Вдячна за запрошення на конференцію, хотіла б прийняти в ній участь. Навіть приблизно визначила для себе тему: «М. Грушевський про козацтво на Волині». Але мені над нею ще треба попрацювати, у мене вона не готова і тому я не могла зробити тези на призначений термін. І, взагалі, ще місяця два буду дуже зайнята, поки не закінчу «Енциклопедію козацьку для юнацтва (книга статей про історичне буття українського козацтва)». Переключатися на щось інше як ніяк не можу. Так що тези привезу з собою.

Щодо статті до 420-річчя Острозької академії, то Ви справедливо зауважили, що я публікувала таку статтю (в «Урядовому кур'єрі»). Мені незручно її повторювати в київській пресі. А подавати [матеріал] в якомусь іншому аспекті, заглиблюватися чи поширювати я не можу, [я не маю можливості] я не спеціаліст [цієї] теми. Опублікована моя стаття писалася для «Енциклопедії», в даному разі вона має довідково-інформаційний характер.

Ще раз дякую за те, що Ви підносите і поширюєте козацьку тематику серед студентства. І дійсно – це чудово, що Ви працюєте з молоддю. Вернадський писав своєму другові в Прагу, професору Карлового університету, який запросив його прочитати курс, що він щасливий, одержуючи можливість спілкуватися з молодими людьми, без них у нього не було б можливості повного самовиявлення. А самовиявлення кожної людини є не випадковий не байдужий факт у «всесвіті». Ну як? Правда сильно сказано? Моє шанування Вам, Микола Павлович.

Ол. Апанович».

(НБУВ. ІР. Ф. 374. № 1026. Автограф)

Коментар:**№ 1**

«**Стефанович**». Явна описка. Йдеться про Євгенію Петрівну Степанович (1946–2005), в той час н. с. Інституту історії НАН України і досліджувала історію освітніх установ України у XIX ст. Згадана рецензія Миколи Павловича не була опублікована, вона була зачитана на захисті кандидатської дисертації Є. Степанович.

«**Рана рубцується**». Очевидно йдеться про наслідки операції апендициту, яку Миколі Павловичу зробили в Києві.

«**Мар[ии] Ивановны и Ирочки**». М.И. Жижко (1920–2002) – теща Миколи Павловича, а Ірина – його молодша дочка (1963 р. народження).

«**Танечка**». Тетяна Ковальська (1962–2003) – старша донька Миколи Павловича.

№ 4

«**Радий, що вийшла стаття Степанович**». Мова йде про публікацію статті Є.П. Степанович, див.: [6].

№ 8

«**в прошлом году поступила моя старшенькая** – Таня, то в этом году – меньшая Ирочка». Тетяна Ковальська навчалася на англійському відділенні Дніпропетровського держуніверситету (1978–1983), а Ірина Ковальська – на історичному факультеті ДДУ (1979–1984).

«**Ирину Кіку**». Ірина Олексіївна Ворончук (Кіку) – в той час аспірантка Миколи Павловича, нині доктор історичних наук, доцент, завідувач відділу історичних пам'яток Науково-дослідного інституту українознавства.

№ 11

«**моїм аспірантом Олександром Андрійовичем Удодом**». Олександр Андрійович Удод – нині доктор історичних наук, завідувач відділу історіографії та спеціальних наукових дисциплін Інституту історії України НАН України.

«**А. Журбу**». Алла Журба – в той час співробітник Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького.

№ 17

«**Ф.П. ШЕВЧЕНКА**». Федір Павлович Шевченко (1914–1995), доктор історичних наук, професор, видатний український історик. Очевидно М.П. Ковальський згадав про нього в зв'язку з тим, що Олена Михайлівна готувала до друку книгу спогадів до річниці смерті історика. Див.: [2].

«**проф. М. МАРЧЕНКА**». Михайло Іванович Марченко (1902–1983), український історик, доктор історичних наук, професор, дід дисидента Валерія Марченка.

«**О.С. КОМΠΑ**Н». Олена Станіславівна Компан (1916–1986) – український історик, доктор історичних наук.

«**д-р ЛЮБОМИР ВИНАР**». Любомир Роман Винар (1932–2017) – один з провідних українських емігрантських істориків, голова Українського історичного товариства, підтримував з М.П. Ковальським дружнє листування [див. на цю тему публікації листів: 3; 4; 5].

«**ГОЛОБУЦЬКИЙ**». Володимир Олексійович Голобуцький (1903–1993) радянський історик, доктор історичних наук, професор.

«**ВВЕДЕНСЬКИЙ**». Андрій Александрович Введенський (1891–1965), радянський історик, доктор історичних наук, професор.

Отримано: 15.10.2019 р.

Прорецензовано: 24.10.2019 р.

Прийнято до друку: 05.11.2019 р.

e-mail: yasenyk@isl.lviv.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-29-123-131

Сенік Я. Листування д-ра Володимира Горбового з діаспорою (за матеріалами відділу рукописів ЛННБ України ім. В. Стефаніка). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 29. С. 123–131.

УДК 94(=161.2)(73) «19»:94-058.57-58.566(477) «19»

Ярослав Сенік

ЛИСТУВАННЯ Д-РА ВОЛОДИМИРА ГОРБОВОГО З ДІАСПОРОЮ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВІДДІЛУ РУКОПИСІВ ЛННБ УКРАЇНИ ІМ. В. СТЕФАНІКА)

Стаття присвячена питанню організованої допомоги української громади в США українській справі та рідному краю, її контактам із засудженими діячами ОУН та УПА в роки холодної війни. Досліджено кілька прикладів такої допомоги на основі архівних матеріалів з фонду меценатів О. і Т. Антоновичів. Вперше публікується частина листування відомого політичного діяча, адвоката В. Горбового із приятелями в США.

Ключові слова: українська громада в США, Український Конгресовий Комітет Америки, Об'єднання колишніх вояків УПА в США, Володимир Горбовий, ОУН, УПА.

Yaroslav Senyk

CORRESPONDENCE OF DR. VOLODYMYR HORBOVYI WITH THE US DIASPORA (BASED ON ARCHIVAL MATERIALS OF THE MANUSCRIPT DIVISION OF THE STEFANYK NATIONAL SCIENTIFIC LIBRARY OF UKRAINE IN LVIV)

The article is devoted to the issue of organized assistance of the Ukrainian community in the United States to Ukrainian cause and native land. Particularly, basing on Dr. Volodymyr Horbovyi's correspondence, the author of the paper provides an overview of collaboration between the representatives of the Ukrainian diaspora with the Ukrainian fighters for independence. The author also defines a major role the Ukrainian Congress Committee of America, Association of Former Soldiers of the UPA in the United States (Former Members of the Ukrainian Insurgent Army, Inc.) played in establishing the Ukrainian National Foundation Inc. in 1950. The Foundation provided aid not only to the Ukrainian Community in the United States but also to the ones living on the territory of Ukraine, including the former soldiers of UPA who managed to survive and return after imprisonment in soviet concentration camps.

The paper contains the analysis of specific fragments of Dr. Volodymyr Horbovyi's epistolary legacy. The correspondence gives evidence of Ukrainian diaspora's contacts with the convicted members of OUN (Organization of Ukrainian Nationalists) and UPA during the Cold War. Basing on the correspondence of Dr. Horbovyi's (1899–1984), who was a member of UVO (the Ukrainian Military Organization) and UPA, an advocate in Warsaw and Lviv show trials of OUN members (1935–1936), and the chairman of the Ukrainian National Committee (1941). Moreover, the author analyzes the issue of the organized aid of the Ukrainian Community in the United States to the Ukrainian cause. Some examples of such assistance are studied on the basis of archival materials from the collection of the philanthropists Omelian and Tetiana Antonovych.

For the first time part of the correspondence of the famous political activist and lawyer Volodymyr Horbovyi with his friends in the United States is published. Two letters of Dr. Horbovyi to his school friend Petro Melnykovich in Detroit, and the letter of Melnykovich to Roman Antonovych (a relative of Volodymyr Horbovyi) from 1975 are published. Moreover, in his letter P. Melnykovich quotes the fragment of Dr. Horbovyi's last letter to his friends from October 17, 1975.

Key words: Ukrainian community in the United States, Ukrainian Congress Committee of America, Association of Former Soldiers of the UPA in the United States (Former Members of the Ukrainian Insurgent Army, Inc.), Dr. Volodymyr Horbovyi, OUN, Ukrainian Insurgent Army (UPA).

Тисячі українців в результаті Другої світової війни вимушено покинули свої домівки і опинилися за межами краю. Всі вони в той чи інший спосіб старалися прилучитися до допомоги Батьківщині.

Український Конгресовий Комітет Америки (УККА)¹ ініціював створення в 1950 р. Українського Народного Фонду (УНФ). Станом на 1955 р. «незаможна українська еміграція» давала в рік 100 тисяч дол. на українську визвольну акцію [5, арк. 9]. Екзекутива УККА з нагоди 20-ліття свого існування і 10-ліття існування УНФ закликала всіх українців і українок стати його платниками або жертводавцями. Національний даток становив 10 доларів в рік, а для більш заможних громадян – 25-100 доларів [6, арк. 1].

Але допомога була потрібна не лише в США, але і для рідного краю. Колишні вояки рейдуючих частин УПА від 1949 р. почали створювати ветеранські (комбатантські) організації в Європі, США і Канаді.

У «Зверненні» Об'єднання колишніх вояків УПА в США від січня 1960 р. вказано: «Більша частина вояків тієї славної УПА полягла на полі бою з жорстоким окупантом на Рідних Землях. Багато теж попало в ворожий полон, де їх в більшості засуджувано на кару смерті. Деяких з полонених упістів було засуджено на довголітню тюрму. Напевно не кожний може уявити, які тортури переходили вони і тільки декому з них пощастило видержати їх, і відсидівши 10-15 літ, вийти на волю. Ці друзі тепер знаходяться в дуже критичному положенні, бо їх здоров'я є підірване, а декотрі з них не здібні до праці. Крім того, таким друзям дуже важко знайти працю, бо перед урядом мають «чорне минуле». Отже, обов'язком тих, що їм пощастило пробитись на Захід, є допомогти тим друзям морально, а в першу чергу матеріально, тим більше, що морально вони ще досить добре тримаються. [...] Від часу заснування Об'єднання себто від 1955 року на фонд допомоги хворим і потребуючим Воякам УПА видано суму дол. 2,494.80. В самому лише 1958 році Об'єднання кол. Вояків УПА в США вислало допомогу 24-ом кол. Воякам УПА в кількох ратах на суму 824. 50 дол.» [4, арк. 2–4]. Станиця в Нью-Йорку традиційно в грудні 1963 р. організувала Різдвяну збірку «для потребуючих колишніх вояків УПА, або вдовам по упавшим повстанцям, що переживають тяжке життя в Польщі та ССРСР» [4, арк. 5].

1 серпня 1972 р. був звільнений з таборів д-р права Володимир Горбовий (1899–1984), діяч УВО та ОУН, адвокат у Варшавському та Львівському політичних процесах проти членів ОУН (1935–1936). Тричі арештовувався польською владою, сидів у Березі Картузькій. Голова Українського Національного Комітету (1941). Німецький в'язень, звільнений в липні 1942 р. за станом здоров'я. Був заарештований 1 липня 1947 р. у Празі, переданий до Польщі, через рік (9 липня 1948) його передали до СРСР. В 1949 р. засуджений особливою нарадою МДБ СРСР за «зраду батьківщини» до 25 років ув'язнення у концтаборах. Автор спогадів «Погода совісті», які закінчуються словами: «Хай живе самостійна Україна. Долина, 30 січня 1978 р. Д-р Горбовий Володимир» [1, арк. 95].

У статті публікуються два листи д-ра Володимира Горбового до свого шкільного товариша Петра Мельниковича у Детройті (США) та лист останнього до Романа Антоновича (родича В. Горбового) від 1975 р. Крім того, П. Мельникович в своєму листі цитує фрагмент останнього листа В. Горбового до нього і друзів від 17 жовтня 1975 р.

У своїх листах д-р В. Горбовий згадує про себе, свою родину, товаришів із таборів (ген. Грекова), знайомих із довоєнних часів (П. Мірчука, В. Старосольського, М. Рудницьку та її працю «Невидимі стигмати» про патріарха Йосифа Сліпого та ін.). Він описує уривками політичний процес проти 12 членів ОУН, звинувачених в організації вбивства міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького, який проходив 18 листопада 1935 р. – 13 січня 1936 р. у Варшаві²: «Всі сторони, ходи і поводи Варшавського процесу є мені добре відомі. [...] Це був надзвичайно тяжкий, напружений, складний і відповідальний, але притому дуже цікавий процес» [2, арк. 1–3].

У листі П. Мельниковича описана багатоступенева схема організації матеріальної допомоги діаспори для діячів ОУН та УПА в рідному краю [3, арк. 1–4]. У США кілька друзів В. Горбового «із шкільної лавки та із війська» займалися матеріальною допомогою для нього, висилаючи щоквартально посылку вагою 25 фунтів. Окремо через Романа, сина В. Горбового в Празі, висилали медика-

¹ Український Конгресовий Комітет Америки (УККА) був заснований в 1940 р., щоб представляти інтереси українсько-американської громади.

² У Варшавському процесі брали участь чотири адвокати: Л. Ганкевич, В. Горбовий, О. Павенцький, Я. Шлапак. Д-р В. Горбовий захищав С. Бандеру, Я. Чорнія і Є. Качмарського. На Львівському процесі (25 травня – 26 червня 1936), де було 23 підсудні і 11 адвокатів, він захищав С. Бандеру та І. Равлика.

менти. В листі подано докладні поради для поетапного нав'язування листування із В. Горбовим, яке мало розвинути у надавання матеріальної допомоги від імені дружини Р. Антоновича. Оскільки В. Горбовий мав багато приятелів у США, то усі ці дії координувались.

П. Мельникович вказує, що за останні два роки йому пощастило отримати від В. Горбового вісім листів. Останній лист надійшов 17 жовтня 1975 р., в якому він попереджав друзів про «нові тяжкі і прикрі обставини». Друзі обговорювали також можливість виїзду В. Горбового у відвідини до Америки. Із спогадів В. Горбового «Погода совісті» відомо, що 30 січня 1977 р. він звернувся до Л.І. Брежнєва з заявою, в якій висловив бажання переселитися в Америку згідно положень Гельсінського заключного акту від 1975 р. Відтоді його зв'язок з «людьми доброї волі» обірвався. Посилки теж перестали доходити [1, арк. 93].

В. Горбовий високо цінував цю допомогу: «Адже я все відстоював священні ідеали істини і людяності. [...] Чинив лише те, що вимагала від мене доля мого народу. [...] Дякую моєму суспільству за прихильне відношення до мене. Дякую людям доброї волі за їх допомогу, яка придалася мені в скрутному положенні» [1, арк. 94–95].

Жив в старій батьківській хаті у передмісті Долини під постійним наглядом в атмосфері цькування і провокацій з боку КДБ, до яких залучали сусідів і навіть близьких родичів³. Помер раптово за нез'ясованих обставин 21 травня 1984 р. у Ходорові⁴, куди поїхав до знайомого. Похований у Долині. Володимира Горбового реабілітовано 1993 р.

На фасаді будинку у Долині, де була адвокатська контора, встановлено меморіальну дошку. У 2008 р. рішенням Долинської міської ради д-ру В. Горбовому було присвоєно звання «Почесний громадянин міста Долина». 24 вересня 2015 р. на його честь названо вулицю в м. Долина, а 18 жовтня 2015 р. освячено новий пам'ятник на його могилі.

Отже, це лише окремі фрагменти цього листування, яке, ймовірно, залишилось у США, і яке потребує подальшого дослідження, як потребують видання його цінні спогади учасника національної боротьби 1920–1950-х рр.

Список використаних джерел і літератури:

1. Горбовий В. Погода совісті: Спогади. Долина. 30 січня 1978 р. URL: <http://avr.org.ua/getPDFasFile.php/anhupa/acdvr-12-5-001.pdf> (дата звернення: 10.10.2016)
2. Горбовий В. Листи до П. Мельниковича. 1975. Долина. 2 лл. *ЛННБУ ім. В. Стефаника (Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника)*. Відділ рукописів. Ф. 282 (О. і Т. Антоновичі). Оп. I. Арк. 1–8.
3. Мельникович П. Лист до Р. Антоновича. [1975]. Детройт. 1 л. *ЛННБУ ім. В. Стефаника*. Відділ рукописів. Ф. 282 (О. і Т. Антоновичі). Оп. I. Арк. 1–4.
4. Об'єднання колишніх вояків УПА в США. Звернення. 1960 січень. Нью-Йорк; Листи до д-ра О. Антоновича. [Різдво 1960], [раніше 1962 вересня 21], 1963 грудня 12. 3 лл. *ЛННБУ ім. В. Стефаника*. Відділ рукописів. Ф. 282 (О. і Т. Антоновичі). Оп. I. Арк. 1–6.
5. Приходько В. Плян праці Українського Народного Фонду на 1955-й рік. *ЛННБУ ім. В. Стефаника*. Відділ рукописів. Ф. 282 (О. і Т. Антоновичі). Оп. I. Арк. 1–11.
6. УККА. Урочисте проголошення Екзекутиви Українського Конгресового Комітету Америки з нагоди 20-ліття існування і праці Конгресового Комітету і 10-ліття існування Українського Народного Фонду. *ЛННБУ ім. В. Стефаника*. Відділ рукописів. Ф. 282 (О. і Т. Антоновичі). Оп. I. Арк. 1.

References

1. Horbovyi V. Pohoda sovisti: Spohady. Dolya. 30 sichnia 1978 r. URL: <http://avr.org.ua/getPDFasFile.php/anhupa/acdvr-12-5-001.pdf> (data zvernennia: 10. 10. 2016)
2. Horbovyi V. Lysty do P. Melnykovycha. 1975. Dolya. 2 ll. *LNNBU im. V. Stefanyka (Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka)*. Viddil rukopysiv. F. 282 (O. i T. Antonovychi). Op. I. Ark. 1–8.
3. Melnykovych P. Lyst do R. Antonovycha. [1975]. Detroit. 1 l. *LNNBU im. V. Stefanyka*. Viddil rukopysiv. F. 282 (O. i T. Antonovychi). Op. I. Ark. 1–4.
4. Obiednannia kolyshnykh voiakiv UPA v SShA. Zvernennia. 1960 sichen. Niu-York; Lysty do d-ra O. Antonovycha. [Rizdvo 1960], [ranishe 1962 veresnia 21], 1963 hrudnia 12. 3 ll. *LNNBU im. V. Stefanyka*. Viddil rukopysiv. F. 282 (O. i T. Antonovychi). Op. I. Ark. 1–6.
5. Prykhodko V. Plian pratsi Ukrainskoho Narodnoho Fondu na 1955-y rik. *LNNBU im. V. Stefanyka*. Viddil rukopysiv. F. 282 (O. i T. Antonovychi). Op. I. Ark. 1–11.

³ В. Горбовий в спогадах писав: «Осіньню 1976 р. на районних партійних зборах докладчик назвав мене «бандитом». [...] В такім же плані проходять збори в торговельних, газовонафтових і інших робітничих зборах. Те все твориться для того, щоби в нашій сусідстві підірвати довір'я до моєї особи і ізолювати мене та отруювати моє життя» [1, арк. 91].

⁴ Ходорів, м., райцентр Львівської обл.

6. UKKA. Urochyste proholoshennia Ekzekutyvy Ukrainskoho Kongresovoho Komitetu Ameryky z nahody 20-littia isnuvannia i pratsi Kongresovoho Komitetu i 10-littia isnuvannia Ukrainskoho Narodnoho Fondu. *LNNBU im. V. Stefanyka*. Viddil rukopysiv. F. 282 (O. i T. Antonovychi). Op. I. Ark. 1.

Додатки № 1

Лист д-ра Володимира Горбового до Петра Мельниковича⁵

Зверху аркуша: [?-й лист д-ра В. Гор]бового до П. Мельниковича.

Внизу аркуша: «Лист доручений П. Мельникович дня 3 травня 1975 р.»

[Долина, весна 1975 р.]

Дорогий Друже!

Вже сама поява Твого листа наводить на мене милий настрій. Заздалегідь знаю, що в рядках Твого багатого листа найду вісті, які задовільно зворушують мою душу.

Я дуже радий, що Ти, Твоя дружина, діти і внуки здорові, та свобідно користуються всіма благами цивілізованого світу. Надіюся незабаром одержати від Тебе вістку, що з катарактом Твоїх очей все в порядку. Ця вада зору це один з признаков поважного віку людини.

Про цю непривітну повагу віку дає себе знати і моє серце. Для збереження мого доброго настрою лікарі вмовляють в мене, що з хвилиєю пересягнення половини віку серце майже у кожної людини починає химерувати. Ця доктрина мене не переконує. Довгі роки я ділив долю ген. Грекова⁶. У нього минуло 80 років, але серце постійно робило йому добру назначену службу. Крім того, дошкулює мені ревматизм в руках, радикуліт в ногах, неправильне зростання кості правої ноги та інші зародки тривоги. Однак тими додатковими дрібницями я не переймаюся.

Приємно було мені довідатися, що ректор⁷ нашого університету, мій добрий друг, запопадливо дбає про збереження нашої святині наук. Хай жеж Всевишній благословить успіхом його шляхетний почин.

Молодша сестра Мелані була раз у мене в Кракові. Її брат Володимир⁸ був в неволі. Треба було звітлія його визволити. Я радо пішов їх родині назустріч і вдало подав свою рятувальну руку. Пригадую собі, що ніччю не могла чомусь додзвонитися до мене і мене збудити. Лиш перед обідом ми зустрілися в суді.

Мій погляд на поведінку Мілени⁹ я вже тобі в попередньому листі з'ясував. Дуже дивує мене зміст її другої книжки¹⁰. Адже «Ватиканський конфлікт»¹¹ – це великий подвиг нашого владики¹². Тут він виявив свою мужність, суспільно-політичну зрілість і зрозуміння збірної тут цілої громади за окремим своїм маєстатом.

При кінці писання листа я зіпсував гарну китайську ручку з пером. Вибач за почерк. [приписка В. Горбового на полях аркуша 3. – Я.С.]

Д-р Антонович Мирослав¹³ – це мій племінник. Його мати Горбова¹⁴ вийшла заміж за Івана. Його батько, цебто Іван А[нтонович]¹⁵, працював секретарем в суді. У них було п'ять синів: Богдан¹⁶, Во-

⁵ В листах збережений оригінальний текст, виправлення стосувались лише вживання апострофа та розділових знаків.

⁶ Греков Олександр (1875–1959) – військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР, начальний командант УГА.

⁷ Ректором УВУ в 1968–1986 рр. був Володимир Янів (1908–1991) – громадсько-політичний діяч, науковець, публіцист, поет. У Березі Каргузькій разом сиділи Р. Шухевич, В. Янів, Д. Грицай, В. Горбовий (за О. Ісаюк. Роман Шухевич. Львів: Фолио, 2015). На Львівському процесі був на лаві підсудних.

⁸ Йдеться, мабуть, про невстановлених спільних знайомих.

⁹ Рудницька Мілена (1892–1976) – громадсько-політична діячка, журналістка, письменниця, посол до польському сейму (1928–1935). З 1939 р. – на еміграції.

¹⁰ «Невидимі стигмати» (Мюнхен: Логос, 1970) – праця про патріарха Йосифа Сліпого.

¹¹ Всупереч Римській курії Верховний Архiepіскоп Йосиф Сліпий домагався права скликати Синод Української Греко-католицької Церкви, що було частиною більш широкої боротьби за патріархат УГКЦ.

¹² Сліпий Йосиф (1892–1984) – Митрополит Галицький та Архiepіскоп Львівський (від 1. XI. 1944), Верховний Архiepіскоп Львівський – предстоятель Української Греко-католицької Церкви (від 23. XII. 1963).

¹³ Антонович Мирослав (1917–2006) – співак, хоровий диригент і музикознавець, доктор музикології, керівник Візантійського хору (1951–1991) в Нідерландах.

¹⁴ Горбова Катерина – донька Миколи і Анни Креховецької.

¹⁵ Антонович Іван – урядник повітового суду в Долині.

¹⁶ Антонович Богдан (1906–1986) – інженер-агроном, доцент с/г інституту в Дублянах, емігрував до Австралії.

лодимир¹⁷, Євген¹⁸, Адам¹⁹ і Мирослав. Володимир, правник, був жонатий з Нусею Грице[й], сестрою Галі. Прекрасна донька Нусі трагічно згинула в летунській катастрофі. Кості Володимира десь білють на просторах широкого сходу. Євген, священник, був згодом розрадою Нусі. Недавно, під Запустом²⁰, перейшов в область вічного спокою. Я був запрошений на церемонію урочистого його висвячення на узгір'ї Юра. Адам, спортсмен, настоятель «Малої бурси»²¹, повинен десь під промінням привітного сонця гартувати свої в'язи і м'язи. Про Богдана маю скупі вісті. В нижчих класах гімназії я був його інструктором. Під час війни я зустрічався з ним. Говорив мені, що працює у Львові в якомусь науковому заведенні. У них була дуже розумна й запопадлива мати, з дому Горбова. Це вона вивела своїх дітей «в люди». Юлько, це їх свояк²².

Цікаво було би мені прочитати працю П. Мірчука²³. Однак мені ясно, що весь матеріал не міг бути там використаний. Всі його співробітники мені добре знайомі. Жаль мені дуже Дмитра²⁴. Це була ідеальна людина. Теж «Варшавський Процес» мене інтересує. Ключ до розв'язки цілої справи дав нещасний Іван Малюца²⁵ Львівському шефові апеляційної Прокуратури Д-рові Хіровському²⁶. Той прокурор, це знаменитий психолог і діалектик. Психічним наступом він заставив Малюцу здати свої позиції і прийняти погляди прокурора. Правда, спочатку слідчі органи підозрівали «ОНР» (Obóz Narodowo-Radykalny), що це його робота. Однак на процесі виступив голова ОНР, доцент²⁷. Він рішуче виключив участь його табору в тій справі. Він тоді скривався, то по одержанні «жалізного листа» явився на суді.

З нагоди близького урочистого свята Воскресення Христового шлю Тобі і цілій Твоїй родині сердечний привіт. Бажаю Вам всім веселих свят, кріпкого здоров'я та багато щасливих літ.

Твій Влодко.

ЛННБУ ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. Фонд 282 (О. і Т. Антоновичів). Арк. 1-4, рукопис, ксерокопія.

№ 2

Лист д-ра Володимира Горбового до Петра Мельниковича від 7.VII.1975

Справа зверху дописано: «8-й лист д-ра В. Горбового до П. Мельниковича»

[Долина], 7 липня 1975 р.

Дорогий Друже!

Як лише Твій лист опинився в моїх руках, я знав, що він принесе мені в'язанку цікавих вістей. Помилки не було. Дякую.

Я дуже радий, що Твої катаракти знаходяться в стані спочинку, та не турбують ні Тебе, ні Твого лікаря. У мене око²⁸ теж трагить свою первісну силу. Адже при читанні вживаю окуляри. Вони мають +6 діоптрів. На дальню віддаль вистарчає +1 діоптр.

¹⁷ Антонович Андрій-Володимир (1907–1945) – правник, учасник українського підпілля, помер на засланні.

¹⁸ Антонович Євген (1910 – поч. 1980-х), священник УГКЦ в Бурканові (від 1936), двічі арештований, відбув 17 років на засланні.

¹⁹ Антонович Адам (1909–1992) – педагог, громадський діяч, видавець і редактор часопису «Екран» у Чикаго (1961–1990).

²⁰ Передмістя Долини.

²¹ Мала духовна семінарія по вул. Коперника у Львові.

²² Про родину Антоновичів і Горбових див. докладніше: Антонович Мирослав. Між двома світовими війнами. Спогади. К., 2003. Ч. I. С. 46–56, 103–149.

²³ Мірчук Петро (1913–1999) – політичний діяч, історик, журналіст, автор книги «Українська Повстанська Армія. 1942–1952» (Мюнхен, 1953).

²⁴ Можливо, це Грицай Дмитро (1907–1945) – політичний і військовий діяч, генерал-хорунжий УПА, начальник головного військового штабу УПА, помер у в'язниці у Празі. Д. Грицай, В. Горбовий, Р. Шухевич, В. Янів сиділи разом у Березі Каргузькій (за О. Ісаюк. Роман Шухевич. Львів: Фоліо, 2015).

²⁵ Малюца Іван (1909–1942) – член ОУН, студент Політехніки (від 1927). На Варшавському процесі співпрацював із владою.

²⁶ Хіровський (Chirowski) Юзеф, д-р (1894–1967) – адвокат, майор-аудитор Польського Війська, прокурор Окружного суду (від 1932).

²⁷ Мосдорф (Mosdorf) Ян (1904–1943) – публіцист, доктор філософії, керівник забороненої націоналістичної партії «Obóz Narodowo-Radykalny».

²⁸ В. Горбовий писав у спогадах: «25.V.1918 на Монте Пертіка італійська куля [...] розірвала мені праве око» (арк. 37).

Природа є різноманітна. З Вас спека витискала потоки потів, а нас тоді дощі заливали струями потоків. Здавалося, що ми не діждемося погідного ясного сонця. На щастя, воно вже тиждень нам привітно усміхається.

Тепер відповідаю на порушені Тобою справи. Після загину Володимира-Андрія Нуся жила під Запустом з його братом о. Євгеном²⁹. Хоч він був віком молодший за неї, то нервів своїх не міг держати на припоні і інколи відносився до неї нечемно.

Про Юлька³⁰ нічого сказати не можу. Не знаю куди і якими шляхами його доля повела.

Всі сторони, ходи і поводи Варшавського процесу є мені добре відомі. Я ж мав право познайомитися зі всіма матеріалами справи. На довгому столі перед трибуналом були уложені грубі томи тих матеріалів. Два томи (здається мені 24 і 25-ий) охоплювали архів Сеніка³¹ з деякими доповненнями. Мені було важно знати зміст всіх матеріалів. Я його й вивчив.

Я вже тобі згадував, що Малюца, один з потенціальних діячів³² заломився і вказав Полякам тайники Тернопілів³³. Тут рішив хист хитрого і спритного психолога і діалектика Д-ра Хіровського, апеляційного прокурора у Львові. Він зумів переконати Малюцу, що перспектива нашої удачі залежна від нашої згоди і співпраці з Поляками. Ці аргументи звихнули душевну рівновагу Малюца. Він став по їх стороні і дав їм клубок Аріядни³⁴. Комісар Цесельчик³⁵ теж заслужився при виясненні тієї справи.

Архів Сеніка не є жодна таємниця. У мене був тоді відповідний представник Праги і вияснив цю справу. Однак ці вияснення я не прийняв до відома.

Процес не проходив згідно з уложеним планом. Під час його підготовки, перед самим початком суду, було рішено вказати справжню причину замаху. Однак суд не дав змоги підсудним користуватися рідною мовою. Тому суд був німий. Лише Мигаль³⁶ і Малюца вживали польської мови. Це був надзвичайно тяжкий, напружений, складний і відповідальний, але притому дуже цікавий процес. Шкода, що не можу усно Тобі про нього розказати. Без того не можна собі ні уявити, ні відтворити вірної картини процесу.

Зі Старосольськими я був добре знайомий. Бував в їх хаті. Батько – мій старший колега, професор університету³⁷. Написав вдало «Теорія нації». Синів³⁸ я знав теж. Натомість образ Уляни³⁹ не можу собі в пам'яті відтворити.

Затьміння моєї зірки тривало 29 літ. Однак ніякої плями на її вигляді не залишило. Воно лише доповнювало і підкреслювало силу і напругу моїх життєвих змагань ради збереження доброго імені ближнього. Я щасливий, що оточення мене розуміло, та цінити теж зуміло. Наприклад з Зигмундом⁴⁰ також я найшов спільну мову. Адже його і моя докторські промоції проходили в одній і тій же авлі⁴¹ Карлового університету в Празі. Ми оба мали знайомих в одній камениці, часто туди заходили, хоч тоді ми себе ще не знали. Це порядна і спокійна людина, жертва несамовитої воєнної стихії.

²⁹ Див. примітки № 16 і 17.

³⁰ Антонович Юліан (Юлька), свояк Горбових.

³¹ Сенік Омелян (Грибівський; 1891–1941) – військовий та політичний діяч, член Вищого Проводу ОУН, відповідав за внутрішню політику і вів організаційну роботу. В 1934 р. у Празі поліція захопила т. зв. Архів Сеніка, який містив відомості про підпільну діяльність ОУН. Це стало причиною численних арештів членів організації, а сам «Архів» – одним з головних документів звинувачення на Варшавському процесі (1935–1936).

³² Діадохі (грец. наступник) – полководці Александра Македонського, що після його смерті 323 р. до н. е. розділили між собою його імперію.

³³ Фермопільська битва (480 р. до н. е.) – героїчна оборона греками гірського проходу під час греко-перської війни. Армії Ксеркса вдалося подолати оборону після того, як вони обійшли прохід гірськими стежками, на які вказав зрадник Ефіальт.

³⁴ У грецькій міфології Аріядна – донька царя Криту Міноса і Пасіфаї. «Ниткою Аріядни» називають спосіб, що допомагає розв'язати якесь важке, заплутане питання, вийти з скрутного становища.

³⁵ В. Горбовий згадає комісара поліції Цесельчика в спогадах (арк. 24–25).

³⁶ Мигаль Роман (1910–1939) – студент Львівського та Ягеллонського університетів. Очолював відділ бойової розвідки крайового проводу ОУН. На Львівському процесі (1936) засуджений на пожиттєве ув'язнення.

³⁷ Старосольський Володимир (1878–1942) – соціолог, правник, адвокат, професор, один з провідників національно-визвольного руху в Галичині, автор «Теорії нації».

³⁸ Старосольський Ігор (1908–1988) – архітектор, реставратор. Старосольський Юрій (1907–1991) – вчений-правник у США, дійсний член НТШ та УВАН, громадський і пластовий діяч.

³⁹ Старосольська Уляна (Любович; 1912–2011), журналістка і письменниця, редактор журналу Союзу Українок Америки «Наше Життя» (від 1972).

⁴⁰ Зигмунд – можливо, йдеться про учасника Варшавського судового процесу.

⁴¹ Актова зала в університетах деяких країн.

Лише на теперішньому етапі мого походу приходиться мені зазнавати гіркість людської злоби. В мою хату вліз мій племінник і зневажливо відноситься до мене. Його батькові⁴², цебто й йому я дав велике майно і допоміг улаштувати вигідне щасливе життя. Зате його (брата) син отруєє мені життя. Приходиться кинути свою хату і шукати іншого пристановища. Не можу лише налагодити матеріальної сторінки міграції. Тут я працюю і маю харч. Лише видатки на одягу, білизну, взуття, ліки (мед, цитрини, цукор, аптека) тощо обтяжують мій бюджет. Хоч моя хата прибрала вид руїни, то мені буде важко розставатися з нею. Адже я тут народився, провів райдужні юнацькі літа, укладав свій світогляд і брав життєвий розмах⁴³.

Шлю цілій Твоїй сім'ї сердечний привіт, а Тобі щирий поцілунок.

7.VII.[19]75. Твій Влодко.

ЛННБУ ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. Фонд 282 (О. і Т. Антоновичів). Арк. 1–4, рукопис, ксерокопія.

№ 3

Лист Петра Мельниковича до Романа Антоновича

[Детройт, після 17 жовтня 1975 р.]

В[ельми]шановний і Дорогий Пане Антонович!

Перед кількома днями доручено мені несподівано Вашого Листа, за котрого дякую.

В справі допомоги Д-рові Горбовому пересилаю Вам мої скромні інформації, якими до сеї пори розпоряджаю.

Нас кількох, ще живих друзів Горбового із шкільної лавки та із війська, котрі займаються матеріальною для нього допомогою, є в контакті і висилаємо йому допомогу чверть-річно. Пачки відходять від нас кораблем, в цілості нами оплачені.

Лікарства, за посередництвом Праги, висилаємо летунською поштою. Син Горбового⁴⁴ тою пересилкою займається. Про зміст пачок взаємно себе інформуємо, щоб не висилати тих самих річей вдруге. Звичайно, перед висилкою допомоги, стараємося дістати від Горбового інформацію, яких річей найбільш потрібує і ті річі йому висилаємо, доповнивши пачку товаром, згідно з нашим вибором.

Такі річі, як матеріали на жіночі зимові суконки і матеріали у квіти на літні жіночі суконки і блузки, а далі: жіночі светери, хустини на голову, нитки DMC і т. п. все є в запотребуванні і тих річей ніколи не буде забагато на ринку совітському, як довго комунізм буде там панувати.

Ми все то беремо під увагу при висилці допомоги.

Не висилаємо жадних «бандероль» за котрі мусить Горб[овий] платити, а були і такі випадки, що малі посилки, висилані літунською поштою, по дорозі «зникали».

Треба уважати, щоб не висилати пачок за часто, бо це робить злу кров в жилах енкавудистів і вони знайдуть певні способи, щоб такі часті посилки не повторювалися.

Зрештою, як за багато Горбовий дістане нараз посилок, можуть йому причепити латку чорного ринку або вигадати щось іншого зі шкодою для відборця.

Не треба забувати, що Влодко, хоча й знаходиться «на волі», далі перебуває під дбайливим оком поліції і знаходиться «в тюрмі без стін».

Для тих осіб, котрі записані в совітських картотеках за антисовітську діяльність, не раджу подавати своє прізвище і треба послуговуватися при висилці допомоги прізвищем фіктивної особи. Мій друг, місто себе, підставив правдиве ім'я і прізвище своєї дружини і пачки доходять.

⁴² Йдеться про брата Івана Горбового, який дуже рано пішов із життя, та його сина Тараса.

⁴³ В споминах В. Горбовий написав про цюкування, зокрема, таке: «...Ті типи, яких я щедро підтримував і улаштував їм вигідне безтурботне життя, а саме моя найближча рідня і мої сусіди почали скалити на мене зуби, піднімати на мене озброєну руку, виганяти мене з моєї хати, та наставати на моє здоров'я і на моє життя» (арк. 89); «Родині мого брата Івана прийшлося по війні десь 1945–46 роках покинути свою хату по вул. Зеленій № 17 (арк. 90); «Всі вони: Марія Михайлівна, донька Ганна і син Тарас урочисто прирікали передати мені хату назад, як лиш я повернуся додому. Ще в 1950-х роках суд повернув їм їх хату. Однак мою хату опустила лише Марія Михайлівна і її донька Ганна. Тарас залишився в моїй хаті з розрахунком, щоби мати дві хати, а я ні одної. 4.V.1976 р. він вперше вигнав мене з моєї хати, а осінню 1976 р. повторив цей злочин» (арк. 91).

⁴⁴ Роман, син В. Горбового від першого шлюбу у Празі.

Я особисто належу до тих щасливих, котрому пощастило (до сеї пори) одержати від Горбового всі листи, котрі він писав до мене в останніх двох літах і так само всі мої листи до нього, були йому доручені.

Однакож в остатньому часі надійшов від Д-ра Горбового лист, котрий нас, тут, непокоїть.

Хочу Вам вияснити, що Влодко живе в старій дрантивій хаті, де родився. Разом з ним живе його племінник (чи не брата Влодкового – син) котрий постановив собі позбутися Влодка з того спільного мешкання. Справа тягнеться вже довший час – без результату. Напевно за плечима того племінника стоїть в тіні поліція.

Дня 17 жовтня 1975 я одібрав від Влодка останній його до мене лист, в котрому він до мене пише: Цитую слово в слово з його листа уривок:

«Коло мене зложилися тепер нові тяжкі і прикрі обставини. Над хатою зчинилася нагла і несподівана буря. Наробила шкоди. Прийдеться одному з нас міняти компас. Хоч це нашестія дещо при-тупило наш розбрат, то його не усунуло. Проте сьогодні ще не знаю, де я завтра завітаю. В зв'язку з тим я не зможу здійснювати задуми, які ще недавно виглядали реальними. Отже з висилкою до-помоги прошу здержатися аж до вияснення мого положення. Я в пору дам себе чути. З Твого листа стало мені відомо, що про моє становище Ти говорив з нашими друзями. Прошу освідомити їх про нинішній стан справ. Як буде мені потрібна поміч, я напишу їм теж».

Кінець цитати – підкреслення мої.

Того самого дня я повідомив заінтересованих моїх друзів листовно, щоб здержали всякі посилки до Горбового аж до вияснення справи. До сеї пори Влодко не відізвався. Перед кількома днями я вислав йому короткого листа на стару адресу. Мені невідомо, чи мій лист дійде до рук адресата.

Отже, як бачите, Дорогий Пане Антонович, під теперішню пору немає іншої можливості, як тільки чекати на дальші інформації від Влодка і жадні посилки до нього тепер не можуть відходити.

Як прийде відомість від Горб[ового] евентуально з новою його адресою, я з Вами зконтактуюся і повідомлю про зміни, які можуть в Долині наступити.

Сподіваюся, що Ви, Пане Романе, жонатий і сімейний, і тому я хотів би Вам піддати думку, щоб Ваша, Шановна Дружина, подаючи своє правдиве ім'я і правдиве, теперішнє (замужнє) прізвище, вислала в летунській коверті карточку Горбовому із святочними бажаннями. Крім бажань від неї самої, нехай поздоровить його і від Вас, свого мужа, подаючи правдиве Ваше ім'я.

Напевно, Влодко утішиться такою карткою і, напевно, відгукнеться на Вашу адресу.

Я зі своєї сторони, як наладнається пересилка, згадаю Горбовому, що мені удалося віднайти земляка і подам Ваше, Романе, правдиве ім'я і прізвище. Ви нічим тут не ризикуєте, а карткою святочною жадної шкоди Горбовому не зробите. Поліції відомо, що Горбовий багато має приятелів.

Як Горбовий відгукнеться на Вашу карточку, відпишете йому вже листа і згадаєте обережно давні часи, найкраще шкільні, і запропонуєте йому від Вашої дружини матеріальну поміч у формі пачки.

Попросите, щоб він згадав, які річі він хотів-би від Вас дістати. Решту пачки виповните товаром під Ваш смак. *Ми висилаємо пачки вагою около 25 фунт[ів].*

Як дістанете згоду на висилку пачки (то не так скоро буде), то прошу ласкаво мене повідомити, які річі Ви висилаєте Горбовому і коли пачка від Вас має відійти до нього. Це потрібно нам, щоб не дублювати річий, котрі Ви вислали і щоб ми тут не вислали пачки одночасно з Вашою.

Отже вишліть карточку на його стару адресу, котру маєте.

Виміри тіла Горбового (числа сорочок, убрання і черевиків) у мене також знайдуться і як зайде потреба, я Вам перешлю. Тепер на разі, справа неактуальна.

Хочу врешті заторкнути справу евентуального виїзду Горбового у відвідини до Америки.

Вже Др. Мірчук піддав був мені таку думку і я приобіцяв, що про ту справу напишу Горб[овому] в обережний спосіб. Та якраз в тому часі, надійшов лист від Горбового і наступила перерва в кореспонденції.

P. S. Вибачте за латинське письмо. Від тяжкої праці [...] – [приписка рукою П. Мельниковича, кінець фрази на аркуші обрізаний. – Я.С.]

[...] бо до сеї пори нікого з українців – тюремників Москва не випустила, навіть у відвідини. Знаю особисто одного чоловіка в Торонті, котрий десятками літ старається стягнути дружину і надармо.

Остаточо повідомили його, що як хоче він бачитися з дружиною, нехай відвідає її в Світах... Той чоловік нігде не був заангажований, має сільську школу. Та найважніша річ, про ту справу треба спитати самого Горбового і я маю це на думці і напишу, скоро тільки відновиться листування.

Ту справу треба відложити на пізнійший час. Тепер не пора.

Перед закінченням кілька рядків про мене самого. Я родився в селі Гошів⁴⁵, повіт Долина, в році 1898 (Думаю, що Ви, Пане Романе, дещо молодший за мене). Наша гімназійна кляса дала початок Долинській гімназії, котра була заснована 1911 р.

Починаючи від 1916 р. Аустрийський уряд почав з нашої кляси покликати на війну учеників.

В той спосіб опинилися оба з Влодком Горбовим на італійському фронті (тільки не в той самий час і не на тому самому фронті відтинку), де Влодко стратив в боях око, а мені пощастило повернути з війни з раною на нозі.

Повернувши по 2 літах з половиною з Аустрийсько-італійської війни, зголосився я на другий день до Українсько-Галицької Армії і перебувши 3 кратний тиф і Дні Слави і трагедії тої Армії, повернувся до дому і ще рік мусів я укриватися перед переслідуваннями Поляків. Про високу освіту не було навіть що думати. Опісля я оженився в Рожнітові⁴⁶ і там, працював в уряді нотаріальнім, як незалежний референт спадкових справ, аж до вибуху Другої війни. В 1951 році я приїхав до Америки, з дружиною, сином і дочкою, котрі вже мають своє потомство. Найстаршого сина ми стратили під Бродами⁴⁷. Син молодший працює інженером у Форда в Детройті.

До нашої кляси (від 1911 р.) ходив гарний мій колега, Юліян Антонович⁴⁸. Чи це може Ваш кривняк? Мені невідомо, чи він живий, чи може помер. Дуже Вам дякую за поздоровлення для моєї дружини і таке саме поздоровлення прошу передати від нас для Вашої Дружини. Як знайдете час і охоту, відгукніться. Будемо раді.

Сердечно Вас здоровимо

Ваш П. Мельникович

ЛННБУ ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. Фонд 282 (О. і Т. Антоновичів). Арк. 1–4, машинопис, підпис-автограф, ксерокопія.

Текст листа надруковано латинським (польським) шрифтом.

⁴⁵ Тепер с. Гошів Долинського р-ну Івано-Франківської обл.

⁴⁶ Тепер смт. Рожнятів (місцеве Рожнітів), райцентр Івано-Франківської обл.

⁴⁷ Бій під Бродами відбувся 13-22 липня 1944 р. між 13-м корпусом 4-ї танкової армії Вермахту, до складу якого входила дивізія Ваффен-СС «Галичина», та частинами 1-го Українського фронту.

⁴⁸ Див. пояснення В. Горбового в листі від 7 липня 1975 р.

Отримано: 15.11.2019 р.

Прорецензовано: 25.11.2019 р.

Прийнято до друку: 03.12.2019 р.

e-mail: iryna.rybachok@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-29-132-138

Рибачок І. Журнал «Громадянка» як джерело до вивчення діяльності Об'єднання українських жінок на еміграції. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 29. С. 132–138.

УДК 930.2:94(477).154

Ірина Рибачок

ЖУРНАЛ «ГРОМАДЯНКА» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК НА ЕМІГРАЦІЇ

У статті розглянуто історію заснування та видання жіночого журналу «Громадянка», що виходив щомісячно протягом 1946–1950 рр. у Західній Німеччині. Цей часопис є важливим джерелом до вивчення становища українського жіноцтва на еміграції в Ді-Пі період. Журнал «Громадянка» виконував функцію друкованого органу Об'єднання українських жінок на еміграції (далі – ОУЖ) – жіночої організації, що була створена у грудні 1945 р. на жіночому з'їзді в Автсбургу. «Громадянка» є важливим джерелом до вивчення різноманітних аспектів діяльності ОУЖ протягом (1946–1950). Зокрема, розкриває інституційну будову та основні напрями діяльності жіночого об'єднання, співпрацю ОУЖ з іншими українськими жіночими організаціями за кордоном, особливості таборового періоду крізь призму жіночого бачення.

Ключові слова: преса, Ді-Пі табори, Об'єднання українських жінок на еміграції, «Громадянка», жіночі організації.

Iryna Rybachok

HROMADIANKA (THE FEMALE CITIZEN) JOURNAL AS A SOURCE FOR THE STUDY OF THE UKRAINIAN WOMEN'S ASSOCIATION IN EMIGRATION FUNCTIONING

The paper contains an overview of the history of women's monthly journal "Hromadianka" ("The Female Citizen") issued in West Germany in 1946–1950. This periodical is an important source of the study of the position of Ukrainian women in emigration in the DP period. The "Hromadianka" journal was performing the function of an organ of press of the Ukrainian Women's Association in Emigration, a women's organization which was founded in December 1945 in the women's congress in Augsburg.

Despite hardships of the life in emigration, the journal includes various materials of patriotic, historical, literary, ethnographical and political nature together with a series of practical sections for women. A significant part of the publications in the journal exposes the situation of women in DP camps and can serve as a source for the research into the activity of Ukrainian women in West Germany after the Second World War.

The large majority of the publications in the journal are dedicated to organizational activity of the Ukrainian Women's Association in Emigration. In particular, on the pages of "Hromadianka" the readers could find the materials of women's congresses which took place in West Germany in 1945–1950, the information about the composition and functions of the Central Council of the Ukrainian Women's Association in Emigration, speeches, statistic data on the number of the centers of the Association in West Germany, reports of plenary sessions of the Central Council and regional councils, notices of the functioning of specific delegations and members of the Association.

Specifically, the feminist ideology and women's emancipation were not represented on the pages of "Hromadianka". On the contrary, the journal cultivated national and patriotic ideology, women were assigned to the function of the teacher of conscious Ukrainians, and the guardian of Ukrainian traditions abroad, which was also closely connected with unification and assistance to the members of the Ukrainian community who found themselves beyond their native land and were undergoing all the difficulties of the post-war devastation and insecure position having the status of a political refugee.

Key words: press, DP camps, Ukrainian Women's Association in Emigration, Hromadianka, women's organizations.

Важливим напрямком діяльності української еміграції у Ді-Пі період була видавнича діяльність. У надзвичайно складних умовах післявоєнного часу в статусі переміщених осіб українці видавали художню, науково-популярну, наукову, навчальну літературу та заснували низку періодичних видань, що виходили у Ді-Пі таборах. Таборова періодика становить значний інтерес для дослідників української еміграції третьої хвилі, адже вона є важливим джерелом про різноманітні напрямки діяльності та становище українських переміщених осіб у Західній Німеччині, Австрії, Італії у повоєнний час.

Зазначимо, що сьогодні наявні окремі бібліографічні покажчики української преси у Ді-Пі таборах [34], дослідження про таборіві періодичні видання Н. Сидоренко [26], М. Присяжного [24], Л. Запольської [8], праці про окремі таборіві часописи В. Тарасова [28], С. Козака [11], О. Яся [32] та ін. Водночас, донині не маємо повної бібліографії видань цього періоду. Це пов'язано з кількома причинами. По-перше, специфічними умовами появи та поширення зазначених видань у таборах для переміщених осіб. Йдеться про те, що вони друкувалися часто циклоstileвим способом, а відповідно їх тираж був невеликий. Крім того, частина видань, які не мали ліцензії німецької адміністрації, виходили як додатки до газет і журналів, що мали відповідні дозволи, але при цьому були цілком окремими часописами. По-друге, це пов'язано зі станом збереження та розпорошеністю таборівих видань по різних бібліотечних, музейних, архівних колекціях зарубіжної україніки в Німеччині, США, Канаді та інших країнах.

Таборова періодика включала різні за призначенням часописи: інформаційні, суспільно-політичні, мистецькі, сатиричні, дитячі, жіночі та ін. Відомо про видання у таборах для переміщених осіб у Західній Німеччині таких жіночих часописів: «Українка» (Ганновер), «Українка на чужині» (Діллінген), «Таборянка» (Геттінген), «Громадянка» (Мюнхен) [1, арк. 38; 3; 29; 30]. Виникнення жіночої преси у Ді-Пі таборах можна розглядати як логічне продовження традиції видання українських жіночих часописів, що постали на західноукраїнських землях на початку ХХ ст. Жіноча преса в Ді-Пі таборах стала важливою частиною жіночого руху, тому що вона мала не лише інформаційне значення, але була інструментом, через який здійснювалося формування громадської думки про жінок та відображались позиції та значення жінок у громаді. Отже, жіночі видання є цінним джерелом до вивчення становища українського жіноцтва в таборах для переміщених осіб в Західній Німеччині. Зауважимо, що виявлення та дослідження джерельної бази до історії українського жіноцтва, жіночого руху та його інституційного оформлення у Ді-Пі таборах є одним із етапів для досягнення ролі і значення жіноцтва на еміграції загалом.

Одним із найуспішніших жіночих видань у таборах для переміщених осіб був журнал «Громадянка», який виходив з 1946 по 1950 рр. і виконував функцію друкованого органу Об'єднання українських жінок на еміграції – жіночої організації, що була створена в Авгсбурзі у грудні 1945 р. [33, р. 208]. Фрагментарні згадки про видання жіночого журналу «Громадянка» містяться у статтях про діяльність ОУЖ, які написали організаторки та активні учасниці цього жіночого об'єднання – Марія Голуб [2], Стефанія Нагірна [16], Ірина Павликовська [21], Олександра Сулима [27], Ірина Козак [10]. Отже, метою статті є проаналізувати публікації в «Громадянці» та визначити інформативний потенціал часопису як джерела до вивчення діяльності ОУЖ.

Журнал «Громадянка» був друкованим органом ОУЖ, що видавався щомісячно протягом 1946–1950 рр. [25, с. 51]. Ідея видання українського жіночого журналу в післявоєнній Німеччині належала Вірі Шпаківській та Людмилі Коваленко-Івченко та була підтримана головою жіночого відділу Центрального Представництва Української Еміграції та головою ОУЖ Іриною Павликовською. У 1949 р. Людмила Коваленко-Івченко так згадувала про підготовку першого числа «Громадянки»: «Було то на початку 46 року, коли приїхала до мене п. Віра Шпаківська і заявила рішучо: «Ну, постанова пленуму є¹, мусимо видавати журнал». Спочатку це вплинуло приголомшуюче, але далі ми взялися до роботи і коли ввечері приїхала Голова п. Павликовська, то матеріал на пів журналу вже був у вчорні готовий. Вона не піддала нам охоти, лиш залякувала [...], – але ми були вже в трансі, і не слухали її, вимагаючи від неї лиш одного – першої статті до першого числа. І вона мусіла скапітулювати» [22, с. 4]. Перші три числа «Громадянки» виготовлено на циклоstile, інші – методом фотодруку. Крім того, частина номерів журналу з'явилися друком як додаток до тижневика «Час», що виходив раз на місяць. Це було пов'язано з тим, що було зроблено спробу унормувати та скоротити кількість періодичних видань в американській зоні окупації у серпні 1946 р. з т. зв. Пасінської конференції

¹ Йдеться про з'їзд українського жіноцтва в Авгсбурзі 15-16 грудня 1945 р. та заснування Об'єднання українських жінок на еміграції.

редакторів усіх національних груп [12, с. 229]. В. Маруняк зазначав, що кількість української преси зменшувалася поволі, адже під егідою ліцензованих газет чи журналів виходили у формі додатків нові, переважно фахові, журнали [12, с. 229]. Більшість таборових часописів видавали до середини квітня 1948 р., а потім відбулося чергове скорочення пресових органів усіх національних груп Західної Німеччини [13, с. 119]. Це скорочення здійснили представники окупаційної влади разом з ІРО (IRO – International Refugees Organization). Зокрема, вони видали нові ліцензії для таких українських часописів як «Неділя», «Українські вісті», «Українська трибуна», «Час», «Їжак» (Комар), «Пу-Гу», «Молоде життя», «Лис Микита» [13, с. 119], а журнали, що не мали ліцензії далі виходили як додатки до них. Варто зазначити, що питання отримання «Громадянкою» ліцензії неодноразово обговорювалося на жіночих з'їздах [1, арк. 27]².

Пресовою референткою ОУЖ була відома українська письменниця Людмила Коваленко-Івченко [1, арк. 14]. Саме вона стала редакторкою та адміністраторкою журналу «Громадянка» [1, арк. 21] і редагувала видання до свого переїзду до США у 1949 р. Редакторкою трьох останніх чисел цього жіночого часопису була відома громадська діячка Марія Бачинська-Донцова.

Фінансові витрати на видання українського жіночого журналу в Ді-Пі таборах покривали за рахунок членських внесків жінок, які входили до ОУЖ, прибутків від продажу журналу та пожертв, які складали на спеціальний пресовий фонд «Громадянки». На установчих зборах ОУЖ, що відбулися 15-16 грудня 1945 р., ухвалили членські внески у сумі однієї німецької марки місячно та т. зв. вписове – одна марка одноразово [16, с. 395]. Крім того, для фінансової підтримки «Громадянки» було створено спеціальний пресовий фонд, на який давали пожертви українські жіночі організації (напр., Союз українок Америки), активні діячки повоєнного українського жіночого руху (Стефанія Нагірна, Анна Оришкевич та ін.), українки, що переселилися з Ді-Пі таборів на постійне місце проживання [15, с. 11]. Зазначимо, що нестача коштів змушувала часто припиняти видавничу діяльність у Ді-Пі таборах, тому в «Громадянці» можемо зустріти прохання про фінансову допомогу, заклики вступати в ОУЖ, надсилати статті та дописи до журналу. В часописі подібні оголошення представлено не лише словесно, але й у зображувальній формі (напр., карикатури: 1947, ч. 5, с. 4, 12).

Вартість одного числа «Громадянки» у 1947 р. становила три німецькі марки [19, арк. 1]. Зауважимо, що цей жіночий журнал розповсюджували не лише на теренах Західної Німеччини, але й у Бельгії, Канаді, США та інших країнах, куди виїжджали на постійне місце проживання членкині ОУЖ. Після продажу журналу кошти надсилали до Головної управи ОУЖ в Мюнхені. Внаслідок грошової реформи в Німеччині 1948 р. вартість «Громадянки» для членкинь ОУЖ становила 50 пфенігів [6, обкладинка]. Варто зазначити, що через грошову реформу 1948 р. уся українська преса в Німеччині перебувала в критичному фінансовому стані, в т. ч. і «Громадянка» [14, с. 31]. Важливо було добре налагодити продаж журналу не лише в Німеччині, тому для особливо активних діячок, що кольпортували (поширювали. – *І.Р.*) видання за межами Німеччини, в журналі розміщували подяки [23, с. 9].

Друкували «Громадянку» у видавничій спілці «Українського слова» (Регенсбург), друкарні Д. Сажніна (Авгсбург), А. Білоуса (Авгсбург), Б. Криницького (Авгсбург). Тираж журналу, ймовірно, був невеликий, адже пресова референтка Людмила Коваленко-Івченко на другому з'їзді ОУЖ (відбувся 29-30 березня 1947 р. у Ашаффенбурзі) зазначала, що жіночі обіжники та «Громадянка» не охоплюють 10 тис. членкинь організації [17, с. 4]. У 9-10 числі журналу за 1948 р. опубліковано лист колишньої голови делегатури в Людвігсбург-Цуффенгаузені, що емігрувала до Канади, в якому вона просила вислати їй журнали: «[...] Відносно «Громадянки», то прошу присилати 20 прим. наразі, думаю, що пізніше зможу більше розповсюдити. Прошу дуже прислати мені реферати, які тільки є у вас «на складі». Певно, вже вийшла «Громадянка» після з'їзду, дуже було б цікаво прочитати. Мої примірники «Громадянки» пішли в курс між людей. Деякі пані читають щойно тут, бо жили в Мюнхені і зовсім не знали про такий журнал. Це дивне, але правдиве. Я дала їм прочитати останнє число, а вони на другий день питають чи я маю ще інші числа. Я кажу їм, що маю всі від початку, але пані вже, певно, їх прочитали. «Ні, ми перший раз бачимо». Я лиш очі витріщила і замовкла. Бо жити в Мюнхені, а в Канаді перший раз побачити «Громадянку»» [18, с. 15]. Про невеликий тираж, ймовірно, свідчать і спогади голови регенсбурзької делегатури ОУЖ Марії Голуб, що писала: «[...] в

² Авторка статті висловлює щирю подяку ректору Українського Вільного Університету, проф. д-р Марії Пришляк, працівникам архіву УВУ п. Іванні Ребет та о. Віктору Головачу за дозвіл та сприяння копіювання матеріалів архіву, а також студентам факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія» та УВУ Юлії Голубош та Івану Лосюку за копіювання архівних матеріалів із теки «ОУЖ» архіву УВУ.

неділі чи свята відбувалися відчити, концерти, театральні вистави, сходи студентів, збори Пласту чи СУМ-у та інших організацій. На жіночих сходинах читали спільно жіночий журнал «Громадянку» [2, с. 420].

У першому числі «Громадянки» зазначено мету жіночого видання у Ді-Пі таборах: «Цим журналом розпочинаємо поступову і спокійну працю вкорінення в жінках розуміння своєї ваги, свого величезного значення і відповідальності, працю для вироблення в них свого погляду на всі справи» [3, с. 1]. Отже, у важких умовах таборового життя післявоєнної Німеччини жіночий журнал не тільки відіграв важливе значення у справі згуртування українського жіноцтва у Ді-Пі таборах, інформування про актуальне становище української еміграції у післявоєнній Німеччині, надавав низку практичних порад по веденню домашнього господарства у специфічних таборових умовах, а й був виразником позиції, ролі українського жіноцтва на еміграції.

У журналі діяло кілька постійних тематичних рубрик. Зокрема, «Вісті з Централі», «По наших делегатурах», «Мати і дитина», «Вікно у світ», «Слово письменницям», «Практичні фахові поради», «Дещо з куховарства», «Вчимося шити», «Сторінка мод» та ін. Наприклад, у рубриці «Слово письменницям» друкувалися твори Ганни Черинь, Оксани Лятуринської, Людмили Коваленко, Уляни Кравченко, Катрі Гриневичевої та ін. На сторінках «Громадянки» публікували свої матеріали Олена Кисілевська, Олена Шепарович, Марія Струтинська, Галина Лашенко, Дарія Крохмалюк, Дарія Ребет, Любов Дражевська та ін. Загалом у «Громадянці» протягом 1946–1950 рр. представлено низку матеріалів патріотичного, історичного, літературного, етнографічного, політичного характеру та практичних порад для жінок. Значна частина публікацій часопису розкриває становище жіноцтва у Ді-Пі таборах та є важливим джерелом до вивчення діяльності українок в Західній Німеччині після Другої світової війни.

Найбільша кількість публікацій у часописі присвячена організаційній діяльності ОУЖ. Відомості про організаційну, культурно-освітню, допомогову, видавничу діяльність ОУЖ друкувалися у рубриках «Вісті з Централі» та «По наших делегатурах», які містилися у кожному числі журналу. Зокрема, у зазначених рубриках на сторінках «Громадянки» вміщено матеріали чотирьох жіночих з'їздів (в Авгсбурзі (15-16 грудня 1945 р.), Ашаффенбурзі (29-30 березня 1947 р.), Штуттгарті (у вересні 1948 р.), Новому Ульмі (у березні 1950 р.)), відомості про склад та функції Головної управи ОУЖ, промови, статистичну інформацію про кількість осередків ОУЖ у Західній Німеччині, звіти пленумів Головної управи та обласних рад, повідомлення про працю окремих делегатур і членкинь організації тощо.

ОУЖ мало трирівневу будову, тому окрім головної управи, у 1946 р. діяли два обласні відділи (Авгсбурзький та Регенсбурзький) та місцеві делегатури (таборові) [3, с. 26]. У 1946 р. організація налічувала 53 делегатури, з них – 17 зосереджувалися в англійській зоні окупації Західної Німеччини, 2 – у французькій, 34 – в американській [3, с. 26–27]. Окремі делегатури були досить невеликими. Наприклад, до делегатури у Траунштайні на чолі з Оленою Кисілевською у січні 1946 р. входило 35 жінок, а за кілька місяців – 200 [3, с. 29]. Одним із важливих завдань організації було поширення її діяльності та зосередження навколо неї значної кількості жіноцтва. Відзначимо, що осередки зростали досить швидко. Так, 1947 р. до складу ОУЖ входили 72 жіночі делегатури, а для ефективнішої роботи були утворені нові обласні відділи у Вюртемберг-Бадені, Ашаффенбурзі, Ротенбурзі, Гесені. Водночас, у восьмому числі «Громадянки» за 1947 р. міститься інформація про те, що у деяких таборах невелика кількість членів у відношенні до кількості жінок у таборі [4, с. 10]. Символічною патронкою ОУЖ було обрано святу княгиню Ольгу. Щорічно 24 липня жіноцтво у таборах організувало відзначення дня Св. Ольги з різноманітними імпрезами (відзначенням членкинь ОУЖ, читанням рефератів, проведенням чайних вечорів з співами, грою на музичних інструментах). Зауважимо, що членкині ОУЖ мали відзнаку – брошку з образом кн. Ольги [5, с. 13].

У часописі знаходимо інформацію про співпрацю ОУЖ з жіночими організаціями інших національностей у Ді-Пі таборах, українськими жіночими організаціями в світі (СУА, КУК та ін.), допомоговими організаціями (КОДУС, СХС, ЗУАДК). Значна частина матеріалів присвячені становищу жінки у різних країнах світу – Бельгії, Франції, СРСР тощо.

Значна увага в «Громадянці» приділялася саме громадській праці жінки на еміграції, обов'язкам українки на чужині, вихованню молодого покоління. Для ОУЖ домінуючою була не боротьба за права жінок, а необхідність об'єднання у складних умовах задля майбутнього України, в якому жінка мала бути хранителькою української сім'ї, вихователькою дітей. У Ді-Пі таборах жінки здійснювали

патронаж дітей сиріт, інвалідів, людей похилого віку, вагітних жінок, тобто найменш захищених категорій діпів, яким важко було отримати афідевіт (дозвіл. – *I.P.*) на виїзд в країни постійного проживання.

Важлива роль відводилася національно-патріотичному вихованню українців на чужині, а жінка на еміграції розглядалася як берегиня українських традицій, які вона мала передавати власним дітям та попри віддаленість від Батьківщини виростити їх свідомими українцями. У зв'язку з цим, чимало статей присвячено збереженню історичної пам'яті, шляхом публікації різноманітних матеріалів про видатних українок, визначні історичні події, ювілейні дати. Зауважимо, що під егідою ОУЖ у Ді-Пі таборах часто влаштовувалися заходи присвячені вшануванню видатних українців та українок, відзначенню роковин певних історичних подій, облаштуванню місць пам'яті та некрополів українців на чужині. Наприклад, у Берхтесгадені за кошти та з ініціативи ОУЖ встановлено пам'ятник українській письменниці Катрі Гриневичевій, яка померла 26 грудня 1947 р. в таборі «Орлик» [7]. Делегатури ОУЖ влаштовували у своїх осередках вечори пам'яті Лесі Українки, княгині Ольги, Ольги Басараб, Олені Пчілки, вшановували роковини Крут. Крім того, жіноцтво, зберігаючи українські традиції, організовувало Маланчин вечір, новорічно-різдвяні свята, свято матері, свято Андрія, свято Миколая для дітей. Відомості про низку таких подій у Ді-Пі таборах та фото зі святкування друкувалися на сторінках «Громадянки».

У часописі містяться відомості про фахове навчання жінок у Ді-Пі таборах. Так, ОУЖ організувало низку практичних курсів для жінок (крою та шиття, виготовлення дитячої галантереї, куховарські, перукарські, санітарні та ін.) для полегшення працевлаштування на новому місці. Деякі жінки навчалися на таборових курсах, що традиційно вважалися чоловічими, наприклад, на курсах водіїв.

Значна увага на сторінках «Громадянки» присвячена допомогівій діяльності ОУЖ. Зокрема, йшлося про сприяння у переселенні сиротам, вдовам, хворим, людям похилого віку, в котрих не були зацікавлені країни, що приймали переміщених осіб на постійне місце проживання. Крім того, одним із завдань організації було допомагати найменш захищеним групам українських біженців у Ді-Пі таборах та поза ними. Так, делегатки ОУЖ склали списки дітей-сиріт, організували святвечір для самотніх таборян з традиційними стравами (борщ, вареники, кутя) та ін. У журналі висвітлювалися поїздки членів Головної управи за кордон з метою інформування про справи переміщених осіб та організації допомогівих акцій. Наприклад, під час свого перебування у США Ірина Павликовська, Дарія Ребет, Уляна Целевич, Любов Дражевська, Марія Химинець провели низку зустрічей з українською громадою з метою інформаційної та допомогівой акції у справі підтримки українських скитальців у Західній Німеччині [31]. Під час цих зустрічей було організовано збір коштів для фонду «Матері та дитини».

У рубриці «В жіночих організаціях» містилися статті та замітки про діяльність жіночих організацій в світі, але найбільша кількість публікацій присвячена українським жіночим товариствам за кордоном. Восьме число журналу за 1947 р. присвячено т. зв. заокеанським сестрам. У ньому подано інформації про Союз українок Америки, Комітет українок Канади, Союз українок Канади, деякі біографії їх активних діячок [4]. У 9-10 числі журналу за 1948 р. подано матеріали про Світовий конгрес українського жіноцтва, що відбувся 12-13 листопада 1948 р. у Філадельфії, де було створено Світову федерацію українських жіночих організацій (далі – СФУЖО) [5]. Варто зазначити, що ОУЖ входила до десяти основоположних організацій, які заснували СФУЖО. У I-му світовому конгресі українського жіноцтва взяли участь Ірина Павликовська (голова ОУЖ) та Дарія Ребет (референтка зв'язків в Головній управі ОУЖ) [5]. Низка статей та заміток журналу, присвячені історії українського жіночого руху, видатним постатям українського жіночого руху – Наталі Кобринській, Ользі Кобилянській, Олені Лотоцькій, Ганні Храпливій, Софії Парфанович та ін.

У журналі міститься ілюстративний матеріал, зокрема світлини українок у національних строях з різних українських регіонів, фотографії з виставок жіночих робіт та майстерень у Ді-Пі таборах, світлини управ окремих делегатур та ін. На особливу увагу заслуговують карикатури, які у сатиричній формі розкривають проблеми українських переміщених осіб, пов'язані із побутом, процесом переселення, гендерними відносинами у таборах.

Водночас, варто наголосити, що окремі проблеми українського жіночого руху в Європі після Другої світової війни з об'єктивних чи суб'єктивних причин, залишилися поза увагою часопису. Зокрема, не зустрічаємо відомостей про становище українок в післявоєнній Австрії, про заснування з ініціативи М. Рудницької в Австрії Союзу українок Європи, про розкол в українському жіночому русі в

Ді-Пі період. Майже не представлено серед публікацій «Громадянки» матеріалів про питання дискримінації жінок, гендерну рівність, права жінок та емансипацію. Ймовірно, що ці проблеми були не надто актуальними для звичайних жінок у складній дійсності української еміграції після Другої світової війни в Німеччині.

Через брак коштів, а також у зв'язку з тим, що переважна більшість членкинь ОУЖ та читачок переїхали до США, Канади чи інших країн, куди вони виїхали на постійне проживання, журнал «Громадянка» у 1950 р. припинив своє існування.

Таким чином, українське жіноцтво, що переживало усі складнощі післявоєнного часу, непевного становища у статусі політичних біженців та низку інших труднощів та суперечностей зуміло організувати видання жіночих журналів у Ді-Пі таборях. Одним із таких був часопис «Громадянка», що постав як друкований орган ОУЖ та виходив протягом 1946–1950 рр. Це видання є важливим джерелом до вивчення діяльності ОУЖ, адже його матеріали дають можливість розкрити інституційну будову ОУЖ, виділити основні напрями діяльності об'єднання, простежити співпрацю ОУЖ з іншими українськими жіночими організаціями за кордоном, окреслити особливості таборового періоду крізь призму жіночого бачення.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архів Українського вільного університету. Тека «ОУЖ». II з'їзд ОУЖ. Секретарський звіт про працю Головної управи і Об'єднання українських жінок на еміграції. 39 арк.
2. Голуб М. Делегатура ОУЖ в Регенсбурзі. *Регенсбург. Статті. Спогади. Документи. До історії української еміграції в Німеччині після Другої світової війни*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1985. С. 420–423.
3. Громадянка. 1946. Ч. 1.
4. Громадянка. 1947. Ч. 8.
5. Громадянка. 1948. Ч. 9–10.
6. Громадянка. 1949. Ч. 7–8.
7. Жіноцтво виконало обов'язок. *Громадянка*. 1948. Ч. 5–6. С. 3.
8. Запольська Л. Українська преса в Австрії повоєнного часу (1945–1949). URL: http://korolenko.kharkov.com/virtual_vistavki/Journals/Zapolska.pdf (дата звернення: 10.11.2019)
9. Кисілевська О. Ольга Кобилянська [спогади]. *Громадянка*. 1946. Ч. 4. С. 5–11.
10. Козак І. Об'єднання українських жінок у Німеччині. *50-ліття СФУЖО. Ювілейна книга Світової Федерації Українських Жіночих Організацій (1948–1998)* / ред. М. Шпір. Торонто, 2002. С. 170–172.
11. Козак С. Проблема Ді-Пі в часописі «Українські вісті». *Вісник Книжкової палати*. 2013. № 11. С. 1–3.
12. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. Т. 1: Роки 1945–1951. Мюнхен: Академічне вид-во д-ра Петра Белея, 1985. 429 с.
13. Мудрий В. Українська еміграція в Європі. *Ювілейний календар-альманах Українського народного союзу на звичайний рік 1949*. Джерзі Сіті, 1949. С. 107–123.
14. На громадській ниві (до 25-ліття Центрального представництва української еміграції в Німеччині) / ред. О. Зеленецький. Мюнхен, 1972. 96 с.
15. На пресовий фонд «Громадянки». *Громадянка*. 1950. Ч. 1–3. С. 11.
16. Нагірна С. Праця українського жіноцтва в Регенсбурзі – в оселі й області. *Регенсбург. Статті. Спогади. Документи. До історії української еміграції в Німеччині після Другої світової війни*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1985. С. 393–419.
17. Наш Другий з'їзд. *Громадянка*. 1947. Ч. 5. С. 4.
18. Наші членки в Канаді. *Громадянка*. 1948. Ч. 9–10. С. 15.
19. НДЦ «Інститут досліджень української діаспори імені проф. Любомира Винара» Національного університету «Острозька академія». Архів Лярисси Музички. Спр. «Матеріали Стефанії Зварун». 1 арк.
20. Об'єднання українських жінок на еміграції. Делегатура в Ельвангені. *Один рік в таборі Ельванген*. Ельванген, 1947. С. 49–51.
21. Павликовська І. Об'єднання українських жінок у Німеччині. *35 років Об'єднання українських жінок у Німеччині, 1945–1980*. Мюнхен: ОУЖ, 1980. С. 13–28.
22. По трьох роках. *Громадянка*. 1949. Ч. 1–2. С. 4.
23. Подяка «Громадянки». *Громадянка*. 1950. Ч. 1–3. С. 9.
24. Присяжний М. Преса української еміграції в Німеччині: становлення, розвиток, тематична політика (1945–1953). Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. 220 с.
25. Рибачок І. Основні напрями діяльності Об'єднання українських жінок на еміграції (1945–1950). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. С. 47–55.
26. Сидоренко Н.М. Журналістська «планета Ді Пі»: Українська преса у таборах військовополонених, переміщених осіб і біженців у Європі після II Світової війни (1945–1950). Київ, 2000. 176 с.
27. Сулима О. Об'єднання українських жінок Німеччини. *Українка у Вільному світі. Збірник, виданий у 75-ліття українського жіночого руху і 10-ліття Світової федерації українських жіночих організацій*. Нью-Йорк, 1959. С. 47–51.
28. Тарасов В. Візуальна публіцистика як історичне джерело. Альманах «ДіПініада» (1946–1947). Харків, 2017. 140 с.

29. Українка. Ганновер, 1946. Ч. 1.
30. Українка на чужині. Ділінген, 1948. Ч. 1.
31. Що роблять наші делегатки в Америці. *Громадянка*. 1949. Ч. 1-2. С. 5–7.
32. Ясь О. «Орлик» (1946–1948) – часопис тaborової доби (показчик змісту). *Молода нація: Альманах*. Київ: Смолоскип, 2002. № 4 (25). С. 221–238.
33. Bohachevsky-Chomiak M. The Women's Movement in the DP Camps. *The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II* / ed. W. Isajiw, Y. Boshyk, R. Senkus. Edmonton: CIUS, 1992. P. 201–219.
34. Boshyk Y., Balan B. Political refugees and «displaced persons» 1945–1954. A selected bibliography and guide to research with special reference to the Ukrainians. Edmonton, 1982. 424 p.

References

1. Arkhiv Ukrainskoho vilnoho universytetu. Teka «OUZh». II zizd OUZh. Sekretarskyi zvit pro pratsiu Holovnoi upravly i Obiednannia ukrainskykh zhinok na emihratsii. 39 ark.
2. Holub M. Delehatura OUZh v Regensburzi. *Regensburh. Statti. Spohady. Dokumenty. Do istorii ukrainskoi emihratsii v Nimechchyni pislia Druhoi svitovoi viiny*. Niu-York; Paryzh; Sydnei; Toronto, 1985. S. 420–423.
3. Hromadianka. 1946. Ch. 1.
4. Hromadianka. 1947. Ch. 8.
5. Hromadianka. 1948. Ch. 9-10.
6. Hromadianka. 1949. Ch. 7-8.
7. Zhinotstvo vykonalo oboviazok. *Hromadianka*. 1948. Ch. 5-6. S. 3.
8. Zapolska L. Ukrainska presa v Avstrii povoiennoho chasu (1945–1949). URL: http://korolenko.kharkov.com/virtual_vistavki/Journals/Zapolska.pdf (data zvernennia: 10.11.2019).
9. Kysilevska O. Olha Kobylinska [spohady]. *Hromadianka*. 1946. Ch. 4. S. 5–11.
10. Kozak I. Obiednannia ukrainskykh zhinok u Nimechchyni. *50-littia SFUZhO. Yuvileina knyha Svitovoi Federatsii Ukrainskykh zhinochykh Orhanizatsii (1948–1998)* / red. M. Shpir. Toronto, 2002. S. 170–172.
11. Kozak S. Problema Di-Pi v chasopysi «Ukrainski visti». *Visnyk Knyzhkovoї palaty*. 2013. № 11. S. 1–3.
12. Maruniak V. Ukrainska emihratsiia v Nimechchyni i Avstrii po Druhii svitovii viini. T. 1: Roky 1945–1951. Miunkhen: Akademichne vyd-vo d-ra Petra Beleia, 1985. 429 s.
13. Mudryi V. Ukrainska emihratsiia v Evropi. *Yuvileinyi kalendar-almanakh Ukrainskoho narodnoho soiuzu na zvychnyri rik 1949*. Dzherzi Siti, 1949. S. 107–123.
14. Na hromadskii nyvi (do 25-littia Tsentralnoho predstavnytstva ukrainskoi emihratsii v Nimechchyni) / red. O. Zelenetskyi. Miunkhen, 1972. 96 s.
15. Na presovyi fond «Hromadianky». *Hromadianka*. 1950. Ch. 1-3. S. 11.
16. Nahirna S. Pratsia ukrainskoho zhinotstva v Regensburzi – v oseli y oblasti. *Regensburh. Statti. Spohady. Dokumenty. Do istorii ukrainskoi emihratsii v Nimechchyni pislia Druhoi svitovoi viiny*. Niu-York; Paryzh; Sydnei; Toronto, 1985. S. 393–419.
17. Nash Druhyi zizd. *Hromadianka*. 1947. Ch. 5. S. 4.
18. Nashi chlenky v Kanadi. *Hromadianka*. 1948. Ch. 9-10. S. 15.
19. NDTs «Instytut doslidzhen ukrainskoi diaspori imeni prof. Lubomyra Wynara» Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Arkhiv Liaryssy Muzychky. Spr. «Materialy Stefanii Zvarun». 1 ark.
20. Obiednannia ukrainskykh zhinok na emihratsii. Delehatura v Elvanheni. *Odyn rik v tabori Elvangen*. Elvangen, 1947. S. 49–51.
21. Pavlykovska I. Obiednannia ukrainskykh zhinok u Nimechchyni. *35 rokiv Obiednannia ukrainskykh zhinok u Nimechchyni, 1945–1980*. Miunkhen: OUZh, 1980. S. 13–28.
22. Po trokh rokakh. *Hromadianka*. 1949. Ch. 1-2. S. 4.
23. Podiaka «Hromadianky». *Hromadianka*. 1950. Ch. 1-3. S. 9.
24. Prysiazhnyi M. Presa ukrainskoi emihratsii v Nimechchyni: stanovlennia, rozvytok, tematychna polityka (1945–1953). Lviv: LNU im. Ivana Franka, 2000. 220 s.
25. Rybachok I. Osnovni napriamy diialnosti Obiednannia ukrainskykh zhinok na emihratsii (1945–1950). *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia «Istorychni nauky»*. Ostroh, 2019. S. 47–55.
26. Sydorenko N.M. Zhurnalistska «planeta Di Pi»: Ukrainska presa u taborakh viiskovopolonenykh, peremishchenykh osib i bizhentsiv u Yevropi pislia II Svitovoi viiny (1945–1950). Kyiv, 2000. 176 s.
27. Sulyma O. Obiednannia ukrainskykh zhinok Nimechchyni. *Ukrainka u Vilnomu sviti. Zbirnyk, vydanyi u 75-littia ukrainskoho zhinochoho rukhu i 10-littia Svitovoi federatsii ukrainskykh zhinochykh orhanizatsii*. Niu-York, 1959. S. 47–51.
28. Tarasov V. Vizualna publitsystyka yak istorychne dzherelo. Almanakh «DiPiniada» (1946–1947). Kharkiv, 2017. 140 s.
29. Ukrainka. Hannover, 1946. Ch. 1.
30. Ukrainka na chuzhyni. Dillinhen, 1948. Ch. 1.
31. Shcho robliat nashi delehatky v Amerytsii. *Hromadianka*. 1949. Ch. 1-2. S. 5–7.
32. Ias O. «Orlyk» (1946–1948) – часопис тaborової доби (pokazhchyk змісту). *Moloda natsiia: Almanakh*. Kyiv: Smoloskyp, 2002. № 4 (25). S. 221–238.
33. Bohachevsky-Chomiak M. The Women's Movement in the DP Camps. *The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II* / ed. W. Isajiw, Y. Boshyk, R. Senkus. Edmonton: CIUS, 1992. P. 201–219.
34. Boshyk Y., Balan B. Political refugees and «displaced persons» 1945–1954. A selected bibliography and guide to research with special reference to the Ukrainians. Edmonton, 1982. 424 p.

РЕЦЕНЗІЇ

Атаманенко А., Мартинюк Н. Рецензія: *З лабораторії творення «Енциклопедії українознавства»* / відп. ред. М. Железняк; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2018. 352 с. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 29. С. 140–142.

email: alla.atamanenko@oa.edu.ua;

nazar.martyniuk@oa.edu.ua

Алла Атаманенко, Назар Мартинюк

РЕЦЕНЗІЯ:
З ЛАБОРАТОРІЇ ТВОРЕННЯ «ЕНЦИКЛОПЕДІЇ УКРАЇНОЗНАВСТВА» /
ВІДП. РЕД. М. ЖЕЛЕЗНЯК; ІНСТИТУТ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ НАН УКРАЇНИ. КИЇВ, 2018. 352 С.

«Енциклопедія українознавства» – фундаментальна праця в історії української енциклопедистики й, безперечно, феноменальне явище в українській закордонній історіографії. Упродовж десятиліть вона творилась під егідою Наукового товариства ім. Шевченка у Європі (далі – НТШ), центр якого розташовувався в оселі НТШ, що дотепер знаходиться у французькому містечку Сарселі. Початки ж «Енциклопедії українознавства» закладалися в часи, які увійшли в історію української еміграції як Ді-Пі (від англійського Displaced Persons – переміщені особи) період, коли НТШ відновило діяльність в переселенських таборах. Його члени вирішили започаткувати проєкт, який згодом став одним із найважливіших у сфері української енциклопедистики. Видання українськомовної «Енциклопедії українознавства» складається з двох частин: загальної – три томи, що вийшли у 1949–1952 рр., та словникової – одинадцяти опублікованих у 1954–1995 рр. томах, сформованих за гасловим абетковим принципом (понад 20 тис. статей – гасел). Головними редакторами видання були Зенон Кузеля (1949–1952), Володимир Кубійович (1954–1985), Аркадій Жуковський (1985–1995).

Започатковуючи видання, його організатори видали його своєрідний проєкт на вісім сторінок, де обумовили потребу створення енциклопедії браком рідної книжки на чужині, браком громадських бібліотек, втратою приватних книгозбірень та потребою вірного інформування чужинців [Енциклопедія українознавства [буклет], с. 2]. Тут було також зазначено обов'язкові провідні засади для всієї «Енциклопедії українознавства»: «Побудована вона на ідеалістично-християнському світогляді і національно-державницьких, поборницьких принципах. В нашій книзі знання звернено увагу на важливість і безперервність української національної традиції, приділено належну увагу зв'язкам із середньоевропейською та західною культурою» [Там само, с. 2].

Під керівництвом Володимира Кубійовича та Зенона Кузеля (саме вони зазначені як головні редактори в першому зошиті енциклопедії, що вийшов окремою брошурою, а потім у двох солідних томах, датованих 1949 р.) було сформовано майстерню творення видання, покликаною в науковій, але доступній та популярній формі розповісти про минуле й сьогодення України, її багатогранну культуру. Після смерті В. Кубійовича у 1985 р., пост головного редактора і естафету керівництва роботою над енциклопедією перейняв його молодший колега, певною мірою, учень Аркадій Жуковський. У сучасній українській історичній науці усталеною є справедлива думка про те, що вихід друком цього унікального видання став справжнім подвигом, великим звершенням усіх, хто був причетний до цієї справи. Когорта редакційної колегії енциклопедії складалась із відомих істориків, авторитетних дослідників та активних громадсько-політичних діячів.

Книга «З лабораторії творення «Енциклопедії українознавства», підготовлена Інститутом енциклопедичних досліджень НАН України, складається з трьох розділів. Видання відкриває «Передне слово», написане відомими українськими дослідниками та громадськими діячами, безпосередньо причетними до творення «Енциклопедії Сучасної України»: Іваном Дзюбою, Ярославом Яцківим та Миколою Железняком. З нього читач дізнається, що ідея підготовки видання про творчу лабораторію «Енциклопедії українознавства» належала її останньому головному редакторові, відомому українознавцю, досліднику історії України та історії української церкви, іноземному члену Національної

академії наук України, дійсному члену та багаторічному голові Наукового товариства ім. Шевченка в Європі, дійсному члену Українського історичного товариства та інших наукових інституцій українського закордоння, професору Аркадію Жуковському. Документальним підтвердженням цього слугує вміщений у книзі лист Аркадія Іларіоновича як голови НТШ в Європі до тогочасного заступника директора Інституту енциклопедичних досліджень НАН України Миколи Железняка та співголови Головної редакційної колегії «Енциклопедії Сучасної України» акад. Івана Дзюби з пропозицією про упорядкування та публікацію джерельних матеріалів до історії творення «Енциклопедії українознавства» та діяльності НТШ в Європі.

Передмова до видання містить інформацію про зміст і підходи щодо підготовки до друку та публікації архівних матеріалів, які складають основу книги. Перший розділ «Енциклопедія українознавства» – визначна українська енциклопедія ХХ століття» (с. 14-27) складається з трьох підрозділів. У першому подано загальну характеристику «Енциклопедії українознавства»: від українськомовного до англomовних «Ukraine: A Concise Encyclopedia» (два томи яких у перекладі, здійсненому відомим професором Торонтського університету Ю. Луцьким і профінансовані Українським Народним Союзом вийшли у 1963 та 1970 рр.) та п'ять томів «Encyclopedia of Ukraine», що готувались у 1977–1982 рр. під керівництвом Ю. Луцького, у 1982–1993 рр. – Д. Струка. Важливим проєктом – продовженням англomовної енциклопедії від 2001 р. є її видання в онлайн-форматі, яке дає можливість ознайомлення з Україною всім, хто цікавиться нашою країною. Після заборони в радянську добу українськомовна «Енциклопедія українознавства» була перевидана в Україні: у Києві та Львові.

Авторами підрозділу було розглянуто тематичні блоки і галузі, які представлені у першій багатомній енциклопедії про Україну. Йшлося про специфіку змісту її частин, охарактеризовано процес підготовки видання до друку. У другому підрозділі «Феномен появи й історія творення» автори коротко оповідають про заснування енциклопедії, створення сарсельського осередку, ідею останнього редактора А. Жуковського про видання додаткових томів, якими мали заопікуватись співробітники Національної академії наук України. У третьому підрозділі на основі архівних документів продемонстровано процес та проблеми підготовки статей до «Енциклопедії українознавства». Насамперед йдеться про складнощі, що стосуються пошуку різного роду матеріалів, а також їхнього подальшого оформлення у формі енциклопедичної статті (форми, структури, змісту, стилю, тематичної спорідненості тощо). До публікацій намагалися залучити якомога ширше коло науковців, що дозволяло б комплексно розкрити предмет дослідження в кожній окремій статті, важливим було те, щоб вони, незалежно від тематики, мали українознавчий характер.

У другому розділі «Енциклопедія українознавства» як об'єкт і джерельна база наукових досліджень» (с. 28-36) автори спробували проаналізувати оцінки науковців щодо «Енциклопедії українознавства», окреслено основні напрями наукових досліджень, для яких енциклопедія слугує об'єктом наукової уваги або джерелом цитованої інформації. В цілому, характеристика аналізу енциклопедії є й історіографією її вивчення, де серед перших дослідників були і її творці В. Кубійович, В. Маркусь, А. Жуковський. Наголошено також, що вона неодноразово ставала об'єктом наукових студій багатьох дослідників, серед яких автори виділяють Г. Боряка, М. Железняка, П. Кононенка, Л. Корнійчук, О. Кучерука, О. Романіва, В. Смолія, М. Тимошика, Н. Черниш, О. Шаблія та ін. В історіографічному контексті було згадано й важливе для розуміння історії НТШ та енциклопедії видання, видане у 2007 р. Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського – книгу «Наукова та видавнича діяльність Наукового товариства імені Шевченка в Європі» авторства Д. Буріма, О. Кучерука та О. Мавріна, яке містить значну кількість джерельних матеріалів про НТШ. Важливо, що в цьому розділі автори вирізняють не лише дослідників, що в своїх працях оцінили «Енциклопедію українознавства», а й тих, що використовували наведену в її гаслах та загальній частині інформацію в якості джерела, тим самим підтверджуючи актуальність видання і для деяких сучасних наукових досліджень.

Значний обсяг видання посідає третій розділ «До історії створення «Енциклопедії українознавства»: архівні матеріали» (с. 37–345), який містить значну кількість опрацьованого й представленого увазі читача джерельного матеріалу, що безперечно, стане в нагоді дослідникам української закордонної науки, історіографічної персоналістики тощо. Це переважно листування, установчі та інші документи, які розкривають складний процес організації роботи колективу авторів та редакційної колегії «Енциклопедії українознавства». Ці цінні документи, особливо листування, є частиною значного документального масиву, розкиданого по різних континентах і країнам, де жили та працювали

автори та редактори різних наукових напрямів, представлених в енциклопедії. Цілком вірогідно, що частина джерел, що розкривають процес тогочасної наукової співпраці українських дослідників над творенням великого енциклопедичного проєкту сьогодні значною мірою втрачена разом із приватними архівами дослідників, частина зберігається в приватних та державних архівосховищах поза Сарселем. Тому публікація цього джерельного комплексу, що сформувався у «колісці» «Енциклопедії українознавства» є важливою як з точки зору його інформативності, так і з точки зору збереження. З передмови читач дізнається, що всі фото та ксерокопії, на основі яких матеріали готувались до друку, були зроблені в Сарселі співробітниками Інституту енциклопедичних досліджень НАН України, а потім старанно опрацьовані. В цілому до книги увійшло 245 архівних документів. Наприкінці видання подано список літератури (51 позиція). Безперечно позитивно оцінюючи видання, здобутки колективу авторів та укладачів, все ж відзначимо, що було б дуже добре, якби науковий апарат видання мав іменний та географічний покажчики, а коментарі та примітки до архівних матеріалів уможливили б краще розуміння процесів, що тоді відбувались у науці.

Підсумовуючи, відзначимо, що вихід у світ монографії «З лабораторії творення «Енциклопедії українознавства» є помітним явищем в українській історичній науці, адже до наукового вжитку вводиться значний масив раніше невідомих джерел. Книга буде корисною не лише для науковців, дослідників історії української енциклопедистики та книговидавничої справи, а й для викладачів, студентів та широкого читацького загалу.

Мартинюк Н., Атаманенко А. Рецензія: «Вісник – Ангеліафорос»: щорічний українсько-грецький альманах / гол. ред. Г. Маслюк. Афіни, грудень 2017. 414 с. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 29. С. 143–144.

email: nazar.martyniuk@oa.edu.ua;

alla.atamanenko@oa.edu.ua

Назар Мартинюк, Алла Атаманенко

РЕЦЕНЗІЯ:

«ВІСНИК – АНГЕЛІАФОРΟΣ»: ЩОРІЧНИЙ УКРАЇНСЬКО-ГРЕЦЬКИЙ АЛЬМАНАХ / ГОЛ. РЕД. Г. МАСЛЮК. АФІНИ, ГРУДЕНЬ 2017. 414 С.

Українсько-грецькі відносини мають давнє історичне коріння, сповнене безліччю подій та фактів, більшість з яких станом й на сьогодні залишаються в полі зору дослідників та викликають особливий науковий інтерес. За інформацією, розміщеною на офіційному сайті Міністерства закордонних справ України, українська громада в Греції нараховує понад 25 тисяч осіб. Переважна більшість з них – трудові емігранти. Основними осередками українства є Афіни, Салоніки, Патра та острови Крит і Родос. Українці Греції об'єднані роботою в шести національно-культурних товариствах.

Важливим елементом в структурі розбудови двосторонніх відносин між Україною та Грецією в останні два десятиліття є друковане слово. У грудні 2017 року побачило світ рецензоване видання: ювілейний альманах «Вісник – Ангеліафорос», перший випуск якого вийшов друком ще у 1997 році. Спочатку «Вісник – Ангеліафорос» представляв собою двотижневик з додатком грецькою мовою. Це була перша та єдина газета, що мала згаданий вище додаток. Нині – це журнал, який служить потужним каталізатором розвитку українсько-грецьких стосунків. Протягом багатьох років часопис висвітлює актуальні питання історії та культури української діаспори, зокрема багато йдеться про діяльність української громади в Греції, розміщуються дописи про греків України.

Ювілейний альманах розпочинається вступним словом-зверненням про історію видання від п. Галини Маслюк, головної редакторки, голови Асоціації української діаспори в Греції «Українсько-Грецька Думка», членкині Ради директорів Світового Конгресу Українців. З нього читач дізнається, що видання завдячує появою як грекам, що відкрили свої душі українцям, так і українцям, які бачили в журналі можливість взаємного інформування грецької та української спільнот. Авторка згадує добрим словом грецьких симпатиків України Ліку Патеракі, Дімістріса Вернадакіса, українських дипломатів у Греції Євгена Конопацького, Бориса Корнієнка, Юрія Сергеева, главу УГКЦ Блаженнішого Святослава, які підтримували видання та діяльність української громади. Г. Маслюк справедливо наголосила, що «Вісник» поклав початок багатьом добрим справам, які стосувалися життя української громади в Греції: народження української парафії (1998), у 1998 р. створення товариства «Журавлиний край», яке в 2001 р. було перейменоване в «Українсько-грецьку думку». Видання, що відзначило свій ювілей, у 2017 р. дещо змінило свою структуру. Війна в Україні вплинула на це, бо вона вплинула й на життя українців в Україні та в Греції. Тому сьогодні до традиційних тематичних блоків додалися нові й структура ювілейного випуску має такий поділ на рубрики: «Особистості», «Українська діаспора», «Україна – світ», «Точка зору», «Вітання», «Геополітика», «Хроніка війни», «Небесна сотня», «Історія», «Греки в Україні», «Елліністика», «Голодомор 1932–1933», «Пострадянський синдром», «Духовність», «Творчість». Дописувачі до перелічених вище рубрик – широке коло українських та грецьких науковців, представники духовенства, громадсько-політичні діячі та аналітики.

У цілому, увазі читача представлено різнопланові публікації, викладені в популярній та доступній формі, подано багатий ілюстративний матеріал. Ювілейний випуск періодичного видання розкриває не лише проблеми становлення та розвитку елліністики в Україні, особливості діяльності української діаспори в Греції, історію формування грецьких громад на українських землях, а й порушує питання

гібридної війни, пропагандистської політики Росії, становище Донбасу на тлі військового конфлікту на Сході нашої держави. На наш погляд, цінною є публікація про Асоціацію української діаспори в Греції «Українсько-Грецька Думка», для якої свого часу «Вісник» став основою для об'єднання. Цей факт засвідчує, що існування часопису сприяє не лише підтриманню двосторонніх контактів в галузі інформаційної політики, а й є одним із вдалих проявів реалізації публічної та культурної дипломатії закордонного українства на теренах Греції.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Атаманенко Алла Євгенівна – доктор історичних наук, професор, декан факультету міжнародних відносин, директор НДЦ «Інститут досліджень української діаспори імені професора Любомира Винара» (м. Острог).

Годжал Світлана Сергіївна – магістр історії, старший лаборант кафедри історії ім. проф. М.П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Ігнатуша Григорій Олександрович – кандидат історичних наук (м. Запоріжжя).

Клинова-Дацюк Галина – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне).

Конопка Наталія Олегівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Кравець Данило Михайлович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (м. Львів).

Маргинюк Назар Анатолійович – співробітник НДЦ «Інститут досліджень української діаспори імені професора Любомира Винара» Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Мельник Олександр Володимирович – кандидат історичних наук, директор Торчинського народного історичного музею імені Григорія Гуртового (сmt. Торчин).

Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» (м. Київ).

Нагірний Микола Зіновійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальноекономічних та гуманітарних дисциплін Нововолинського навчально-наукового інституту економіки та менеджменту Тернопільського національного економічного університету (м. Нововолинськ).

Потульницький Володимир Арнольдович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу зарубіжних джерел Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (м. Київ).

Потульницький Георгій Володимирович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (м. Київ).

Рибачок Ірина Олександрівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії ім. проф. М.П. Ковальського, науковий співробітник НДЦ «Інститут досліджень української діаспори імені професора Любомира Винара» Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Саган Галина Василівна – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка (м. Київ).

Сеник Ярослав Пилипович – науковий співробітник відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (м. Львів).

Стамбол Ігор Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії та методики бібліографії Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (м. Київ).

Трофимович Володимир Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії ім. проф. М.П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Наукове видання

**НАУКОВІ ЗАПИСКИ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»
СЕРІЯ «ІСТОРИЧНІ НАУКИ»**

ВИПУСК 29

Головний редактор *Володимир Трофимович*
Відповідальний за випуск *Андрій Смирнов*
Комп'ютерна верстка *Наталії Крушинської*
Художнє оформлення обкладинки *Катерини Олексійчук*

Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 16,97. Наклад 100 пр. Зам. № 6–20.
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура «TimesNewRoman».

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Виготовлено ФОП видавець Свиначук Р. В.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 27 від 29 липня 2004 року.
Тел. (+38068) 68 35 800, e-mail: print35800@gmail.com.